ONUR
YAYINLARI

DİLBİLİM AKIMLARI

ZEYNEL KIRAN

İKİNCİ BASKI
ANKARA 1996

DİLBİLİM AKIMLARI

ZEYNEL KIRAN

Baskı: Şahin Matbaası
Birinci Baskı: Ocak 1986
İkinci Baskı: Şubat 1996

ISBN 975-351-009-8

İÇİNDEKİLER

9 Önsöz 1
13 Önsöz 2
21 Giriş

25 Birinci Bölüm: Dilbilimin Tanımı
25 Dilbilim Nedir?
27 Dilbilimin Görevi Nedir?
28 Dilbilimin Evrimi
29 Dilbilim Kuramlarının Özellikleri Nelerdir?
31 Dilbilimin Uygulama Alanları Nelerdir?
33 Dilbilim Neden Bir Bilimdir?
34 Kaynakça

35 İkinci Bölüm: Dilbilimin Yeri
36 Dilbilim / Gramer
37 Dilbilim ve Filoloji
38 Dilbilim ve Edebiyat

41 Üçüncü Bölüm: Dilbilim Tarihine Bir Bakış
42 Dil Çalışmalarının Tarihsel Gelişimi. Yazının Bulunması
43 Karşılaştırmalı Gramer
45 Tarihsel Gramer
47 Dillerin Sınıflandırılması
47 Biçimbilgisel Sınıflandırma
47 1. Tek-Heceli Diller
48 2. Bağlantılı (Eklemeli) Diller
48 3. Bükümlü Diller
48 4. Çok Bükümlü Diller
48 Kaynak Açısından Diller
50 Hind-Avrupa Dilleri
52 Hami-Sami Dilleri
52 Ural-Altay Dilleri
53 Güney-Doğu Asya Dilleri
53 Okyanus ve Avustralya Dilleri
55 Kaynakça

56 Dördüncü Bölüm: Dilin Sistemi
57 Dil Yetisi, Dil ve Söz
58 Dil Göstergesi
61 Dil Göstergesinin Özellikleri
61 Dil Göstergesinin Nedensizliği
64 Nedensizlikle İlgili Birinci Açıklama
64 Nedensizlikle İlgili İkinci Açıklama

65 Nedensizlikle İlgili Üçüncü Açıklama
66 Nedensizlikle İlgili Dördüncü Açıklama
67 Dil Göstergesinin Çizgisellik Özelliği
68 Dil Göstergesinin Değişmezliği
69 Dil Göstergesinin Değişebilirliği
70 Dilin Ayırıcı Özelliği
72 Dilin Çift Eklemliliği
72 Birinci Eklemleme
74 Anlambirimin (*Monemin*) Özellikleri
76 İkinci Eklemleme

78 Beşinci Bölüm: Dil ve Bildirişim
79 Hayvan Bildirişimi
81 İnsan Bildirişimi
81 Dil-Dışı Bildirişim
82 Dilsel Bildirişim
83 Bildirişimin Temel Öğeleri

88 Altıncı Bölüm: Dilin İşlevleri
90 Gönderge İşlevi
91 Anlatım İşlevi
95 Çağrı İşlevi
96 İlişki İşlevi
98 Üst Dil İşlevi
99 Sanat İşlevi
106 Oyun İşlevi (*Fonction Ludique*)

107 Yedinci Bölüm: Göstergeler
108 Belirti (*Indice*)
109 Belirtke (*Signal*)
110 Simge (*Symbole*)
111 Görüntüsel Gösterge (*Icône*)
113 Dil Göstergesi
113 Göstergelerin Birbirlerine Rakip Kullanımları
115 Dil = Benzeri Olmayan Bir Kod
117 Göstergebilim ve Dilbilim

124 Sekizinci Bölüm: Dilbilimin Bilimsel Dönemi. Ferdinand de Saussure ve *Genel Dilbilim Dersleri*
126 Dilbilim Betimsel Bir Bilimdir
128 Sözlü Dile Verilen Öncelik
130 Dilbilimin Görevleri
130 *Genel Dilbilim Dersleri*'nin Temel Kavramları. Dil / Söz Karşıtlığı
134 Artzaman / Eşzaman (*Diachronie - Synchronie*)
137 Sistem / Gösterge / Dilsel Değer
139 "Sistem"in *Genel Dilbilim Dersleri*'ndeki Yeri
142 Dil Göstergesi
144 Dilsel Değer (*Valeur Linguistique*)
146 Dilde Yalnızca Karşıtlıklar Vardır
148 Dil Bir Töz Değil Bir Biçimdir

150 Dizimsel ve Çağrışımlar İlişkiler
154 Sonuçlar
155 Kaynakça

156 Dokuzuncu Bölüm: Saussure Sonrası Dilbilim: Çeşitli Dilbilim Okulları
156 Prag Okulu: İşlevselcilik
156 Prag Okulu ya da Prag Dilbilim Çevresi
157 Prag Dilbilim Çevresinin Temel İlkeleri
159 Görevsel Sesbilgisi (Fonoloji)
160 Fransız İşlevsel Dilbilim Okulu
160 André Martinet ve Çift Eklemlilik
163 Çift Eklemlilik
164 Lucien Tesnière: Bağımsal Gramer
170 Gustave Guillaume: Psiko-Mekanik
171 Kopenhag Dilbilim Çevresi: Glosematik
175 Amerikan Yapısalcılığı
177 Edward Sapir: Mantalizm
178 Zellig Harris: Dağılımsal Dilbilim
180 Dağılımsal Çözümlemenin İlkeleri
185 Noam Chomsky: Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi
187 Kuramsal Yaklaşımlar, Tanımlar
189 Temel Kavramlar. Edinim / Kullanım
191 Kullanım (*Performance*)
192 Derin Yapı / Yüzey Yapı
193 Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi Projesi
199 Dönüşüm (*Transformation*) Nedir?
201 Standart Kuram
204 Genişletilmiş Standart Kuram
205 20. Yüzyıl Dilbilim Akımlarının Temel Özellikleri
206 Öğe (=Birim) ve Yapı
206 Benzerlikler ve Ayrımlar
208 Zorunluluklar ve Özgürlükler
209 Sonuç
210 Kaynakça

213 Onuncu Bölüm: Söylem Dilbilimi: Sözcelem
215 Sözcelem (*Enonciation*)
216 Dil / Söz Ayrımından Sözcelem Kavramına Geçiş
219 Emile Benveniste: Sözcelem
221 Söylemsel Öğeler: Kişi Adılları-Zaman ve Uzam Belirteçleri
222 Kişi Adılları
223 Kiplikler
224 Anlatı / Söylem (*Récit / Discours*)
226 Aktarılan Söylem
226 Roman Jacobson: Sözcelem
228 Jean Dubois: Sözcelem Kavramları
229 Modalizasyon (Kipleştirme)
230 Distans
231 Transparans ve Opasite

233 Tansiyon
233 Oswald Ducrot: Sözcelem
234 Antoine Culioli: *Lexis* (Sözcelem)
236 Söylem Durumu
238 İşlemsel Dilbilgisi (*La Grammaire Opératoire*)
239 *Lexis* (*Enonciation*)
242 Sözcelem İşlemleri
242 Edimbilimsel Dilbilim
246 Dil Edimleri
247 Önvarsayım (*Présupposition*)
248 O. Ducrot'da Önvarsayım Kavramı
249 Örtük Sorunu
253 Dilde Kanıtlama (*Argumentation*)
254 Kanıtlama Nedir?
254 Kanıtlama Sınıfı
257 Kaynakça

261 Onbirinci Bölüm: Dilbilimin Alanları ve Komşu Bölüm Dallarıyla İlişkisi
261 Dilbilimin Çeşitli Dalları
262 Sesbilgisi / Görevsel Sesbilgisi
264 Dilbilgisi ya da Biçimbilgisel-Sözdizimi (*Morphosyntaxe*)
265 Sözcükbilim (*Lexicologie*)
265 Sözcükbilim Alanları
266 Biçimbilgisel Alan
267 Kavramsal Alan
268 Anlam Alanı
269 Çokanlamlılık
270 Eşanlamlılık
270 Anlambilim
272 Anlam Çözümlemesi
274 Dilbilimin Komşu Bilim Dalları Nelerdir?
274 Lehçe Nedir?
275 Ağız Nedir?
275 Kreol Nedir?
275 Pidgin Nedir?
277 Sonsöz

ÖNSÖZ 1

En soluk mürekkep en sadık belleğe yeğdir.
—Çin atasözü

Dili, felsefenin, bilimin ve düşüncenin ayrıcalıklı bir konusu yapmak, henüz değerini tam anlamıyla kavrayamadığımız bir tutumdur. Dil, yüzyıllardan beri, özgül bir düşünce konusu olmasına karşın, dilbilim çok yeni bir bilim dalıdır.

Kuşkusuz, insan kendi dilinin işleyişini, özelliklerini ve zaman içindeki evrimini incelemek için, bugün "insan dilinin bilimsel incelenmesi" olarak tanımlanan *dilbilim* teriminin ortaya çıkmasını beklememiştir. Ancak her dönem ya da her uygarlık, dili kendi ideolojisine, inançlarına ve bilgisine göre farklı biçimlerde ele almıştır. İÖ V. yüzyıldan başlayarak, eski Yunanlılar dile felsefi açıdan yaklaşmışlar ve bu felsefenin özünü *doğal/uzlaşma* karşıtlığı oluşturmuştur. Doğalcılara göre, insan dilindeki sözcükler anlamlarını doğuştan kazanmışlardır. Bu bakımdan, sözcüklerle, bunların gösterdikleri nesneler ve kavramlar arasında doğuştan gelen bir bağ

vardır. Uzlaşmacılara göre, sözcükler anlamlarını insanlar arasındaki karşılıklı anlaşmadan, bir uzlaşmadan sonra kazanmışlardır. Bu bakımdan, sözcüklerle, gösterdikleri nesneler arasındaki bağ insanlar tarafından oluşturulan, rastlantısal bir bağdır. Doğalcılar ve uzlaşmacılar arasındaki tartışma, dilin kaynağına ve sözcüklerle anlamları arasındaki bağıntılara ilişkin her türlü spekülasyonu ilke olarak benimseterek yüzyıllarca sürecektir. Sonra, hıristiyanlık dönemi, aşağı yukarı XVIII. yüzyıl sonuna kadar, dil konusunda dinsel bir bakış açısı benimseyerek, herşeyden önce dilin kaynağı sorununa ya da dilin mantığının evrensel kurallarının incelenmesine ağırlık vermiştir. Tarihsel bakış açısının egemen olduğu XIX. yüzyıl ise, dili zaman içinde bir *evrim*, bir *değişim*, bir *gelişme* olarak ele almıştır. Çağdaş dilbilim ise, dilin bir sistem olduğu ve bu sistemin işleyiş sorunları gibi görüşlere öncelik vermişir.

Bütün bunlara karşın, dil yine de en az bildiğimiz doğal olgulardan biri olmayı sürdürür. Aslında, dil kadar insana yakın, dil kadar insandan ayrılmaz bir nesne yoktur. Kavga ederken de, sevgi sözcükleri söylerken de hep dili kullanırız. Tek başımıza olduğumuz anlarda bile, düşünmemiz, kendi kendimizle konuşmamız demektir. Ama böylesine yakın, böylesine tanış olduğumuz dil —tıpkı zaman gibi— ne olduğu sorulduğunda, inceleme konusu yapılmak istendiğinde belirsizleşir, tanınmaz olur, sanki yok olur. Nermi Uygur, Augustinus'un "zaman" için söylediği ünlü sözü "dil"e uygulayarak şöyle der: "Dil nedir peki? Kimse bana sormayınca, biliyorum. Birine açıklamaya kalkınca da bilmiyorum".*

İşte Saussure ile başlayan çağdaş dilbilimin başarısı, hem belirsiz ve ele avuca sığmayan, hem de alabildiğine karmaşık ve çok yanlı bir konuda bilimsel inceleme için elverişli bir yan yakalaması, bir başka deyişle, bu uçup giden nesneyi tıpkı somut bir nesne gibi incelemeyi denemesidir.

Şunu unutmamak gerekir ki, bilineni tanımak çağdaş

* Nermi Uygur, *Dilin Gücü (Denemeler)*, Kitap Yayınları, İstanbul 1962, s. 5.

düşüncenin temel ilkelerinden biridir. Bir nesneyi tanımak için önce nesneyi iyice belirlemek ve sınırlamak, sonra onu belli bir görüş açısıyla incelemek gerekir.

Saussure ile, dilbilim alanında meydana gelen en büyük değişiklik, bu bilimin nesnesine, yani dile bakış açısının değişmesidir. Saussure'un özgünlüğü, tarihsel gelişiminden bağımsız olarak, belli bir zaman kesiti içinde dile bilimsel bir yöntem uygulamasından gelir. Böylece, Saussure "tek gerçek konusu, kendi içinde ve kendisi için ele alınan dil" olan yeni bir dilbilimin *iç* ya da *eşzamanlı dilbilimin* kurucusudur. Saussure'ün bu düşüncesi şöyle özetlenebilir: "Her betimleme bir seçimi gerektirir. İlk bakışta, ne kadar basit görünürse görünsün, sonuç olarak, her nesne son derece karmaşıktır. Bu durumda, bir betimleme, zorunlu olarak, sınırlıdır; bu da, betimlenecek nesnenin sadece bazı özelliklerinin ortaya konması anlamına gelir. Değişik iki kişinin ortaya çıkaracakları özellikler aynı olmayabilir. Aynı ağacın karşısında, bir gözlemci ağacın duruşuna, dallarının görkemli yapısına dikkat edecek, bir başkası gövdenin çatlaklarını ve yaprakların parıltısını aklında tutacak; üçüncüsü bir takım sayısal hesaplar yapacak; dördüncüsü ise, her organın belirgin yapısını göstermeye çalışacaktır. Her betimleme, kendi içinde tutarlı olmak, yani belli bir görüş açısından yapılmak şartıyla kabul edilebilir. Bir görüş açısı kabul edildikten sonra, belirgin (*pertinent*) adı verilen bazı özellikleri tutmak gerekir; belirgin olmayan öteki özellikler mutlaka ayrılmalıdır. Bir bıçkıcının görüş açısından yaprakların biçim ve renginin, ressamın görüş açısından da, odunun kalori değerinin belirgin özellikler olmadıkları ortadadır. Her bilim bir özel görüş açısından seçimini önceden kabul eder..."* A. Martinet ise bu görüş açısına *belirginlik* (*pertinence*) diyecektir. Belirginlik, kendi nesnesini incelemek için bir bilim dalı tarafından benimsenen görüş açısıdır. Dilin incelenmesinde, belirgin görüş açısı, öteki bütün görüş açılarının dışında "kendi içinde

* A. Martinet, *Elements de linguistique générale*, A. Colin, Paris 1970, s. 31, 32.

ve kendisi için ele alınan dil"in incelenmesi görüş açısıdır. Bir başka şekilde söylemek gerekirse, bu görüş açısı kendi içinde her öğenin birbirini karşılıklı olarak zorunlu kıldığı bir sistem olarak kabul edilen dilin işleyişinin incelenmesidir. Kuşkusuz, dilin tek başına bir inceleme konusu olabileceğini kabul etmeyenlere bu görüş açısı ters gelebilir.

Saussure'un de belirttiği gibi, dil sadece dilcilerin işi değildir. Nermi Uygur'un deyimiyle, "dil insan için ne bir yüktür, ne de sırf bilimsel bir konu. Tam tersine çoğun yükümüzü hafifletiriz dille, insanca yaşayışımızı sağlarız konuşmayla. Bilim konusu olarak dilin büyük önemi de buradan gelir."*

* N. Uygur, *age*, s. 15.

ÖNSÖZ 2

> Dil hem halk, hem de bilginlerce korunur. Dili bozmak hiç kimsenin aklına gelmez.
>
> —*Spinoza*

Dilbilgisinden dilbilimine gelinceye kadar alınan yol oldukça uzundur. Günümüz dilbilimi birkaç dilbilimcinin çalışması sonucu ortaya çıkmış bir bilim dalı değil, 2500 yıllık uzun tarihsel bir geçmişten miras aldığı ilke ve kavramları eleştirip geliştirerek oluşmuş, bu oluşumunu bugün bile sürdüren bir bilim dalıdır. Dilbilim, filoloji ve özellikle dilbilgisine verilen gösterişli bir ad değil, çocukluktan başlayarak, pratik bir biçimde öğrendiğimiz ve genellikle düşünmeden bildiğimiz dilin bilimsel incelenmesidir.

Dil, yüzyıllardan beri özgül bir düşünce konusu olmasına karşın, dilbilim çok yeni bir XX. yüzyıl bilim dalıdır. Dilbilimin ortaya koyduğu *sistem, yapı, kod, mesaj, gösterge, gösteren, gösterilen, dizim, dizi, göstergebilim, bağlam* gibi kavramlar henüz geniş halk kitlelerine mal olmamıştır, ama bugün salonlarda tartışıldığı da yadsınamaz. Bugün felsefeci-

ler, toplumbilimciler, edebiyat eleştirmenleri, sanat eleştirmenleri bu bilime büyük ilgi duymaktadır. Kısacası, son kırk yılda, dilbilim önemli gelişmeler kaydetmiş ve insan bilimleri arasında ayrıcalıklı yere sahip bir pilot-bilim statüsü kazanmıştır.

Başka bir açıdan baktığımızda, dilbilimin kesin bilimler, yani matematik bilimleri içinde yer almaya başladığı görülür. Bir tür istatistik bilimi olarak matematikçilerin de, bilgisayarcıların da ilgisini çekmektedir. Yine fizikçiler sesbilgisi ile, mühendisler bilgisayarlarla, doktorlar ise sözün yeniden-eğitimi ile ilgilenirler. Böylece, XX. yüzyıldaki ideal dilbilim belki de yeni bir hümanizma olarak tanımlanabilir; çünkü dilbilimci sözün, mesajın ve yazının ötesinde hep insana ulaşmayı amaçlar.

Dilbilimci, yavaş yavaş, üniversite çevrelerinde ve üniversite dışında belli bir saygınlık, bir prestij kazanmaya başlamıştır. Batıda fotoromanlarda, genç bir beyin cerrahının ya da bir atom mühendisinin yanında, ender de olsa bir dilbilimci de baş kahraman olabilmektedir. André Delvaux'nun *Un soir un train* (Bir Akşam Bir Tren) filmini görenler baş oyuncunun Louvain Flaman Üniversitesinde bir dilbilim profesörü olduğunu anımsayacaklardır.

Ama yine de, dilbilim geniş halk kitleleri tarafından, hemen hemen hiç bilinmeyen bilim dallarından biridir. Sokaktaki adam, dilbilimciyi, yaşamın ve dünyanın dışında, kuru ve soğuk bir üniversite hocası olarak görmektedir. Oysa uğraştığı şey onun bu ciddi ve sert görünümüne ters düşmektedir.

J. Marouzeau *La linguistique ou science du langage* (*Dilbilim ya da Dil Bilimi*) adlı yapıtının önsözünde şöyle diyor: "Dilbilimci misiniz? Kaç dil biliyorsunuz? Bu, dilbilimci ile birçok dil bilen (*polyglotte*) kimse arasında hiçbir ayrım yapmayan cahillerin çok sık sorduğu bir sorudur. Birazcık dünyadan haberi olanlar, dilbilim ile filolojiyi birbirine karıştırarak, dilbilimciyi eski metinleri ve ölü dilleri inceleyen biri olarak görürler. Onlara, dilbilimin dillerin incelenmesiyle

aynı şey olmadığı, dilin bilimi olduğu söylenirse, bu kez dil bilimi nedir diye soracaklardır"*.

Dilbilimci bir çok dil konuşan ya da bilen bir kimse midir? Kesinlikle hayır. Bir çok dil bilmek bir *polyglotte*'un işidir. Aynı şekilde, elektrik kablolarını birbirine bağlamak, prizleri takmak bir elektrikçinin işidir. Ancak bir fizikçi bir elektrik ustası değildir, bu çerçeve içinde bir dilbilimci de birçok dil bilen bir kimse değildir. Ünlü bir fizikçinin bozulan radyo ya da televizyonunu tamir edememesi olağandır, aynı şekilde bir dilbilimcinin bir çok dil bilmemesi olağandır.

Eğer dilbilim birden çok dil konuşma sanatı olsaydı, tüm beş yıldızlı otellerin şef garsonları dilbilimci olurlardı. Oysa bir şef garson —bu en çok dil bilen şef garson olsa bile— en basit bir dilsel sorunu çözebilmek için bilmem hangi yabancı dilde bir bardak bira istemeyi beceremeyen bir dilbilimciden çok daha fazla zaman harcayacaktır. Kısacası, çok dil bilen biri olmak için dilbilimci olmak gerekmediği gibi, dilbilimci olmak için de *polyglotte* olmaya gerek yoktur.

Aslında, her dilbilimci birçok dil konuşabilir. Gücül olarak, konuştuğundan çok daha fazla "dil" bilir. Ancak herşeyden önce, bildiği şey dillerin nasıl oluştuğudur. Dilbilimci dilleri yapılarıyla ve kurallarıyla bilir; bir başka deyişle, onların işleyiş biçimlerini bilir.

Tıpkı fizikçinin doğadaki olayları fiziğin konusu yapması gibi, dilbilimci de dili kendi biliminin, yani dilbiliminin konusu yapar. Söylenen ya da söylenmiş, yazılan ya da yazılmış her şey, her gösterge dilbilimcinin araştırma alanına girer.

Dilbilimci, Metin Eloğlu ya da Can Yücel'in şiirlerindeki argo, Anadolu ağızları, çivi yazısı, kutsal Vedaların dili sanskrit, /d/ sesinin söyleniş biçimi, Rus dilinde bir fiil, Arnavutçadaki tanımlık, iki yaşındaki bir bebeğin gak guk etmesi ve maymunların çıkardıkları seslerle ilgilenir. İşte anlatım ya da biçem adı verilen anlatım sanatı dilbilimcinin alanına gi-

* J. Marouzeau, *La linguistique ou science du langage,* Paris, Paul Geuthner, 1968, s.1.

rer. Jean-Jacques Rousseau'yu bir felsefeci, bir edebiyat tarihçisi ya da bir tarihçi olarak incelediğimiz gibi, bir dilbilimci gözüyle de inceleyebiliriz.

Dilbilimci bir teknisyendir: Ses tellerinden dudaklara değin, eklemli dilin oluşmasına yardımcı olan kasların hareketini bilir. Dilbilimci, aynı zamanda, güzel olana karşı da duyarlıdır. Verlaine'in bir sonesindeki uyumu, müziği incelerken, artık salt bir bilimci değil, biraz da sanatçıdır.

Eklemli dil insana özgü ayırıcı bir nitelik olduğu için, dilin incelenmesi insana ilişkin sorunların içinde yerini alır. Dilbilimci, jest, söz ve düşünce arasındaki ilişkileri merak etmiştir. Hep beyinde bir dil merkezi olup olmadığını ve bunun beynin neresinde bulunduğunu bilmek istemiştir.

Tarihçi olarak dilbilimci, toplumların evrimiyle dillerin evrimi arasında sıkı ilişkiler kurar. Araştırmalarını antik çağlara kadar götürür, karşılaştırma yöntemiyle dünyanın en eski ilkel dilini bulmaya ve onu yeniden oluşturmaya çalışır. "İnsanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen, düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyülü bir varlık olarak tanımladığımız dil, kullanıldığı toplumun da pek çok özelliklerini, yaşayışını, geleneklerini, dünya görüşünü, yaşam felsefesini, inançlarını, bilim, sanat ve tekniğe katkılarını yansıtır."* Gerçekten de, Leibniz'in dediği gibi "dil insan usunun aynasıdır" ve ruhsal davranışı bizim bildiğimizden farklı olan ulusların mantığını anlamamıza yardım eder.

Bu durumda dilbilimci "evrensel" bir bilgin midir? Hem evet, hem hayır. Evet, çünkü dilbilimci edinim düzlemindeki "dil" eşliğinde evrensel sistemlerin göstergesel kurgusu peşindedir. Hayır, çünkü dilbilimci bu sistemlerin kullanım düzlemine inmez. Belki de dilbilimin ya da dilbilimcinin ne ya da kim olduğu konusundaki belirsizlik, ilk bakışta biraz karışık görünen bu konumdan kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak, nasıl bir fizikçi tüm fiziği incelemiyor ve elektrik, atomlar ya da kozmik ışınlarla ilgileniyorsa, dilbi-

* Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ankara, TDK, 1979, s.11-13.

limci de kendisine sunulan sesbilgisi, görevsel sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi, anlambilim, sözcelem, edimbilim arasında bir seçim yapabilir.

Dilbilimin en belirgin çelişkilerinden biri imparatorluğunu insan soluğu, yani insan nefesi üzerine kurmuş olması ve gerçekliklerin incelenmesine değil de, insanların sözcüklerle anlattıkları gerçekliklerin incelenmesine özen göstermesidir.

Fizikçi bir taşı, radyasyon yayıp yaymadığını anlamak için inceler. Dilbilimci ise, dili bütün zenginliği ve karmaşıklığı içinde hem eşzamanlı hem de artzamanlı boyutta inceler. Örneğin Latincedeki *caballus* (at) sözcüğünün zaman içinde değişimlere uğrayarak Fransızcaya *cheval* olarak nasıl geçtiğine ilgi duyar.

Sokaktaki insan, kendisini sözcükler savaşına adayan dilbilimciye bir tatlı kaçık gözüyle bakar. Öteki insanlar dayanıklı nesneler üzerinde çalışırken, dilbilimci rüzgar ya da Homeros'un dediği gibi, "kanatlı sözcükler" üzerinde çalışır.

İkinci bir çelişki, sokaktaki her insanın en azından konuşabildiği için kendisini dilbilimci sanmasıdır.

Nihayet —yeni ve son çelişki— insanın hayret ve heyecan verici bir yaratık olduğu tartışılmaz bir gerçek olmasına karşın, insanın en büyük tanığı olan dil ve onun bilimi, yani dilbilim çoğunlukla ciddiye alınmamıştır. Bir fizikçi bir kuralı açıklarken kuşku götürmez bir olgunun varlığını bize öğretir, oysa dilbilimci bir /a/ sesinin /e/ sesine dönüşüm evrimini açıklarken kuşkuyu da beraberinde getirecektir: "Bunu nerden biliyor?" diye soracağız kendi kendimize....

Hemen şunu belirtelim ki, dilbilimine giriş, kesinliğe, ihtiyada ve ciddiyete giriştir.

Dilbilim en geniş uygulama alanını ruhbilim ve toplumbilimde bulmuş ve bu nedenle, *toplumdilbilim* ve *ruhdilbilim* ortaya çıkmıştır. Bunun dışında, dilbilimin çeşitli etkinliklerde uygulama alanı bulduğunu söyleyebiliriz, ancak dilbilimden en çok etkilenen kuşkusuz eğitim olmuştur. İkinci dil ve anadili öğretim yöntembilimlerini yöneten büyük ideo-

lojiler doğrudan doğruya dilbilim ve ruhbilimsel örnekçelerden çıkmıştır. Dilbilimin dil öğretimine getirdiği en büyük yenilik, öğretim yöntemleriyle, konuşma dilinin ön plana çıkarılmasıdır. "Bu denir, bu denmez" diye kurallar koyan kuralcı dilbilgisinin aksine, dilbilim hoşgörü ilkesini daha da ileriye götürmüş ve dil düzeyleri kavramını benimseyerek dilsel önyargıların etkisini azaltmıştır.

Çeviri alanında ve bilgisayar çevirisi düzleminde dilbilim, yaşayan dillerin sadece *yüzey yapı* çözümlemelerini yapmakla kalmamış, aynı zamanda dillerin karşılaştırılmasına ilişkin yeni yöntemler sunmuştur.

Mantık sapması ve konuşma güçlüğü olan kimselerin yeniden-eğitiminde tıp, dilbilimden, özellikle sesbilgisinden yararlanmaktır. Bugün nöroloji, sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel kurallardan yola çıkmaktadır.

Yine siyasal bilimler, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik gelişim planlaması ve amenajmanı, ayrıca toplumların güdülenmesi konusunda dilbilimden yararlanma yollarını aramaktadır.

Toplumsal bilimler diye nitelendirdiğimiz ruhbilim, eğitim, antropoloji, felsefe, dilbilim, matematik, ayrıca biyoloji, psikiyatri, fizik ve anatomi gibi bilim dalları arasındaki etkileşim; yeni bilim dallarının ortaya çıkmasını sağlamış ve her yeni bilim dalı da insana özgü karmaşık gerçeklerin ve davranışların çözümlenmesine yeni boyutlar katmıştır. Dilbilimin ortaya çıkışıyla, öteki bilim dalları, nesnelerine bakış açılarını yer yer değiştirmek zorunda kalmışlardır ya da kalacaklardır. Dilbilimcilerin tasarladığı gibi, dillerin betimlenmesi ve anlaşılması toplumbilimcilere toplumsal sorunların çözümlemesinde iyi bir yöntem; ruhbilimcilere dilin kullanımı ve öğretilmesi konusunda yeni terminolojiler ve yeni modeller; antropologlara insanlar konusundaki incelemelerinde birleştirici öğe işlevi gören önemli bir araç sunulmasına yardımcı olmuştur. Ancak, bu söylediklerimizin tersi de doğrudur. Toplumbilimleri, ruhbilim, matematik, fizik, anatomi, biyoloji olmadan dilbilim bu denli bir gelişme gösteremezdi

ve dilsel bildirişim sırasında raslantısal bir biçimde toplanmış sözcelerin yüzeysel ve kuru bir çözümlemesini yapmakla yetinirdi.

Aslında, dilleri tüm insan etkinliklerinin merkezi olarak kabul etmeyen bir dilbilim pek ilginç olmazdı, çünkü diller her yerde ve her zaman beraberdir. Aynı şekilde, öteki insan bilimleri eğer insanın konuşan bir varlık olduğu düşüncesini göz önünde bulundurmasaydılar, insan konusunda çok dar bir bakış açısına sahip olurlardı.

Bugün, insan usunun bilimsel kaygı ve dürüstlük yolunda göstermiş olduğu gelişme kıvanç vericidir.

Tıpkı öteki bilimler gibi, dilbilimin de bize kazandırdığı en önemli şey, insanı daha iyi tanımak ve onu daha iyi anlamaktır.

Dilbilim tamamen insana yöneliktir, buradaki bilgi konusu, hiçbir zaman göremeyeceğimiz bir tropikal bitki, ya da bir taşın üzerinde izini gördüğümüz hayvan fosili değildir; bu, dilin gerçekleşmesini sağlayan, ürettiğimiz, telaffuz ettiğimiz sözdür. "Selam dostum" tümcesinde, bir dilbilimci söyleyecek binlerce şey bulur. İnsan nefesiyle uğraşan bu bilim dalı, hem kendi söylemini uyguladığı nesneyi hem de bu söylemin kendisini yaratır. Hemen bir ilişki düşlemek zor, çünkü dilbilim bir insan bilimidir. Nesnesi uzaklaşsa, papirüse yazılmış, bir kumaş parçasına işlenmiş bir gösterge olsa bile, dilbilim değişmez. Dilbilimci, her sözcüğün, her mesajın ve her yazılı izin ötesinde insana ulaşmayı dener.

Bütün bunları yaparken, dilbilimci her şeyi kendine mal etmez, eski çağlardan gelen şu güzel formülü bizim de kendimize mal etmemizi önerir: "Ben insanım, insana ilişkin hiçbir şey bana yabancı değildir", öte yandan, insana ilişkin olmayan hiçbir şey onu doğrudan ilgilendirmez. Dilbilimcinin tüm araştırması, onu hayvandan ayıran, ona büyüklük ve saygınlık kazandıran tamamen insana özgü, bu ruhsal etkinliğe yönelmiştir. Bu ruhsal etkinlik de dildir.

Bütün bu açıklamaların ışığı altında, insan yine de "dilbilim ne işe yarar?"sorusunu sormaktan kendini alakoyamı-

yor. İlk bakışta, her bilim dalı gibi, insanın bitip tükenmez bilgi susuzluğunu gidermek dışında bir işe yaramadığı izlenimini vermektedir; ya da bazı dilcilerin yüzyıllardır tartıştıkları şeyleri yeniden değişik bir bakış açısından gündeme getirmekten başka bir yararı yok gibi...

Aslında, bugün dilbilim bazı hizmetler görebilecek yetkinliğe ulaşmıştır. Özellikle, basit bir uygulama düzleminde, dilbilimcinin deneyiminden bir dış alanda, yani dillerin planlanması alanında yararlanılabilir. Bu, doğal olarak, bir gönül verme işidir.

Yine uygarlıkların tarihsel gelişiminin incelenmesinde dilbilimin katkısından yararlanılabilir. Bugün, Hind-Avrupa topluluklarının varlığını kanıtlayabilecek hiçbir iz, hiçbir anıt, hiçbir metin yoktur. Tek kanıt Hind-Avrupa dilleridir. Öteki dil aileleri için de durum aynıdır. Bu bilinmezlik içinde bizi yönlendirebilecek, ve geçmişimizi en doğru biçimde yeniden oluşturmamıza yardımcı olabilecek olan dilbilimdir.

Ayrıca, dilbilim bize çevremizde biriken tehditler karşısında kendi geleceğimizi nasıl ele alacağımızı öğretmeye çalışır. Başlangıçtan bu yana, *Homo Habilis*'i belirleyen dil yetisi tek olmasına karşın, diller çeşitlidir. İnsan, tüm canlılar arasında, çevresine biyolojik yapısıyla değil de akıl ve sosyokültürel yetileriyle uyum sağlayan tek canlı yaratıktır.

İnsan kendi çevresinde bilinçli bir etkinlik, belli bir çalışma alanı yaratır ve işte bu bilinçli etkinlikle, doğanın ayrımcı baskılarını azaltmayı becerir. Bu bilinçli etkinliğin aracı da dildir. Böylece, dilbilim, insanı daha iyi tanımak için, öteki insan bilimleri arasında çok ayrıcalıklı bir rol oynayabilir. Bu tanımanın tek amacı, belki de sadece kendi kaderimiz olabilir.

İlk kez Saussure "Açıl susam açıl" dedi ve şimdi bize, bu bilimin hazinelerini toplamak için eğilmek kalıyor.

GİRİŞ

> Doğanın bize verdiği şey, dilin kendisi değil, dile olan yatkınlıktır. Kültürün verdiği şey ise onu belirleyen dili kazanma olanağıdır. Ancak, insan, dili değiştirmek için çaba harcamasına karşın bu pek olanaklı görünmemektedir. Bir dil buyrukla yönetilemez. İmparator Pomponius Marcellus'un dediği gibi: "Prens kişilere yaşama hakkı verebilir, ama sözcüklere veremez."

İÖ V. yüzyıldan beri filozoflar, Ortaçağdan XX. yüzyılın başına kadar gramerciler dil konusunda sayısız gözlemlerde bulunmuşlar ve genellikle dilden başka bir nesneye bağlanan ilginç düşünceler geliştirmişlerdir. Bir başka deyişle, dil ve başka bir şey ya da dilden başka bir şey için dili, örneğin dil ve dilin kaynağı sorunları, dil ve dilin tarihsel evrimi, dil ve dilin düşünceyle olan ilişkileri, dil ve edebiyatı, vb... incelemişlerdir. Yapısalcılık öncesi (ya da bilimsellik öncesi) diye nitelendirilebilen ve aşağı yukarı XX. yüzyılın başına kadar uzanan bu dönemde, dile bakış açısı tamamen tarihseldir ve karşılaştırmalı çalışmalara dayanır. Dilbilim ya da dil bilimi, bilim olarak ancak XX. yüzyılın başında kesin olarak oluşmuştur. Böylece, dilbilim konusunun ve yönteminin ilk bilimsel tanımını Ferdinand de Saussure'e borçludur. Saussure'ün özgünlüğü tarihsel gelişiminden bağımsız olarak, zamanın belli bir anında ele alınan dile bilimsel bir yöntem uy-

gulamasmdan gelir. Bu durumda, Saussure *"tek ve gerçek konusu, kendi içinde ve kendisi için ele alınan dil"** olan yeni bir dilbilimin, *iç* ya da *eşzamanlı* (*synchronique*) dilbilimin kurucusu olmuştur.

Saussure'ün *Cours de linguistique générale* (*Genel Dilbilim* Dersleri) ile başlayan dilbilimin bilimsel dönemi günümüze gelinceye kadar üç temel evre geçirmiştir. Birinci evre, Saussure ve Amerikalı dilbilimci E. Sapir ile başlayan, dilin eşzamanlı boyutta incelenmesine ağırlık veren ve dilin yüzey yapılarının incelenmesiyle yetinen bir evredir. Bu evrede önemli olan belirgin dilsel yapıları tamamlamaktır. Dil birimi sözcük boyutunda ve düzeyindedir, çünkü Saussure temel dilsel birim olarak göstergeyi (*signe*), Sapir ise sembolü (*symbole*) kabul etmiştir. Günümüz dilbiliminin bu iki öncüsü, aslında *dizimler* (*syntagmes*), *dizinler* (*paradigmes*) ya da *dilbilgisel işlemler* gibi daha büyük birimlerle de ilgilenmişlerdir. Bu iki dilbilimcinin izleyicilerinden bazıları, örneğin *Prag Dilbilim Çevresi*ni kuran N. S. Troubetzkoy ve R. Jakobson temel dilsel birimler çözümlemesini sürdürmüşler ve dil göstergesini oluşturan en küçük birimleri betimlemişlerdir. Daha sonra, André Martinet göstergenin *anlambirim* (*monème*) ve *sözcükbirim* (*lexème*) ya da *biçimbirim* (*morphème*) gibi değişik düzeylerini ortaya koymuştur. Amerikan dilbilimcileri ise, daha ziyade dilin dizimsel ya da sözdizimsel çizgisel ekseni üzerinde göstergeler arasındaki dayanışıklıkları ve bağıntıları incelemişlerdir. Bunlar arasında L. Bloomfield ve Z. S. Harris'i, Avrupalı dilbilimcilerden E. Benveniste ve L. Tesnière'i sayabiliriz. Genel olarak, *klasik yapısalcılık* (işlevsel dilbilim ve dağılımsal dilbilim) diye adlandıracağımız bu birinci akımın ya da evrenin temsilcileri incelemelerini bir *bütünce*den (*corpus*), yani belli bir dil içinde, gerçekten üretilmiş sözlü ya da yazılı sözceler bütününden hareket ederek yaparlar. Bunların bütün amacı, olanaklar ölçüsünde nesnel olabilmektir. Her dilbilimci için, bu ça-

* Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, Payothèque, 1976, s. 317.

lışma özel bir dil çerçevesinde gerçekleşir. Ancak incelenen doğal dil ile dil olayı (*langage*) arasındaki bağıntıdan söz edilmez. Bazı dilbilimciler (özellikle A. Martinet) bir diller dilbilimi üzerinde çalıştıklarını itiraf ederler. Bazıları ise dil evrenselleri üzerinde durmalarına karşın, bu evrenselleri doğrulayacak yöntemsel araçların neler olduğunu açıklamazlar. Dilbilim kuramlarının ikinci evresi *yüzey yapıları* (*structure de surface*) açıklayan dilin görünmeyen yapıları, ya da *derin yapı* (*structure profonde*) kurallarına ilişkin varsayımların oluşturulmasıyla başlar. L. Hjelmslev'in çalışmaları bu yönde ilk adım olarak düşünülebilir, ancak *derin yapıların* incelenmesi en mükemmel ve en açık anlatımını N. Chomsky'nin üretici-dönüşümsel dilbilgisinde bulur. Descartes ve Port-Royal gramerinden esinlenen N. Chomsky, bir yandan, *dizimsel yapılar* (*structures syntagmatiques*) adı verilen basit yapılar içinde anlamın ortaya çıkışını öte yandan, bu *derin yapıları,* görünen sözcelere ya da *yüzey yapılara* dönüştüren mekanizmayı incelemeyi amaçlar. Bu akım temel dilsel birim olarak tümceyi kabul etmiştir. Yöntem açısından, *derin yapıların* betimlenmesi, bütünceden çok, konuşan bireyin içe bakışına (*introspection*), onun kendi anadili konusundaki sezgisel bilgisine başvurulmasını gerektirir. Üretici dilbilgisi taraftarlarının amacı, anadili ne olursa olsun, konuşan bireyin ideal *edinimini* (*compétence*) gösteren bir örnekçe (*modèle*) ya da evrensel bir dilbilgisi oluşturmaktır. Böylece, asıl amaç, belli bir dile (örneğin İngilizce) ait gerçekleşmiş tümceleri betimlemek ve sanki dilin tipik örnekleriymiş gibi onları çözümlemekten ibarettir. Görüldüğü gibi, bu ikinci akımın temel amacı, klasik diye adlandırdığımız yapısalcı akımın bakış açısını aşmasına karşın uygulama düzeyinde birinci akımla açık benzerlikler gösterir. Bu nedenle, ikinci akımı *dönüşümsel yapısalcılık* diye adlandırmak daha doğru olur kanısındayız.

Günümüz dilbiliminin üçüncü evresi ise, ve *tümce* düzeyinden daha büyük dilsel birimleri ele almasıyla öbürlerinden ayrılır. Bundan böyle, dilbilimci gerçek yaşamın çeşitli

durumlarında üretilen sözceler dizisi, yani *söylem* (*discours*) ile ilgilenir. Artık, edebiyat dili ya da politik dil kadar, gündelik dil de onun uğraş alanıdır. Bu üçüncü akımın amacı, belli bir dil kalıbı içinde, dinleyicilere (ya da alıcılara) belli bir kavramsal içerik anlatılmak istendiği zaman, belli bir *sözcelem* (*énonciation*) durumu içinde gerçekleşen bütün işlemleri betimlemektir. Dilin bu tür bir betimlemesi, *derin yapıdan yüzey yapıya* dek uzanan, çeşitli düzeylerin ayrımını içerir. Öte yandan, söylem çözümlemesi, *sözcelem öznesi, sözcelem zamanı,* genel (yani evrensel) dilsel işlemlerden ve özel dillerin oluşturduğu sızmalar gibi belirgin öğelere göre gerçekleşir. Çalışma yöntemi karşılaştırmaya dayanır ve çok farklı dilleri aynı anda betimleyerek ve devamlı kuramsal yöntemleri yeni verilerle karşılaştırarak, dilin işleyişinin bir örnek kuramını oluşturmayı amaçlar. L. Hjelmslev dışında, birçok yapısalcı, kendi yöntemlerinin epistemolojik durumu konusunda açık değildirler, oysa söylem kuramının yaratıcıları (özellikle A. Culioli) kendi çalışmalarının bir üstdil niteliği taşıdığı bilincine varmışlar ve kendilerinden öncekilerdeki birbirine bağlı iki evre ayrımından söz etmişlerdir. Birincisi mevcut bir gerçekten, yani kendi bağlamları içindeki sözcelerden hareket ederek bir örnekçe oluşturma evresi, ikincisi örnekçede iyice tanımlanmış işlemlerden yola çıkarak, *yüzey yapıların* üretimini yeniden tasarlayan bir doğrulama evresidir. Bu eğilimin başlıca temsilcileri E. Benveniste ve A. Culioli'dir, ancak bunların bazı açılardan O. Jespersen ve R. Jakobson'dan esinlendiklerini söylemek yerinde olur.

Bu alandaki araştırmaların, özellikle de E. Benveniste'in anlamsal değer yanında kullanım değerine, "söylem düzleminde beliren bir etkinlik" olarak dile yönelen çalışmalarının, araştırmacılara söz'ün (*parole*), söylemin kurallarını belirleme yolunu açtığı söylenebilir. Bu çalışmalar günümüzde dilbilimi yakından etkileyen ve *edimbilim* (*pragmatique*) diye adlandırılan alanlardaki çalışmalarla bir çok yönden benzerlik gösterir.

İşte, biz dilbilime ilişkin sorunları bu evreler çerçevesinde incelemeye çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMİN TANIMI

> ... bir bilim adamı için gözlerinin önünde yeni bir bilim dalının oluşmasını görmekten daha güzel bir şey yoktur.
>
> —*L. Hjemslev*

DİLBİLİM NEDİR?

En genel tanımıyla dilbilim, dil yetisinin ve doğal dillerin bilimsel incelenmesidir. Burada öncelikle iki terimi açıklamak gerekir. Çok gerekli olmasına karşın, *dil yetisi* ile *dil* arasındaki ayrım hep unutulmuştur.

İnsan topluluklarında bireyler konuşurlar, dinlerler, konuşma aygıtıyla üretilen ses dizileri aracılığıyla duygu ve düşüncelerini birbirlerine aktarırlar. Duruma göre, her birey hem konuşucu hem de dinleyici/alıcı olabilir. Kendisine gönderilen ses dizilerini algılar, yani onları deşifre eder, yorumlar ve yeniden üretir. Dilsel davranışlar diye adlandıracağımız bu etkinlikler (resim, jest, yazı ve diğer kodlar vs.) simgesel araçlar dediğimiz daha geniş bir sınıfa aittir. Bu dilsel araçlar ya da davranışlar, genellikle *dil yetisi* denilen, insana özgü ve insanın bir parçası olan bir yetinin gerçekleşmesi ya da anlatımı olarak kabul edilebilir. Aslında, "dil yetisi" kavramı tamamen kuramsaldır, insanın konuşan bir varlık

olduğunu açıklamak amacıyla başvurulan bir kavramdır. Konuşucular tarafından üretilen ses dizileri bir dilden öbürüne değişiklikler gösterir. İnsan toplulukları dil yetisinin farklılaşmasından ortaya çıkan *türkçe, fransızca, ingilizce, çince* gibi özel ve doğal diller geliştirmişlerdir.

Kısacası, dil yetisi bir bildirişim aracı yardımıyla, insanlar arasındaki bildirişimi sağlayan insana özgü bir yetidir. Buradaki bildirişim aracı dildir: dil, aynı dilsel topluluk üyelerinde ortak olan bir sesli göstergeler sistemidir. Dil yetisi insanın değişmeyen ve evrensel bir özelliğidir, oysa diller her zaman özeldir ve değişirler.

1950'den sonra, dilbilim bir pilot-bilim rolü üstlenerek, insan bilimleri arasında ayrıcalıklı bir yer kazanmıştır. Bugün, budunbilim, toplumbilim, ruhbilim, psikanaliz dilbilimin yöntem ve terminolojisinden büyük ölçüde yararlanmıştır.

Bugün, çağdaş dilbilimin bir bilim dalı olduğunu söylemek, beraberinde bir takım içermeleri de getirmektedir. Dilbilimin temel görevi, dilin betimlemesini yapmaktır. Bu betimleme, her türlü kuralcılıktan uzak, olguların salt gözlemine dayanır. Bu anlamda, dilbilim bir kesin (matematik) bilimdir: bir nesnesi, bir alanı ve bir yöntemi vardır. A. Martinet'nin deyimiyle "Bir incelemeye, olguların gözlemine dayanıp bir takım estetik ve moral ilkeleri adına, bu olgular arasından bir seçme yapılmasını önermekten kaçındığı zaman bilimsel denir. Bu durumda, "bilimsel", "kuralcılığın" karşıtıdır".*

Bugün, artık dilbilimciler, tarihsel ve felsefi nitelikli araştırmalardan vazgeçmişlerdir. Böylece, dilbilimci, dilin belli bir durumdaki oluşmasını inceler. Kısacası, çağdaş dilbilimin getirdiği en büyük yenilik, inceleme konusunun ve alanının belirlenmesidir. Böylece, dilbilimci bütün ilgisini doğal dillerin betimlenme yolları, bu dillerin işleyişi ve yapısı konusundaki incelemelere yöneltmiştir.

* A. Martinet, *Eléments de linguistique générale,* Paris, A. Colin, 1970, s. 6.

DİLBİLİMİN GÖREVİ NEDİR?

Dilbilimin ve dilbilimcilerin görevi, bir dilsel topluluğa ait bireylerin kafalarının içindeki ortak olan şeyi etraflı bir biçimde tanıtmaya çalışmaktır. Bu ortak şey olmazsa, bildirişim de olmaz. Biraz yakından incelenirse bu ortak şeyin son derece karmaşık olduğu görülür.

Örneğin, insan aşağıyukarı 200 farklı sesi telaffuz edebilir ve onları algılayabilir; ama, her dilsel topluluk sahip olduğu binlerce sözcük için sadece 40 temel ses kullanır. Her birey, bütün bu temel seslere, yani sesbirimlere ve kendi anadilinin binlerce sözcüğüne sahiptir. Bunun dışındaki sözcükler, dilsel toplulukta bireylerin mesleğine, işine, zevklerine, toplumsal ve kültürel farklılıklarına göre dağılır. Bireyler kendi anadillerinin bütün sözcük dağarcığına sahip olabilirler, çünkü sadece seslerin kendisine değil, aynı zamanda sesbilgisel kurallara ilişkin sisteme de sahiptirler.

Sözcüklerin oluşmasını sağlayan bu sesbilgisel kuralların yanında, anlambirim ve dizimlerin oluşmasını sağlayan biçimbilimsel kurallar da vardır. Bu arada, anlambilim kurallarını da unutmamak gerekir.

Tek başına sözcükler bir anlam ifade etmez. Bildirişimin temel birimi olan tümceyi oluşturan sözdizimsel kurallar da vardır ve bunlar daha çok sözcüklerin tümce içindeki yerleri ve işlevleriyle ilgilenir.

Ancak, sıraladığımız bütün bu kurallara sahip olmak dil olgusunu açıklamaya yetmez. Her konuşan özne, kendini kişisel ve bireysel bir biçimde ifade eder, yani söylemek istediği ya da onu söyleme biçimine göre, göreceli bir özgürlükten yararlanır. İnsanlar arasındaki ayrım işte burada başlar. Bütün bunlar, Saussure'ün *dil/söz* karşıthğındaki *söz* düzleminde gerçekleşir, çünkü *dil* toplumsal, *söz* ise bireyseldir. N. Chomsky'e göre, bu, dilin yaratıcılığı, yapısalcılara göre, kullanım rahatlığıdır. Ama bütün bunlara karşın, söylemleri üretme biçimi konusunda özel kurallar vardır ve bunlar deyişbilim ya da söylem kurallarıdır.

İkinci önemli nokta ise, insanın kısa zamanda kendi anadilinin işleyişini öğrenmesidir. Aslında, burada önemli olan, dil için gerekli kural ve bilgileri içeren, aynı zamanda bütün bu verileri büyük bir rahatlık, açıklık ve süratle işleyen insan zekasının gücüdür.

DİLBİLİMİN EVRİMİ

Yeryüzünde, çok uzun yıllardan beri, diller ve dil yetisiyle ilgilenen araştırmacılar olmuştur. Dil ile ilgili ilk çalışmalar İÖ IV. yüzyılda başlamıştır, buna Hintli gramerci Panini'nin çalışmalarını örnek gösterebiliriz. Özellikle yazının icadı dil incelemelerinde ilk önemli evreyi oluşturur. Fransız dilbilimci Antoine Meillet: "Yazıyı icat eden ve onu geliştiren insanlar ilk büyük dilbilimcilerdir ve dilbilimini de onlar yaratmışlardır" der.

Ortaçağın karanlıklarından çıkarken, yani XV. yüzyıldan itibaren dil çalışmaları büyük ilerlemeler kaydetmiş ve XIX, yüzyılda ise *karşılaştırmalı ve tarihsel* çalışmalar ön plana çıkmıştır. Yine bu dönemde, dil aileleri ve diller arasındaki akrabalık ilişkilerinin araştırılması önem kazanmıştır.

Ancak dil çalışmalarının gerçek anlamda bilimsel bir nitelik kazanması için XX. yüzyılın başını beklemek gerekmiştir.

Gerçekten de, dilbilim ancak XX. yüzyılda kendine özgü yöntemleri, genel örnekçeleri ve genel açıklayıcı kuramlarıyla bilimsel bir statü kazanmıştır.

Başlangıcından bu yana, dilbilim kendini gerçek bir bilim dalı yapan çeşitli evrelerden geçmiştir. Kuşkusuz, "kesin" adı verilen bilimlerin aksine, bir insanbilimi de bir bilimdir. Tıpkı doğa bilimleri gibi, dilbilim de çözümlenmesi gereken nesne için bağımsız çözümleme araçları ve kesin bir yöntem kullanır. Doğa bilimlerinden farkı, gözlemlenen ve tanımlanan olguların tek bir yorunlamasını yapamamasıdır. Benzer sonuçlarla aynı insan deneyimini iki defa tekrarlamak olanaksızdır, çünkü aynı deneyimde, aynı değerleri tut-

turmak kolay değildir.

Sadece yöntembilimsel düzlem gözönünde bulundurulursa, insanbilimlerindeki araştırmaların kalitesinin doğa bilimlerindeki kadar önemli olduğu görülür. Ancak sürekli hareket halinde olması nedeniyle, çözümlenecek olan nesneyi sınırlamak ve onu kavramak zordur. Bu durumda, insan bilimlerinden, *dolaylı bilimler*, yani sonuçları ancak kendi içinde yorumlanabilen bilimler diye söz etmek gerekir; çünkü ölçüler doğrudan nesne (yani insan) üzerinde değil de, onun dış gerçeklerle ilgili davranışları üzerinde gerçekleştirilir.

Dilbilimde, insanın dışındaki söylemleri, metinleri, jestleri çözümlemek mümkündür. Bu da, Saussure'ün, ortaya koyduğu ve insan zekasının işleyiş biçiminin bir modeli olan *dizisel* ve *dizimsel* ilişkiler çerçevesinde olur. Böylece, söylemin belirgin öğeleri, bağlam ve dağılımları ortaya çıkarılır. *Belirginlik,* dilsel birimlerin en temel özelliklerinden biridir, çünkü bu belirtilen her öğenin öteki öğelerin herbirinden farklı anlamsal bir değere sahip olmasını gerektirir.

Tüm dilbilimciler *dizisel* ve *dizimsel* çözümleme sonuçları konusunda aynı düşünceyi paylaşırlar. Gözlemlenen ve tanımlanan olguların özdeşliği kuşku götürmez. Görüş ayrılığı daha çok dilsel sistemlerin ortaya koyduğu kurallar düzlemindedir. Kuralların varlığını kimse tartışmaz ve tüm dilbilimciler bu kuralların gerekliliğine inanırlar. Tartıştıkları daha çok kuralların özdeşliği ve yapısıdır.

Tümevarım, sistem ve kurallara ilişkin farklı varsayımlar ve farklı açıklayıcı kuramsal örnekçeler ortaya koyar, ancak insan gerçeği içinde, bunların kesin bir biçimde doğrulanması olanaklı değildir. Bu da, kanımızca, çeşitli dilbilim kuramlarının varlığını ortaya koyar.

DİLBİLİM KURAMLARININ ÖZELLİKLERİ NELERDİR?

Dilbilim, tıpkı öbür bilimler gibi, deneme-yanılma, varsayım, bunların doğrulanması, kuramlar ve bunların gerçeğe

uygunluğu ile gelişmesini sürdürmektedir.

Söylemin öğelerinin tanımlanabilmesi için kolayca gözlemlenebilir olgular, yani *yüzey yapı* olgularıyla *derin yapı* olguları arasında bir ayrım yapmak gerekir. Ancak *yüzey yapı* olgularının betimlenmesi hemen *derin yapı* kuralları konusundaki bir varsayımı zorunlu kılar. Dile uygulanan *belirginlik* kavramı insan ve evren konusundaki genel bir kuramdan kaynaklanır, çünkü doğa en az çaba ya da ekonomi yasasıyla yönetilir.

Söylemin öğelerinin çeşitli kategorilere ve en küçük birimlere bölümlenmesi doğadaki nesnelerin de belli bir düzeni olduğu genel varsayımını içerir. Gerçeğin düzenlenmesi herşeyden önce zekanın işidir.

Yüzey yapı çözümlemelerinde önemli görüş ayrılıkları yoktur, bu da bu görüşlerin her bilgi alanına uygulanabilir olmalarına ve genelleşme eğilimi göstermelerine bağlanabilir. Oysa, dilbilimcilerin ve ruhbilimcilerin dilin işleyişi ve *derin yapı* konusundaki görüşlerinde durum aynı değildir.

Bütün insanbilimlerinde olduğu gibi, dilbilimde de, dil konusunda önemli iki kuramsal boyut vardır: biri mantalist (anlıkçı), öteki mekanist.

Mekanist boyut dile dışardan bakar, yani dilin soyut gerçekleşmeleriyle ilgilenir. Araştırmacılar "karakutu", yani zeka adını verdikleri şeyin içinde olup bitenlere göndermede bulunmadan, beyne girip çıkan şeylerle ilgilenirler. Öte yandan, bir çocuğun anadilini, duyduğu şeyleri tekrar ederek öğrendiğini, ayrıca çocuk ödüllendirildiği zaman dili daha iyi öğrendiğini savunurlar. Aslında, dil tam olarak çocuklukta öğrenilemez, insanın tüm yaşamı boyunca, çevre onu desteklediği ve doğruladığı sürece bu öğrenme işi devam eder.

Mantalist yönteme gelince, adından da anlaşılacağı gibi, aksine, görünmeyen işlemlerden görünen olguların gözlemini çıkarmaya çalışır. Dilin işleyişini ve yapısını ortaya koymak için daha yetkin yöntem ve örnekçeler sunmayı dener. Bu yöntemi benimseyen dilbilimciler, bugüne kadar çok değişik örnekçeler ortaya koymuşlardır: Örneğin Saussure *yapı-*

salcılık, Hjelmslev ve Togeby *glossematik,* Guillaumme, *psiko-mekanik,* A. Martinet *işlevselcilik,* N. Chomsky *üreticidönüşümsel dilbilgisi,* Halliday *edimbilim* ... vs.

Durum ne olursa olsun, bir kuramın gerçeği olduğu gibi yansıtma amacı yoktur, zaten bu da olanaklı değildir. Amaç gerçeği anlaşılır hale getiren bir tasarım önermektir. Aslında, dilbilim kuramları sorunu soyut bir sorundur, ancak insan bilimlerinin geleceği için yaşamsal bir öneme sahiptir. Günümüzde bu sorun, tümevarımı gerçekleştirmek için mantık ve matematik örnekçelerinin iyice bilinmesini gerektirir.

Bu nedenle, bu yöntem bir ya da birden çok bilim dalıyla uğraşan (dilbilim, felsefe, matematik, ruhbilim, toplumbilim) ve bu bilgi birikimine sahip kimselerin ilgisini çekmektedir.

DİLBİLİMİN UYGULAMA ALANLARI NELERDİR?

Dilbilim en geniş uygulama alanını ruhbilim ve toplumbilimde bulmuş. Ve bu nedenle *toplumdilbilim* ve *ruhdilbilim* ortaya çıkmıştır. Bunun dışında, dilbilimin çeşitli etkinliklerde uygulama alanı bulduğunu söyleyebiliriz, ancak dilbilimden en çok etkilenen kuşkusuz *eğitim* olmuştur. İkinci dillerin ve anadili öğretim yöntemlerini belirleyen büyük ideolojiler doğrudan doğruya dilbilim ve ruhbilim örnekçelerinden çıkmıştır. Dilbilimin dil öğretimine getirdiği en büyük yenilik, öğretim yöntemleriyle, konuşma dilinin ön plana çıkarılmasıdır. "Bu denir", "bu denmez" diye kurallar koyan kuralcı gramerin aksine, dilbilim hoşgörü ilkesini daha da ileriye götürmüş ve dilbilimine dil düzeyleri kavramını sokarak dilsel önyargıların gücünü azaltmıştır. Dilbilim sayesinde, bildirişim edimi, bildirişim, söylem ve anlatım konusu ağırlık kazanmıştır.

Çeviri alanında ve otomatik çeviri düzleminde, dilbilim, yaşayan dillerin sadece *yüzey yapı* çözümlemelerini yapmakla kalmamış, aynı zamanda dillerin karşılaştırılmasına ilişkin yeni yöntemler sunmuştur.

Tıp, mantık sapması ve konuşma güçlüğü olan kimsele-

rin yeniden-eğitiminde dilbilimden, özellikle sesbilgisinden yararlanmaktadır. Bugün nöroloji, sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel kurallardan yola çıkmaktadır.

Yine siyasal bilimler, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik gelişme planlaması ve ıslahı, ayrıca toplumların güdülenmesi konusunda dilbilimden yararlanma yollarını aramaktadır.

Toplumsal bilimler diye nitelendirdiğimiz *ruhbilim, eğitim, budunbilim, felsefe, dilbilim, matematik,* ayrıca *biyoloji, nöroloji, fizik* ve *anatomi* gibi bilimler arasındaki etkileşim, yeni bilim dallarının ortaya çıkmasını sağlamış ve her yeni bilim dalı da insana özgü karmaşık gerçeklerin ve davranışların çözümlenmesine yeni boyutlar katmıştır. Dilbilimin ortaya çıkışıyla, öteki bilim dalları nesnelere bakış açılarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. Dilbilimcilerin tasarladığı gibi, dillerin betimlenmesi ve anlaşılması, toplumbilimcilere toplum sorunlarının çözümlenmesinde daha iyi bir araç, ruhbilimcilere dilin kullanımı ve kazanılması (=öğrenilmesi) konusunda yeni terminolojiler ve yeni modeller, budunbilimcilere insanlar konusundaki incelemelerinde birleştirici öğe işlevi gören önemli ve temel bir boyut sunulmasına yardımcı olmuştur. Hemen şunu da ekleyelim ki, bu söylediklerimizin tersi de doğrudur. *Toplumbilimleri, ruhbilim, matematik, fizik, anatomi, biyoloji* olmadan, dilbilim bu denli bir gelişme gösteremezdi ve dilsel bildirişim sırasında raslantısal bir biçimde toplanmış sözcelerin yüzeysel ve kuru bir çözümlemesini yapmakla yetinirdi. Dilleri bütün insan etkinliklerinin merkezi kabul etmeyen bir dilbilim fazla ilginç olmazdı, çünkü diller her yerde, her zaman insanlarla beraberdir. Aynı şekilde, öteki insan bilimleri eğer insanın konuşan bir varlık olduğu düşüncesini dikkate almasaydılar, insan konusunda çok dar bir bakış açısına sahip olurlardı. Bugün, hemen hemen, dilbilim dışındaki tüm insan bilimlerini ya da bunun tersini bilmemezlikten gelen dilbilimci yoktur kanısındayım.

Descartes'a göre "bilim, uygulandığı nesneler ne kadar değişik olursa olsun, hep aynı ve tek kalan insan zekasından başka bir şey değildir". Claude Levi-Strauss, *Tristes Tropiques* adlı eserinde ise bilimi şöyle tanımlıyor: "Gerçeğe ulaşmak için herşeyden önce, onu her türlü duygusallıktan arınmış nesnel bir sentezle yeniden ele almak söz konusu olsa bile yaşanmış şeyi bir kenara bırakmak gerekir". S. Freud ise *Mètapsychologie* adlı eserinde bilim için şunları diyor: Bir bilim açık bir biçimde tanımlanmış temel kavramlardan oluşmalıdır. Gerçekte, hiçbir bilim, hatta en kesin olanı bile, bu tür tanımlarla başlamaz. Her türlü bilimsel etkinlik için gerçek başlangıç, daha ziyade ilişkiler içinde düşünülmüş, düzenlenmiş ve sonra biraraya getirilmiş olguların betimlenmesinden ibarettir".

Her durumda, bilimin tanımı olumsuz bir işlemden, yani metafizik ya da önsel (*a priori*) bir bakış açısının bir kenara bırakılmasından ve genellikle karşıtlıklar biçiminde ifade edilen felsefi sorunların reddedilmesinden yola çıkılarak yapılabilir. Geleneksel düşüncenin hiçbir ayrım gözetmeksizin en değişik sorunlarla ilgilenmesine karşın, bilim adamı kendi alanını ilgilendirmeyen şeylerle, kendisinin sorun olarak ortaya koyduğu şeyler arasında ayrım yapmaya başlamıştır. En gündelik anlatımıyla, bilim, felsefeden farklı bir düzlemde yer alır, çünkü her birinin sorunlara yaklaşımı farklıdır. Böylece, nasıl fizik bir bilim dalı olmak için madde (yaratma sorunu, canlı/cansız, vs.) konusundaki önsel spekülasyonları aynı şekilde, biyoloji, hayatın anlamı ya da ortaya çıkışın, bir başka deyişle, yaradılışın nedeni konusundaki spekülasyonları bir kenara bırakmışsa, dilbilim de ancak dillerin kaynağı ve dillerin çeşitliliği gibi bir dizi sorunun araştırılmasını bir kenara bırakarak, bir bilim dalı haline gelmiştir. Felsefenin aksine, bilimin temel özelliği bir nesnenin varlık nedenini ve niçinini açıklamak değil, o nesneyi tanımlamaktır. Aynı şekilde, dilbilim, kavramlardan değil de olgulardan

yola çıkma kaygısı içinde, diller konusundaki sürekli/süreksiz, nitelik/nicelik, tarih/an gibi geleneksel karşıtlıklardan kendini kurtararak bilimsel olmuştur.

Bir bilim dalının var olması için o bilimin iyice belirlenmiş ve sınırlandırılmış bir konusu, yani bir nesnesi ve bu nesneyi inceleyecek bir yöntemi olması gerekir. Her bilimde, nesne ile yöntem arasında diyalektik bir bağ vardır. Araçlandırma ve yöntem ne kadar yetkin olursa, nesnenin anlaşılması da o kadar yetkin olur. Bir başka deyişle, bilimsel söylem bilimsel düşünce içinde kendi alanını kendisi sınırlar, çünkü bir bilimsel söylemin bir araçlandırmayı açıklamak ve bir nesneyi tanımlamak gibi iki temel işlevi vardır. Bu konuda G. Bachelard "mikroskobun mikrobiyolojiyi yarattığı gibi, çağdaş fiziği de yaratanın matematiksel bir araç olduğunu"* söylerken, Saussure de dilbilim konusunda "Konunun, görüş açısından önce var olması şöyle dursun, neredeyse görüş açısı konuyu yaratır"** diyecektir. Nesne ile yöntem arasındaki bu ilişkiden nesneyi kendi içinde ve kendisi için incelemeyi anlamak gerekir. Bugün, dilbilimciler Saussure'un ileri sürdüğü "kendi içinde ve yalnız kendisi için dili incelemek"in dilbilimin tek ve gerçek konusu olduğu görüşünde birleşirler.

Dilbilim, genel olarak dil olayının, özel olarak doğal dillerin incelenmesi için bir kuramlar ve bir olgular sistemi bütünü olarak kendini oluşturduğu için bir bilimdir. Dilbilimin belirlenmiş bir nesnesi, dil yetisi ve doğal dillerde tanımlanabilen, aktarılabilen, yeniden oluşturulabilen, uygulanabilen belli yöntemleri vardır.

KAYNAKÇA

R. Descartes, *Discours de la méthode,* Paris, Vrin, 1962

S. Freud, *Métapsychologie,* Paris, Idées, N. R. F. 1915.

G. Bachelard, *Le Nouvel Esprit Scientifique,* Paris, P. U. F. 1934

C. Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques* , Paris, Plon, 1955 (1982).

R. H. Robins, *Linguistique générale: une introduction,* Paris, Armand Colin, 1973.

* Gaston Bachelard, *Le Nouvel Esprit Scientifique,* Paris, P. U. F., 1973, s. 54.

** Saussure, *age*, s. 23.

İKİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMİN YERİ

> Bilim adamı doğru yanıtları veren biri değil, doğru sorunları ortaya koyan biridir.
>
> —*Claude Lévi-Strauss*

Dilbilim, XIX. yüzyıldan başlayarak gelişen ve doğal diller aracılığıyla dil yetisinin incelenmesini kendisine konu edinen yeni bir bilim dalıdır. Bu yeni bilim dalıyla ilk kez tanışanlar biraz şaşırabilirler, çünkü bu bilim dalı aslında onlar için hem yeni hem de sanki daha önce bildikleri bir şeydir. Felsefenin, ingilizcenin ya da edebiyatın tersine, ders programlarında yer almadığı için yenidir; öte yandan, tüm okul yaşamı boyunca tanış olduğu bir dilin (fransızcanın, ingilizcenin, türkçenin) betimlemesini yaptığı için de bildiktir, tanıdıktır. Burada daha çok edebiyat öğrenimi yapan öğrencileri göz önünde bulundurarak, dilbilimin *gramer, filoloji* ve *edebiyata* göre yerini saptamaya çalışacağız.

Gramer çok eski bir bilim dalıdır ve ilk gramer İÖ IV. yüzyılda yazılmıştır. Bu dalın bazı pratik amaçlara göre oluştuğunu söyleyebiliriz:

– *Eski metinleri açıklamak*: Eski Yunanda, Homeros destanlarının dili zamanla değiştiği için bu şiirlerin gelecek kuşaklara yanlışsız ve doğru bir biçimde aktarılması amacıyla dil kurallarının saptanması gerekiyordu. Böylece, eski Yunanda ilk dil çalışmaları başlamış oluyordu. Aynı şekilde, Hindistan'daki Brahma dininin kutsal metinleri olan *Veda*'lar anlaşılmaz olmuşlardı. Dinsel törenlerin yerine getirilmesinde bu tür metinlerin doğru olarak anlaşılması gerektiğinden bunların dili hem inceleniyor hem de öğretiliyordu.

– *Bir yabancı dili öğretmek,*

– *Kendi anadilini doğru konuşmak ve yazmak sanatını öğretmek,*

Görüldüğü gibi, gramerin herşeyden önce eğitimsel bir eğilimi vardır, uzman olmayan kişiler onu daha çok bu yanıyla tanırlar. Gramer kitapları okuyuculara bir dilin kullanımını yöneten kurallar konusunda bilgi verirler.

Geçmişi ve amaçları bu olduğuna göre, gramer genellikle kuralcıdır, yani "*iyi bir kullanım*" benimsetmeye çalışır ve dil yanlışlarını cezalandırır. Bu nedenle, gramer bir dilin tarihinde önemli rol oynar, ancak "iyi kullanım"ın saptanması, gelişecek bir dilin doğal eğilimini geciktirir. İnsan dilinin belki de en büyük özelliği zaman içinde değişime uğramasıdır. Bir dilin değişmemesi için kullanılmaması gerekir. Burada, kendisine rağmen, gramerci tutucu bir rol üstlenir.

Bu eğitimsel eğilimin yanında, gramer daha başlangıcından spekülatif bir eğilime de sahiptir. Platon ve Aristo'nun eserlerinden anlaşıldığı gibi, gramer felsefenin bir parçasıdır. Bütün batı kültürü de eski Yunan düşüncesinin temelleri üzerine kurulmuştur. Tümce çözümlemesi ya da söylemin parçalarının araştırılması, düşüncenin işleyişi konusundaki

araştırmalardan ayrı tutulamaz. Dilin düşünceyi yansıttığı fikri birçok gramerin temelini oluşturur.

Dilbilim, XIX. yüzyılın sonunda, gramerden farklı olarak kendine özgü bir girişimi belirtmek için ortaya çıkmıştır.

Dilbilimini gramere karşıt yapan şey ya da şeyler nelerdir? Herşeyden önce, dilbilimin bilimsellik özelliği olduğunu söyleyebiliriz. Bundan şunu anlamak gerekir: gramer betimlediği dile eğitimsel ya da felsefi amaçlarla yaklaşırken, dilbilimin dillerin betimlemesini yapmaktan başka amacı yoktur. *Genel Dilbilim Dersleri*'nin sonunda, Saussure, bu düşünceyi şöyle dile getirir: "Dilbilimin tek ve gerçek konusu kendi başına ve yalnız kendisi için dili incelemektir"*

Dilbilimden, diller birer araç oldukları için değil, birer bilgi konusu oldukları için söz edilir. Bu dile bakış açısının değişmesinden şu sonuçları çıkarabiliriz:

Dilbilim herşeyden önce kendi konusunun ve nesnesinin tanımıyla uğraşır; ve farklı tanımlar nedeniyle değişik dilbilim kuramları ortaya çıkmıştır.

Dilbilim, nesnesini tanımlamak için yöntemler geliştirmiş, gramerin aksine dilbilimin eğitimsel ve spekülatif amaçları yoktur, tamamen betimseldir. Dili değişik türdeki birleşimlerinin tanımlanması gereken bir göstergeler sistemi olarak ele alır.

DİLBİLİM VE FİLOLOJİ

Genellikle, dilbilim ve filolojiden eşdeğer iki terim gibi sözedildiğine tanık oluyoruz. Oysa bunlar eşanlamlı sözcükler değildir, üstelik bu iki bilim dalı aynı bilim dallarıyla ilişkiye de girmezler. Bu ayrımın zorunlu olduğu kanısındayız, çünkü dilbilim XIX. yüzyıl sonlarına doğru gelişmesine karşın, filoloji çok daha eski, yani Rönesansla beraber gelişen ilk insan bilimlerinden biridir.

Ancak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru filoloji bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıkar. 1777 yılından başlayarak,

* F. de Saussure, *age*, s. 317.

F. A. Wolff eski metinlerin karşılaştırmalı eleştirisini yapan bir bilim dalı oluşturmuştur. Bu eleştirinin ilk amacı, eski metinlerin yorumlamasını yapmak ve onları yeniden oluşturmaktı. Filoloji, geçmiş uygarlıklara dönük romantik akımın etkisiyle gelişmiştir. Tüm amacı eski yazınsal yapıtları açıklamak ve aydınlatmak, bu arada bu yapıtlarda söz konusu edilen uygarlıkların, gelenek ve göreneklerin bazı özelliklerini yeniden canlandırmaktır. Bu durumda, dilbilim, metinleri değil de dili "kendisi için" amaçladığı için filolojinin yaptığı çalışmaları dilbilimin yaptığı çalışmalarla özdeşleştiremeyiz.

Yazarların dilinin incelenmesi, onların edebiyata ilişkin sırlarını keşfetmek ve yapıtların ortaya çıkışını daha iyi açıklamak amacını taşıyordu. Filologların ilgisini sadece yazılı dil çekmiş ve sözlü dil hiçbir şekilde onların uğraş alanına girmemiştir.

Bugün filoloji deyince, akla yazılı belgelerin geçerliliğini, gerçek olup olmadıklarını araştıran tarihsel bir bilim gelir. Kısacası, filoloji üretildiği dönemlere ait eski metinleri yeniden oluşturmaya çalışır. Bu nedenle, filolog metinlerin üretildiği dönemlere ait etkileri, kaynakları araştırır, özgün metinleri çözmeye ve onları yeniden oluşturmaya, bu arada taklitlerini saptamaya ve değerlerini ölçmeye çalışır.

Buna karşılık, dilbilimcinin uğraşı filologunkinden tamamen farklıdır. Dilbilim dili anlamaya ve onu tıpkı bir somut nesne gibi incelemeye çaba gösterir. Böylece, dilbilim dile ilişkin gramer, filoloji, sesbilgisi gibi tüm bilimleri kapsar.

DİLBİLİM VE EDEBİYAT

Edebiyatı dilden ayırmak mümkün değildir. Nasıl armoniyi bilmeden müziği, renklerin fiziksel yapısını bilmeden resmi inceleyemezsek, dili bilmeden de edebiyatı inceleyemeyiz. J. Kristeva "edebiyat kuşkusuz dilin değiştiği, belirginleştiği ve en iyi uygulandığı ayrıcalıklı bir alandır"* derken, herhalde edebiyatın dille oluştuğunu ve gerecinin de dil ol-

* J. Kristeva, *Le langage, cet inconnu,* Seuil, Paris, 1981, s. 284.

duğunu belirtmek istemiştir.

Dil ve metin ilişkisinin ortaya koyduğu sorunlar çok değişiktir. Örneğin Rabelais ya da Montaigne'den alacağımız özgün bir metinde, dil günümüz Fransız okuyucusu için bir engeldir; aynı şekilde, divan edebiyatından seçilen bir şiir de günümüz Türk okuyucusu için bir engeldir. Tıpkı yabancı bir dil öğrenir gibi, metni okumak için dili "öğrenmek" gerekir. Öte yandan, bugün eski metinlerin modern fransızcaya çevirileri vardır. Biraz daha yeni metinler için bile, benzer sorunlar söz konusudur. XVII. yüzyılda kullanılan Corneille'in ünlü "*amant*" (sevgili) sözcüğünün anlamı bugün aynı değildir, XVIII. yüzyılda farkına varılmayan. J. J. Rousseau'nun "*Le tour d'esprit de Mme de Verdelin était par trop antipathique avec le mien*" tümcesi günümüz fransızcasını konuşan ve yazanlar için biraz alışılmışın dışında bir tümce kuruluşudur. O halde, Fransız edebiyatını, ya da Türk edebiyatını tanımak isteyince, bu dillerin zaman içindeki farklı durumlarını bilmek gerekir.

Çağdaş bir metin, çok açık olsa bile, yazıldığı dili iyi bilmeden onu ciddi bir şekilde incelemek olanaksızdır.

Bir dil, her mesaja ve özellikle metne bir takım kurallar benimseten bir sistemdir. Örneğin fransızcada bir basit tümce *özne + fiil + tümleç* biçiminde düzenlenir. Ama bir etki yaratmak için M. Duras'm tümcesinde olduğu gibi öğeler yer değiştirebilir: "*Rares étaient les bateaux de plaisance*".

Öte yandan, bir tümcenin içinde sözcükler birbirleriyle birtakım anlamsal kurallar ya da zorunluluklar oluştururlar: "*Öküz samimiyeti kesti*", "*Renksiz yeşil fikirler çılgıncasına uyuyorlardı*" tümceleri anlamsızdır. Bu tür zorunlulukların çiğnenmesi bazı tür metinlerde, örneğin gerçeküstücülerde yazınsal bir yaratı işlevi görür. Ünlü Fransız şairi Mallarmé'den beri, pek çok çağdaş yazar, yazınsal etkinliği, dilin yapısının bozulması biçiminde kabul etmiştir. R. Barthes, J. Kristeva gibi dilbilim ve göstergebilimciler, dilin bir metnin tek kişisi, yani öznesi olabileceğini göstermeye çalışmışlardır.

Bir metin, kuşkusuz, bazı örneklerin gösterdiği gibi, hep dilin kurallarını bozarak oluşturulmaz, ama her metin dili işletmek ve onun olanaklarını kullanmak biçiminde ortaya çıkar. Bir romanda fiil zamanlarının kullanımı buna iyi bir örnektir. Özellikle, fransızcada farklı zamanlar arasında çok özel ilişkiler vardır, örneğin *imparfait*'nin değeri *présent*'a *passé simple*'e karşıt oluşuyla tanımlanır. Zaman oyunları, romanda zamanın yapısı konusunda önemli rol oynar.

Sırası gelmişken, çeviri deneyimine de değinelim. Çeviri deneyimi bir metnin bazı öğelerinin başka bir dile aktarılamadığını ortaya koymuştur. Çevrilen metin hiçbir zaman orijinalinin eşdeğeri değildir. Bu deneyim, yazılan şeylerin kullanılan dilden bağımsız olmadığını göstermesi bakımından ilginçtir: "biçim" ile "öz" arasında çok net bir ayrım yoktur.

Bir metnin işleyişini anlayabilmek için dili yöneten mekanizmalar hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Dilbilim işte bu bilgiyi amaç edinir. Tümcelerin betimlenmesi yanında, başka özellikler de, örneğin şiirde entonasyon ve ses yapılarının incelenmesi çok önemlidir. Ancak bir metnin ya da söylemin oluşmasında en önemli rolü oynayan tümcedir. Tümce söylemin temel öğesidir. Bir mesaj sözcüklerin yanyana dizilmesinden oluşmaz: Ne olursa olsun bir mesajin gerçekleşebilmesi için sözcüklerin tümceleri oluşturması gerekir. Tümcenin dilbilimsel betimlemesi edebiyat öğretiminde önemli bir yer tutar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİLBİLİM TARİHİNE BİR BAKIŞ

Tüm diller birer sanat eseridir. Uzun süre doğal ve ortak bir dil olup olmadığını araştırdık. Kuşkusuz doğal ve ortak bir dil vardır, bu da konuşmaya başlamadan önce çocukların konuştuğu dildir.

—*J. J. Rousseau*

Saussure Öncesi Dilbilim	İÖ V. yüzyıl
	Kuralcı dilbilgisi
	Tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilgisi
	Ferdinand de Saussure (1857-1913)
	Genel Dilbilim Dersleri (1916)
	Prag Dilbilim Çevresi (1926)
	Kopenhag Okulu (Glosematik, 1932)
Saussure Sonrası Dilbilim Yapısal Dilbilim	Amerikan Yapılsalcılığı
	Dağılımcılık (Z. S. Harris, 1950)
	Üretici-dönüşümsel dilbilgisi (N. Chomsky, 1957)
	Söylem ya da sözcelem dilbilimi (1960)
	Sözcelem (*Enonciation*)
	Edimbilim (*Pragmatique*)

Bugünkü dilbilim birkaç dilbilimcinin çalışması sonucu ortaya çıkmış bir bilim dalı değil, 2500 yıllık uzun, tarihsel bir geçmişten miras aldığı ilke ve kavramları eleştirip geliştirerek oluşmuş, oluşumunu bugün bile sürdüren bir bilim dalıdır. Bu nedenle, dilbilime geçmişten kopuk bir bakış açısı pek sağlıklı değildir ve bu bakış açısı her zaman bir şeye göre yer alır. Eğer Yunan ve Roma düşüncesinin sınırları göz önünde bulundurulmazsa geleneksel batı gramerlerinin işleyişlerini anlamak biraz zorlaşır.

Bu durumda, dilbilimle ilk defa karşılaşan uzman olmayan bir kimse ya da öğrencinin dilbilimin tarihçesine ilişkin biraz bilgi edinmesi yararlı olur kanısındayız. Her bilim gibi, dilbilim de geçmişe dayanır ve bunu sadece geleneksel öğretilere karşı çıkarak, onları çürüterek değil, aynı zamanda onları geliştirerek, yeniden biçimlendirerek yapar. Bu bakımdan günümüz dilbilimine yön veren ilke ve varsayımları anlamada bir araç olarak, dilbilimin tarihçesini bilmenin, olumsuz olduğu gibi, olumlu bir katkısı da vardır.

Dilbilim çok yeni bir bilim dalı olmasına karşın onun da bir geçmişi, bir başlangıcı vardır. Öteki bilim dalları gibi dilbilim de bilimsel düşüncenin ilerleyişinin doğal aşamalarını izlemiştir. Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'yle bilimsellik özelliği kazanan dilbilim, genellikle Saussure öncesi dilbilim ve Saussure sonrası dilbilim diye incelenir. Biz bu bölümde kısaca Saussure öncesi dilbilimine değineceğiz.

DİL ÇALIŞMALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

YAZININ BULUNMASI

Dilin incelenmesi yazının ortaya çıkışıyla başlamıştır. Gerçekten de, bir yazı sistemi oluşturmak için, incelenmek istenen dilin yapısını bilmek gerekir. Bundan, aşağıyukarı, elli bin yıl önce, insan gerçek anlamda yazılı simgeler kullanarak hayvanlardan ayrılmıştır. Ancak, bugün bildiğimiz yazı türleri günümüzden 2500 yıl öncesine dayanır.

Yazı bir doğal dilin grafik işaretler yardımıyla gerçekleş-

mesi ya da taşarımıdır. Bilindiği gibi, insan önce sesler çıkarmış, yani konuşmuş sonra yazmıştır. Bu yazılı sistem bildirişimde ikinci derece bir rol oynamasına karşın, sözlü dil birinci derecede önemli bir bildirişim kodudur. Bir Latin atasözünün dediği gibi "söz uçar, yazı kalır"; bir Çin atasözü de bunu şöyle dile getirir: "En soluk mürekkep en sadık belleğe yeğdir".

Söz zaman içinde gerçekleşip yine onunla kaybolmasına karşın, yazı bir uzam içinde gerçekleşir. Uzamsal bir desteğe sahip olan yazı kalıcıdır. Taşlara, sonra kil ve muma, daha sonra papirüse, parşömene ve kağıda yazılmıştır.

Dil konusundaki merakın ilk izlerine İncilde rastlıyoruz. Burada *sözcük* ile *nesne*yi özdeşleştiren çok ilkel bir dilbilim kuramı söz konusudur. Yaratmak nesnelere ad vermektir, ya da ad vermek yaratmaktır. Bu görüşün, diller üzerinde iz bırakmadığı söylenemez. Bu daha çok dilsel tabu olgusunu, yani hoşa gitmeyen ve özellikle korkunç gerçekleri hatırlatan bazı sözcükleri söylemekten neden çekindiğimizi açıklar.

İncille beraber, XIX. yüzyıla kadar dilsel düşüncenin temel özelliğini, yani dillerin hiçbir zaman "kendi başına ve yalnız kendisi için" incelenmediklerini görüyoruz.

Gerçek anlamdaki dil incelemeleri, hep başka uğraşılara bağlı olarak ortaya çıka. Bu uğraşılar nelerdir?

Dil konusundaki bilinen en eski incelemeler eski Hind'e ve eski Yunan'a kadar uzanır. Bu çalışmaları yönlendiren iki etken vardır: Biri din, diğeri felsefedir. Birincisine, Hindli gramerci Pânini nin çalışmalarını, ikincisine ise eski Yunan'daki felsefecilerin çalışmalarını örnek gösterebiliriz.

KARŞILAŞTIRMALI GRAMER

Önce İtalyan misyoner Sassetti, daha sonra İngiliz Sir William Jones'in sanskritçeyi keşfetmesiyle ortaya çıkan, diller arasındaki akrabalık sorunu, XX. yüzyıl dilbiliminin doğrultusunu belirleyen temel işlev olmuştur. Bu buluş, Alman Franz Bopp'un (1791-1867) *Hind-Avrupa dilleri fiil çe-*

kimleri sistemi üstüne yazdığı eserde (1816), bazı sözcük biçimlerinden yola çıkarak, sanskritçe, eski yunanca ve latince ile ingilizce, almanca, ispanyolca, rusça, fransızca, vs. gibi modern Avrupa dilleri arasında ortak bir köken saptayan genetik ilişkileri belirtmesini sağladı. Bu eser çok sayıda eski ve değişik metinlerin karşılaştırılmasından hareket ederek titizlikle sürdürülen araştırmaların başlangıcını gösterir; söz konusu araştırmaların amacı diller arasındaki benzerlikleri, bir başka deyişle, raslantısal olmayan, dolayısıyla da genetik bir akrabalığa dayanan ve düzenli bir görünüm sunan sesbilgisel ya da biçimbilgisel ilişkileri saptamaktı. Böylece, slavca, keltçe, germence, romanca, gibi gruplar içinde bazı dillerin akrabalıkları ortaya çıkarıldı ve bu dillerin Hind-Avrupa denilen varsayımsal bir anadilden doğduğu görüşü ortaya atıldı. Sanskritçe de bunun en eski kanıtlarından biriydi. Ama, incelenen belgelerin çok sayıda olmasına rağmen, karşılaştırmalar çoğunlukla dilin belli kesimleri (söz dağarcığı, sözdizimi ve sözcük biçimlerinin özellikleri) üstüne yapılıyordu. Bu çalışmalarda yalnızca ortak noktalar gözönüne alınıyor, ayrılıklar değerlendirilmiyor, karşılaştırmalar ise çok çeşitli ortam ve dönemlere bağlı metinlerden yola çıkılarak yapılıyordu; gerçek bir kronoloji kaygısı güdülmüyordu. Bununla birlikte, karşılaştırmalı gramer, dilbilimi dillerin evrimini inceleyen bir bilim durumuna getirecek karşılaştırmalı bir yöntemin geliştirilmesine imkan sağlamıştır.

Aslında Sanskrit dilinin keşfi, özellikle doğa bilimlerindeki karşılaştırma modasıyla aynı zamana rastlar. Doğa bilimlerinin ilke ve yöntemlerinden yararlanılır. Elli yıl boyunca, biyolojik model dile uygulanmıştır: Diller doğan, gelişen ve ölen canlı organizmalardır. Bu yeni bilimde, yani dilbiliminde de, en önemli kavram *sistem* ya da *yapı* değil de *organizma* kavramı olacaktır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu dönemin en önemli kazancı dil ailelerini oluşturmak için kullanılan yöntem ve ilkelerin belirlenmesi ve özellikle diller ve dilsel değişim arasındaki ilişkilerin bir genel kuramının oluşturulmasıdır.

Dil olgularının yöntemli ve tarihsel bir incelemeyle ele alınması zorunluluğu Danimarka'da Rasmus Rask (1787-1832), Almanya'da da Jacob Grimm'in (1785-1863) çalışmalarıyla kesinlik kazanmıştır. Germen dillerinde yazılmış çok sayıda metnin incelenmesi, J. Grimm'in *sessiz değişimi yasasını* ("Grimm yasası" da denir) ya da kuralını ortaya koymasını sağlamıştır. Bu kural latince, yunanca, sanskritçe Hind-Avrupa kökenli sessizlerin evrimleri arasında düzenli ilişkiler kurar. Sistemdeki bir tek öğenin evriminin yerini, tüm sistemin yapısal evrimi almıştır. Aynı türden çalışmaları Friedrich Diez (1794-1876) Roman dillerine uygulamıştır.

Aslında W. von Humboldt (1767-1835) ve A. Schleicher (1821-1862) XIX. yüzyılın iki temel eğilimini sembolize ederler. Birincisi, dili, ulusların dünya görüşünü ve ruhunu düzenleyen ve ifade eden düşünceye biçim veren dinamik bir yapı olarak kabul eder. Humboldt dilin bir eser, yapılmış, bitmiş bir iş değil sürekli bir eylem olduğunu ileri sürmesine karşın, Schleicher, tam tersine, dili biyolojik bir organizma olarak kabul eder. Dil toplumsal bir olgudan çok sesbilgisel kurallara, bir evrimin zorunluluğuna boyun eğen bir doğa varlığıdır. Nitekim 1865 yılında, Schleicher *Darvinci Kuram ve Dilin Bilimi* adlı anlamlı bir başlık taşıyan eser yayınlamıştır.

Daha sonra, Fransa'da Michel Bréal (1832-1915) tarafından 1870 yıllarına doğru başlatılan, karşılaştırmalı tarihsel dilbilim gelişirken, Almanya'da da *Yeni Gramerciler* okulu oluşmuştur. August Leskien (1840-1916) ve Hermann Paul (1846-1921) tarihsel dilbilimin kuramsal ilkelerini ortaya koymuşlardır; dillerin genel niteliğiyle ilgili olarak ortaya attıkları iddialar, dönemlerindeki pozitivist ve mekanist görüşlere dayanıyordu. Bu bilginlere göre, dil, onu konuşan insanlardan bağımsız olarak gelişen, büyüyen ve ölen canlı bir varlıktır. Bu nedenle, dili tarihsel bir sürece bağlı dönüşümler geçiren herhangi bir varlık gibi incelemek gerekir. Dille

ilgili bilgi, onu yüzyıllar boyu etkileyen değişikliklerin betimlenmesine bağlıdır. Yalnızca bu değişiklikler önemlidir ve bunlarla ilgili kurallar buyurucu ve kesinlikle uygulanması gereken kurallardır.

Bu kurumlar, bazı değişik biçimleriyle bir tepkiye yol açar: Dillerin gösterdikleri değişiklikler karşılaştırmalı yöntemin sağladığı sonuçlara da dayanılarak, insan uygarlıkları tarihinin oluşturduğu daha geniş bağlama göre yorumlanmaya başlanır. Ferdinand de Saussure (1857-1913), ardından Antoine Meillet'nin (1866-1936) desteklediği bu yorum, dilin evrimini, onu konuşan toplumların evrimine bağlar; bu durumda dil, bir kültürün ve onun tarihinin hem yansıması hem de gerçekleşmesidir. Doğa bilimlerine özgü evrimci iddiaları ele alan Otto Jespersen (1860-1943) dilsel değişim olgularını dildeki genel bir gelişim doğrultusunda yorumlar: Dildeki ekonomi kavramları ilkin onunla ortaya çıkmıştır. XX. yüzyılın sonlarında karşılaştırmalı yöntem ve sonuçlarıyla ilgili kuramsal düşüncenin gelişmesi, dilin ve dillerin incelenmesi olarak dilbilim konusuyla ilgili yeni bir tartışmaya yol açmıştır.

Dili yalnızca tarihsel bakış açısına göre incelenebilecek tarihsel bir ürün olarak görme anlayışı, dilsel incelemelerin bölük pörçük olmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, tarihsel yöntem, öznel yorumu ve kökenlerle ilgili yakıştırmaları bir yana bırakarak ve yalnızca olgular üstünde çalışma isteğine önem vererek dil çalışmalarının bilim şeklinde oluşmasına imkan sağlamıştır. Ancak, dilin ve insan topluluklarındaki işleyişinin ne olduğunu açıklamada tarihsel hoyutun yetersiz olduğu açıkça ortaya çıkınca, kuramsal bir yenilenme ve hatta çeşitli yöntemlerin geliştirilmesi kaçınılmaz olmuştur.

Bu söz konusu dilbilimin kazandırdığı bakış açılarını üç grupta toplayabiliriz: *sesbilgisel kurallar, dilbilimin tarihsel özelliği* ve *ruhbilime başvurma.*

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

Dilciler dünya dillerini türlere göre yapılan biçimbilgisel sınıflandırma ve kökene göre yapılan tarihsel sınıflandırma olmak üzere iki değişik açıdan sınıflandırmaya çalışmışlardır.

BİÇİMBİLGİSEL SINIFLANDIRMA

Bu sınıflandırma büyük ölçüde dilbilgisel yapılarında benzerlik bulunan dilleri bu grupta toplar. Bu diller arasında akrabalık olmayabilir; örneğin ingilizcenin dilbilgisel yapısı fransızcadan çok çinceye yakındır, ingilizcenin çinceyle hiçbir akrabalığı yoktur ama fransızcanın yakın akrabasıdır. Bu biçimbilgisel sınıflandırmada, dillerdeki yapı değişikliklerine göre dört temel dil türü vardır.

1- Tek Heceli Diller

Büyük ölçüde, tek heceli sözcükler ne türetme, ne de çekimle biçim değiştirirler.

Sözcükler hep aynı biçimi sürdürürler. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Fransızcada çocuk dilinde "*bébé dodo*" (çocuk uyumak istiyor) anlamındadır, oysa "*dodo bébé*" (bebeğin yatağı) anlamına gelebilir. Biçimi değiştirmeden, sözcüklerin sıralamasında yapılacak bir değişiklik sözcüklerin herbirine bir işlev ve yeni bir değer verir; birinci durumda "dodo" bir fiil, ikinci durumda ise bir isimdir.

Başka bir örnek verelim: çoğulu anlatmak için sözcüğün önüne *çok* sözcüğünü koymak; fiilde zamanı belirtmek için *şimdi, eskiden, gelecekte* sözcüklerini kullanmak gibi. Burada dilbilgisel kurallar yerine sözcüklere başvurulur. Bu dillerde sözcük ad ya da isim sıfat, fiil olabilir. Sözcüğün ne anlamda kullanıldığını başına getirilen öteki araç sözcükler belirtir. Bu tür dile örnek olarak klasik çince gösterilir, konuşma dili, açıkladığımız bu yapıya uymaz.

2- Bağlantılı (Eklemeli) Diller

Bu sınıfa giren dillerde sözcük değişmez, ona ek ve takılar eklenerek sözcük çekilir ve türetilir. Her dilbilgisel ilişki kendine özgü bir takı ile ifade edilir ve sözcüğün sonuna çeşitli takılar, ekler sıralanır. Türkçe, bağlantılı dillerin en tipik örneğidir. Türkçedeki *geldiler* dizimi *gel-* köküne geçmiş zamanı belirten *-di* eki ile *-ler* çoğul ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Bir başka örnek, *göz* isim köküne eklenen ekler yeni sözükler üretilebilir: *göz-cü, göz-lük, göz-lük-çü* gibi.

3-Bükümlü Diller

Bükümlü dillerde, türkçenin aksine kök ile ek arasındaki sınır her zaman kesin değildir. Ve en önemlisi bir ek, tek bir kavram yerine pek çok kez, birkaç kavramı birden açıklar. Örneğin latincede *ama-mus* (seviyoruz) sözcüğünde bir *-mus* eki hem şimdiki zamanı, hem 1. şahsı, hem çoğulu, hem bildirme kipini ifade eder.

Durum böyle olunca, bağlantılı dillerle, bükümlü diller arasındaki sınırı çizmek her zaman olanaklı değildir. Bu sınıflama henüz her şeyi açıklamaktan uzaktır. Örneğin üç ünsüz üzerine kurulan arapçayı nereye yerleştirmek gerekir? k - t - b Katab = yazdı; Katib = yazar; Kitáb = kitap.

4- Çok Bükümlü Diller

Bu dillere örnek olarak Groeland dili gösterilebilir. Bu dillerde tek bir köke eklenen belirteç ve takılarla ya da kökün dönüşümleriyle uzayan sözcük bir tümce olur. Bu dillerde tümcenin bölümleri belli bir biçimde sıralanmalıdır, sıralanma bir dilbilgisel işlevdir.

KAYNAK AÇISINDAN DİLLER

Bilindiği gibi, XIX. yüzyılın sonlarına kadar dilbilim daha

çok tarihsel bir bilimdi. Bunun için de dilbilimciler dilleri sınıflandırırken tarihsel bir kavrama başvurmuşlar ve bazı dillerin belli bir zamandaki yapılarına bakarak onların aynı kaynaktan geldiğini, aynı aileden olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Gerçekten de diller biçimleri belirlendikten sonra uzun zaman bunları kaybetmezler ve ortak bir dilden çıktıkları bazı özelliklerinden anlaşılır: Bu gibi özellikler hemen daima aynı ortak geleneğe bağlanan dillerde bulunur. Örneğin latincede "*est*" tekilinin karşısında bir "*sunt*" çoğulunun yer alışı rastlantısal değildir, (fransızcada : *il est, ils sont*; italyancada *e, sono*) vardır. Gotlar'ın eski dili gotçada "*ist*"in karşısında "*sind*" vardır. (Almancada *ist, sind*) Hindistan'ın en eski dili olan sanskritçe ve slavcada da durum aynı (*asti, santi; jestu, sontü*). Bu tek şekilde açıklanabilir: Latince, germence, slavca ve sanskrit dilleri, aynı dilin zaman içinde aldığı değişik biçimlerdir. Bu diller arasında başka benzerlikler de vardır. Ayrıca, aynı benzerliğin ortak dilden gelen bütün dillerde bulunması şart değil; ancak, öbürleri kadar açık ve inandırıcı başka benzerlikler de vardır.*

Başlangıçtaki ortak-dil dönemiyle aynı aileden diller olarak kabul edilen dönem arasında, bir ailedeki dillerden herhangi biri yayılmış ve belli bir yayılma sürecinden sonra çeşitli dillere bölünmüştür, tıpkı başlangıçtaki ortak dil gibi. Ortak-dille ondan türeyen dillerin ortaya çıktığı dönem arasında bir alt-aileler/gruplar dönemi kabul etmek gerekir.

Yeryüzündeki dil aileleri konusunda kesin bir sayı vermek zordur. Bazı dilbilimciler dil ailelerinin sayısını 40,50 arasında gösterirken, bazıları da 100'ün üstünde dil ailesinden söz ederler. Tarihsel, yani kaynak açısından sınıflandırma yöntemine ilişkin bu çelişkili önerilere karşın, *HİNDAVRUPA, URAL-ALTAY, HAMİ-SAMİ* dil grupları dışında *GÜNEY DOĞU ASYA DİLLERİ, OKYANUS VE AVUSTRALYA DİLLERİ GRUBU*ndan söz edilebilir.

* C. Meriç, B. Vardar, *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi,* İstanbul, Dönem Yayınları, s. 36-37.

Ural dağlarından Azor adalarına, İzlanda'dan Hindistan'a kadar uzanan bir alana yayılmış bulunan Hind-Avrupa dilleri, üstünde en çok inceleme yapılmış olan dil ailesidir. Bu diller birkaç yüzyıldır Amerika, Afrika ve Okyanusya'ya da yayılmıştır.

Hititçe, sanskritçe, latince gibi eski dil biçimlerinin de yer aldığı Hind-Avrupa dilleri arasındaki diller genellikle şu gruplara ayrılır:

1. Hind-İran Dilleri

Hind grubu
Pakistan, Hindistan, Sri Lanka, Nepal'i kapsar; özelliği bir çok dili ve lehçesi bulunmasıdır. Başlıca örnekleri Hindistan'ın resmi dili Hindu dili ile Pakistan'ın resmi dili urduca sayılabilir.

İran grubu
İran ile komşu ülkeleri kapsar: farsça, afganca.

2. Baltık-Slav Dilleri

Slav grubu
eski Slavca
Bulgarca
Lehçe
Çekçe, Slovakça
Sırpça-Hırvatça
Slovence-Makedonca
Rusça, Ukrayna dili

Baltık grubu
Litvanca
Letçe

3. İtalik-Kelt Dilleri



İtalik grubu
Latince'den türemiş
bütün Roman dilleri:
İtalyanca
Fransızca
Portekizce
Rumence
Katalanca

Kelt grubu
Brötonca
Galce
İrlanda dili
İskoç Galcesi

4. Germen Grubu

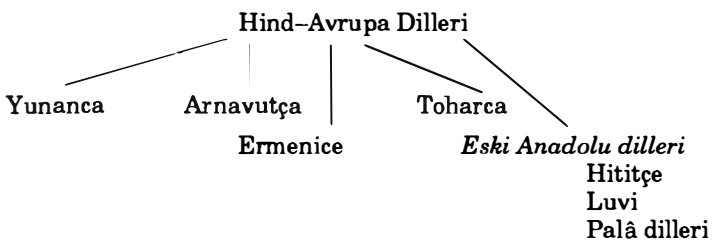


İngiliz–Friz grubu
İngilizce
Frizce
Yidiş

Flemenk–Alman grubu
Flemenkçe
Almanca

İskandinav grubu
Danca
İsveçce
Norveç dili
İzlanda dili

Bu grupların dışında başlıca diller:



HAMİ-SAMİ DİLLERİ

Bu dil ailesi Sami, Mısır, Libya-Berber ve Kuşi dillerini içine alır. Bu dillerin eski Mısır dili aracılığıyla, Afrika dilleriyle yakınlığı vardır. Sami dilleri iki farklı gruba ayrılır: batı ve doğu. Doğu grubunda sadece çivi harfleriyle yazılan *Akkadça* dili vardır. Bu, İÖ IV. yüzyıla kadar Babir Krallığının önemli kültür diliydi.

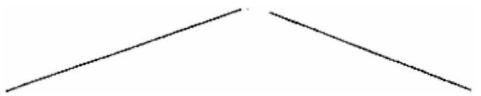
Batı grubu kenancayı, yani *fenikçeyi, yahudi dilini, arapçayı, habeşçe* dillerini kapsar.

Saıni grubuna giren dillerin en belirgin örneği Arapçadır. Bu dil Arap yarımadasından Malta dahil Fas'a kadar geniş bir alanda konuşulur. Özellikle güney arapça eski ve yeni habeşçeyi ve Habeş yahudilerinin bir lehçesi olan falaşa'yı içerir.

Sami dillerini Hind-Avrupa dillerinden ayıran özellik sesli harflerin ikinci derecede rol oynamasıdır. Kök, Sami dillerinde, sözcüğün temelini oluşturur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, arapça sözcükler daima üç sessiz harf üzerine kurulur.

URAL-ALTAY DİLLERİ

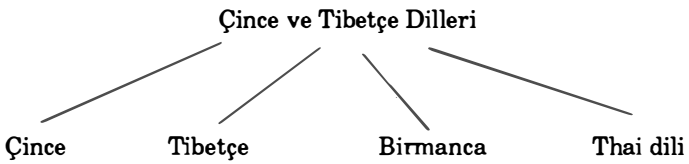
1. Ural Dilleri

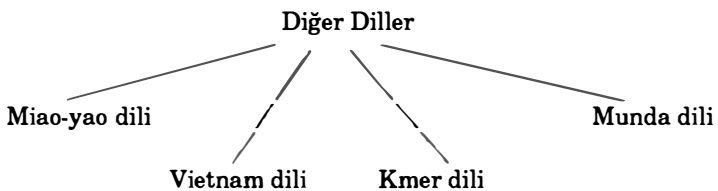


Fince	Macarca
Lapça	Ob Ugorcası
Batı Fince/Baltık Fincesi	Samoyed
Doğu Fince/Ural Fincesi	

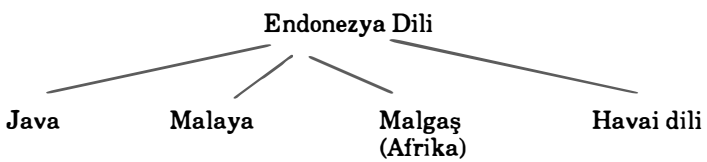
2. Altay Dilleri
   Türkçe
   Moğolca
   Mançu-Tunguzca
   Korece
   Japonca

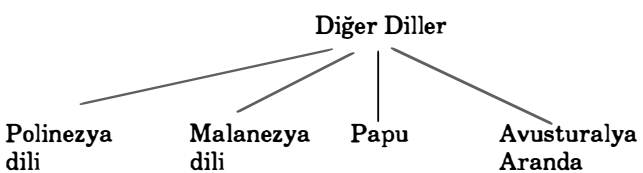
GÜNEY-DOĞU ASYA DİLLERİ





OKYANUS VE AVUSTRALYA DİLLERİ





Bunların dışında, Afrika zenci dilleri, Kafkas dilleri, Dravid dilleri, Amerika Kızılderili dilleri sayılabilir.

XIX. yüzyıl *Karşılaştırmalı Tarihsel Dilbilgisi* özellikle ses değişmeleri alanında başarılı sonuçlar elde etmesine rağmen dil olaylarını tek tek incelemekle kalmış ve bu yüzden dilin genel özelliklerine geçememiştir. İşte dilin en ince noktalarına kadar inmeye çalışan, ama ayrıntıların içinde boğulup kalan XIX. yüzyıl dil görüşüne karşı bir tepki olarak, XX. yüzyıl dilbilimi, dil konusundaki ayrıntılardan sıyrılarak, dilin ana sorunlarına eğilmeye çalışmıştır. Bunun sonucu olarak da, dilin ne olduğu, kullanıldığı toplumdaki yeri ve dilin inceleme şekilleri gibi konular açıklığa kavuşturulmuş ve böylece karşılaştırmalı çalışmalardan *Genel Dilbilim* denebilecek modern bir dilbilime geçilmiştir. XX. yüzyıl dilbilimine gelininceye kadar dil ile ancak sözcükler anlaşılmaktaydı. Bu yüzden, bir dilin sözcüklerini öğrenme, dilin kendisini de öğrenmiş olmayla bir tutuluyordu. Sözkonusu birimler sadece sözcüklerdi. Dil tartışmaları sözcükler üzerinde yapılıyordu. Saussure'ün deyimiyle *Karşılaştırmalı Tarihsel Dilbilgisi* "yeni ve verimli bir alan açmakla birlikte gerçek dilbilimini kuramamıştır. Çünkü incelediği konunun öz niteliğini ortaya koyma sorunuyla hiç ilgilenmemiştir. Oysa, bu ilk işlemi gerçekleştirmeden, bir bilim kendine özgü bir yöntem oluşturamaz."* XX. yüzyıl çalışmalarında ise dil bir sözcükler dizisi sayılmaktan çıkmış, gene sözcüklerden kurulu ama belli bir düzen, belli bir sistem gösteren bir mekanizma olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Saussure'ün "Dil göstergelerden oluşan bir sistemdir"** sözüyle özetlenecek olan bu yeni akım XX. yüzyılın ilk yarısında gelişmiş ve *Yapısal Dilbilim* adını almıştır. Yapısal Dilbilimin en belirgin özelliği dili bir yapı (*structure*), bir sistem olarak ele almasıdır.

KAYNAKÇA

A. Jakob, *Genèse de la penseé linguistique,* Paris, A. Colin, 1973.
J. Kristeva, *Le langage, cet inconnu,* Paris, Seuil, "Points", 1981.

* Saussure, *age,* s. 16
** Saussure, *age,* s. 32.

J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics,* Cambridge, Cambridge University Press, 1968 (Fr. çeviri, *Linguistique générale*, Paris, Larousse, 1970).

B. Malmberg. *Les nouvelles tendanses de la linguistique,* Paris, PUF, 1972.

G. Mounin, *Histoire de la linguistique,* Paris, PUF, ikinci b., 1970

G. Mounin, *Linguistique de XXè siècle,* Paris, PUF, 1972.

R. H. Robins, *A Short History of Linguistics*, Bloomington, The Indiana University Press, 1963 (Fr. çeviri, *Brève histoire de la linguistique*, Paris, Seuil, 1976.)

D. Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 1, Ankara, TDK, 1977.

Ö. Başkan, *Lenguistik Metodu,* İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1967.

Ö. Başkan, *Bildirişim, İnsan-dili ve Ötesi,* İstanbul, Altın Kitaplar, 1988.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİLİN SİSTEMİ

> Dil içimizde taşıdığımız meçhul konuğu ortaya çıkarır. İç yaşantımızın kapalı dünyasını açar ve oradan çıkmamızı sağlar: Yaratıcıdır, toplumsal yaşamın motorudur.
>
> —*J. Vendryès*

Dilbilim incelemeleri, gerçek anlamdaki gelişmesini Saussure'e borçludur. Saussure'ün dil konusundaki düşünceleri çağdaş dilbilimin kaynağını oluşturur. Dilbilimcinin amacı, dilin "bilimsel" incelemesini yapmaktır. Ancak, insanın aklına böyle bir inceleme olanaklı mıdır sorusu gelebilir. André Martinet bu soruya şöyle yanıt verir: "Bir incelemeye, olguların gözlemine dayandığı ve birtakım estetik ve moral değerler adına, bu olgular arasında bir seçme yapılmasını önermekten kaçındığı zaman bilimsel denir."

Saussure'ün en büyük özelliklerinden biri, dil incelenirken "beğeni" gibi öznel düşüncelerle, bazı toplumsal önyargılardan kaçınmak gerektiğini savunmasıdır. Dili incelerken, dilbilimci olayları nesnel bir biçimde, hiçbir şeyi dışlamadan ve taraf tutmadan çözümler; bunu yaparken sistematik bir biçimde tanımlanabilen yöntemler kullanır.

Dilbilim Saussure ile büyük bir gelişme göstermiş ve "dilin bilimi" olmuştur. Bu, dilbilimcinin doğrulama testi uyguladığı, varsayımlar ileri sürdüğü ve dil olgularını çözümleyecek yöntemler oluşturduğu anlamına gelir. Daha sonra, dilbilimci gözlemlenen ve çözümlenen olgular arasında değişmeyen ilişkileri ortaya koyan kuralları saptamaya çalışır.

Dilbilimsel araştırmaların öncelikli konusu konuşma dilidir, ancak bundan dilbilimcinin yazı diliyle ilgilenmediği anlamı çıkarılmamalıdır. Sözlü dil yazılı dilden önce gelir, insan yazmadan önce konuşmuştur. Üstelik, dilbilimci bir dilsel toplulukta sadece egemen bir kullanımı değil de bir dili oluşturan tüm değişkeleri, gerçek ve olanaklı tüm kullanımları incelemelidir.

Bugün dilbilimcilerin kullandıkları kesin yöntem ve özgül terimler çok karmaşık gibi görünebilir. Bu bütün bilimler için geçerlidir, çünkü bilim belli bir bağımsızlık, tutarlılık ve kesinlik amaçlamak zorundadır.

DİL YETİSİ, DİL VE SÖZ

Saussure'e göre, *dil yetisi* insana özgü doğal bir yetidir. Tüm insanlar, hangi kıtadan olurlarsa olsunlar bu ortak dil yetisine sahiptirler, ancak dil yetisinin aldığı özel biçim her dilsel topluluk için farklıdır. Örneğin, türkçe, fransızca, ingilizce, almanca, çince vs... birer doğal dildir ve dil yetisinin gerçekleştiği özel kodları temsil ederler.

Doğal diller göstergelerden oluşan özel sistemlerdir. Bu sistem kavramını daha iyi açıklayabilmek için Saussure'un *dil/satranç* benzetmesine değinelim. Saussure "tahta taşların yerine fildişi taşlar koyarsam, bu değişiklik sistemi ilgilendirmez, ama taşların sayısını azaltır ya da çoğaltırsam, bu değişiklik oyunun kurallarını baştan aşağı değiştirir" der. Burada önemli olan, satranç tahtasının rengi, taşların biçimi ve yapıldıkları madde değil, bu taşların satranç tahtasındaki konumlarıdır.

Her dil bir sistem, yani bir yapı oluşturur, çünkü çeşitli

öğeler (örneğin sözcükler) birbiriyle karşılıklı ilişki içindedir ve işlevsel konumları bildirişimde bulunmayı sağlar. Örneğin bir Türk eğer öğelerin işleyiş kurallarını, yani dilin gramerini bilmiyorsa, türkçeyi, anadili olmasına karşın, bildiği söylenemez. Dili dil yapan şey, dilin bir sistem oluşu ve bunun bir yapı gibi işlemesidir.

Nasıl *dili dil yetisinin* karşısına koyabiliyorsak, *sözü* de *dilin* karşısına koyabiliriz. Tüm türkçe konuşanlar kendi aralarında ortak bir dil kullanırlar, ancak herbiri onu özel bir biçimde kullanır. Örneğin, söyleyiş ve ritm kişiden kişiye değişir. Herhangi bir kimsenin çok sık kullandığı sözcükleri bir başkası aynı sıklıkta kullanmayabilir. Tümcelerin biçimi ve uzunluğu bile farklıdır. *Söz* bir *dil*in bireysel ve özel gerçekleşmesini gösterir; bir başka deyişle, *söz dil*in sözlü ya da yazılı somut gerçekleşmesidir.

Ayrıca, dilsel sorunların bilincine *söz* ile varırız ve bu sorunları çözmeyi deneyen kuram ve varsayımları *söz* ile doğrulayabiliriz. Sonuç olarak, ne dilsiz söz, ne de sözsüz dil düşünülebilir, çünkü biri diğerinin somut gerçekleşmesidir.

DİL GÖSTERGESİ

Dil göstergesi, Saussure'ün dilbilimine getirdiği en önemli kavramlardan biridir. Dil bir mesaj iletmek için bazı araçlara başvurur; bu araçlar dil göstergeleridir. Saussure'e göre, her dil göstergesi iki yüzü olan bir gerçekliktir: Biri *somut*, yani duyduğumuz şey, öteki *soyut*, yani kafamızda tasarladığınız şeydir:

Anlatım düzlemi	İçerik düzlemi
Gösteren (=*signifiant*) işittiğimiz şey algılama alanını ilgilendirir.	*Gösterilen* (=*signifié*) Anladığımız şey kavram ya da düşünce alanını ilgilendirir.

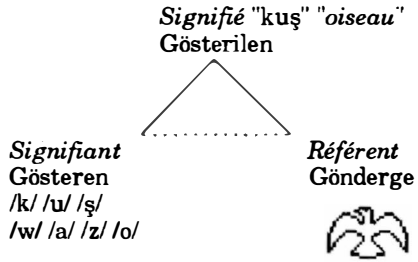
Örneğin türkçedeki [*kuş*] sözcüğü somut olarak /k/ /u/ / ş/ ses dizisi biçiminde gerçekleşir; yine fransızcadaki [*oiseau*] sözcüğü somut olarak /w/ /a/ /z/ /o/ ses dizisi biçiminde gerçekleşir. Bu sözcüğün bir de anlamı vardır ve bu uçabilen, bir gagası, iki ayağı ve kanatları olan tüylerle kaplı bir hayvan kavramına göndermede bulunur. Ses dizisi *göstereni* (*signifiant*), anlam ise *gösterileni* (*signifié*) oluşturur.

Signifiant (Sons)	/ Wazo /
Signifié (concept)	

Dil göstergesi bir *gösteren* ile bir *gösterilen*in birleşmesinden oluşur ve bu iki parça tıpkı bir kağıdın iki yüzü gibi birbirinden ayrılmaz. Bu ayrım ancak inceleme düzleminde yapılır ve bu bir soyutlamadır; aslında konuşan ya da dinleyen özne, ayrılmaz bir bütün oluşturan *sesler* ile *anlamı* bağdaştırır.

Bu dil göstergesi kavramı Saussure'den sonra geliştirilmiştir. Ogden ve Richards, Saussure'ün gösterge tanımını hem tamamlamışlar hem de *gösteren, gösterilen* ve *gönderge-*

yi bir ilişki içine sokarak bu tanımı zenginleştirmişlerdir.



Böylece, kuş (*oiseau*) *göstereni* kafamızda kendine özgü nitelikleri olan, özel bir kuşu canlandırmaz, ama sınıflandırma değerine sahip soyut bir düşünceyi, genel bir kuş düşüncesini akla getirir. Kuş sözcüğü, türkçede ya da fransızcada bir hayvan kategorisidir.

Aslında, tek başına "gösteren" bir sözcük değildir ve "gösterilen" de tek başına bir gerçekliği ifade etmez. Ancak, *gösteren/gösterilen* birleşimi dil göstergesi, dış gerçekliği daha iyi açıklar. Dil göstergesi göndergeden bağımsızdır, bir sözce dışında, dil göstergesinin göndergesi yoktur. Bu durumda, ancak başka göstergelerin değerine göre tanımlanan bir anlamı ya da değeri vardır. Anlam, bir sözcelem durumunda *gösterge/gönderge* toplamından kaynaklanır, çünkü aynı gösteren birçok gösterilene sahip olabilir.

Bir üst dilsel sözcede, gösterge, kendine göndermede bulunur. "Köpek havlıyor" cümlesinde /köpek/ göstergesi herhangi bir köpeğe göndermede bulunur. Ancak, dilbilimsel çözümlemede, /köpek/ göstergesi *havlamak* fiilinin öznesidir diyebiliriz, ve bu durumda /köpek/ gönderge olarak hayvan-köpeğe değil de, köpek sözcüğüne göndermede bulunur. Köpek sözcüğü ne havlar ne de ısırır.

Bütün bu söylediklerimizden sonra, *gösteren, gösterilen* ve *gönderge* arasındaki ayrımı şöyle özetleyebiliriz: Üç ayrı kişinin /köpek/ üzerine bir inceleme yaptıklarını düşünelim. Birincisi sözcüğün biçimiyle, yani *gösteren*iyle, onun zaman içindeki sessel evrimiyle (latince *Canis* → *Chien* (fr.)), eşan-

lamlarıyla, başka dillerde bu eşanlamların eşdeğerleriyle ilgilenir. İkincisi sadece /köpek/ sözcüğünün *gösterileni* inceleyebilir: Köpek sözcüğünün anlamı nedir? Anlam alanı nedir? Neyi çağrıştırır? Bu sözcüğün özel ve mecazî anlamları nelerdir?

Üçüncüsü ise nesne olarak köpeği, köpek türünü, çeşitli cinslerini (buldog, kurt, koker, tekel gibi) inceleyebilir. Dilbilimci /köpek/ sözcüğünün biçim ve anlamıyla ilgilenir, nesne olarak köpeği incelemek hayvanbilimin (zooloji) konusudur.

DİL GÖSTERGESİNİN ÖZELLİKLERİ

Dil Göstergesinin Nedensizliği

Dil göstergesi nedensizdir (*arbitraire*). Gösterileni (anlamı) gösterene (sesdizisi) bağlayan bağ hiçbir iç ilişkiye dayanmaz; bir başka deyişle, dil göstergesinin gerçeklik kazandığı ses dizisiyle, ilettiği kavram arasında hiçbir neden ilişkisi yoktur. /Masa/ ses dizisini işiten birinin aklına "masa" kavramı gelir.

Aynı gösterileni ifade etmek için çeşitli dillerde kullanılan gösterenleri karşılaştırarak bu düşünceyi doğrulayabiliriz:

Peynir (Türkçe)	ost (Danca)
Fromage (Fransızca)	Juusto (Fince)
Cheese (İngilizce)	Panir (Farsça)
Sîr (Rusça)	Jibna (Arapça)
queso (İspanyolca)	

Dilsel ya da dildışı her gösterge bir uzlaşma ürünüdür; gösterge bir dilsel topluluğun üyeleri arasında genellikle örtük bir biçimde var olan bir anlaşmaya göre işler. "Evet" ve "Hayır" anlamına gelen basit jestler uygarlıklara göre değişiklik gösterirler, trafik işaretleri uluslararası bir anlaşmadan kaynaklanır, haritalar tarih boyunca evrim gösteren uzlaşma kurallarına göre düzenlenmiştir. Anaokullarında ol-

duğu gibi, göstergenin öğrenilmesi aslında karşılıklı bildirişim için gerekli kural ve uzlaşmanın öğrenilmesidir.

Daha önce göstergenin nedensiz olduğunu söylemiştik. *Gösteren* ile *gösterilen* arasında onları birbirlerine yaklaştıran uzlaşmanın dışında hiçbir doğal bağıntı yoktur. Ancak, bu bütün bildirişim sistemleri için böyle değildir. Örneğin şöyle bir oyun düşünelim: fırıncıyı ○ ve bakkalı ❑ simgeleriyle gösterelim. Bu tür bir gösterme nedensiz olacaktır, ama eğer gösterenin seçimine belli doğal bir birleştirme yön veriyorsa o zaman bu nedenli olacaktır. Örneğin, fırıncıyı bir *ekmek,* bakkalı bir *konserve* kutusuyla gösterirsek, bu simgeleştirme o zaman nedenlidir. Buna karşın, hep tekrarladığımız gibi, "fırıncı" ve "bakkal" kavramlarıyla (gösterilenleriyle) /f. ı. r. ı. n. c. ı./, /b. a. k. k. a. l./ gösterenleri arasında dilin dışında hiçbir bağıntı yoktur.

Nedensizlik kavramı, "dilin bir uzlaşma ürünü olduğu" ve "üstünde anlaşmaya varılan göstergenin niteliğinin önemsiz olduğu"* gerçeğine göndermede bulunur. Dil bir bildirişim ya da bir anlatım (ifade) aracıdır. O halde "bir toplumun benimsediği her anlatım biçimi ilkece toplumsal bir alışkanlığa ya da aynı anlama gelen toplumsal bir sözleşmeye dayanır."** Bu da Saussure'u dil göstergesinin nedensizliğini (keyfiliğini) açıklamaya götürür: Göstereni gösterilene birleştiren bağ nedensizdir. Göstergeyi, bir gösterenin bir gösterilene bağlanmasından doğan bir bütün olarak gördüğümüz için, *dil göstergesi nedensizdir* diyebiliriz.

Örneğin "*soeur*" (kızkardeş) kavramının, kendisine gösterenlik yapan /*s. ö. r*/ ses dizisiyle hiçbir iç bağıntısı yoktur. Başka herhangi bir gösteren de aynı işi yapabilir. Diller arasındaki ayrılıklar ve doğrudan doğruya da değişik dillerin varlığı bunun ispatıdır: "*boeuf*" (öküz ya da sığır) gösterileninin göstereni sınırın bir yanında (Fransa'da) /b. ö. f/, bir yanında ise (Almanya'da) /o. k. s./ tur. "***

Yukarıda da değindiğimiz gibi, dil göstergesi özü bakı-

* Saussure, *age*, s. 26.
** Saussure, *age*, s. 101.
*** Saussure, *age*, s. 100.

mından nedensizdir, değerini toplumsal bir anlaşmadan alır. Gerçekten de bir sözcüğün anlamı ne o sözcüğü kuran sesbirimlerin (fonem) ses özelliklerine, ne de belirtilen nesnenin niteliklerine bağlıdır. Aynı gerçekleri belirten göstergelerin dilden dile, bir tek dil içinde çağdan çağa değişmesi, dil göstergesinin nedensizliğini ispatlamaya yeter.

Göstergenin nedensizliği sorununu incelerken bilimsel açıklama düzlemiyle dili kullanma düzlemini birbirinden kesinlikle ayırmak gerekir. Gerçeğe aykırı değerlendirmelerden kaçınmak için böyle bir ayrım zorunludur. Çünkü nesnel gözlemin ortaya koyduğu nedensizliğe rağmen, dili kullanan bir kimse için her gösterge öznel açıdan nedenlidir: /ki-tap/ göstereni türkçe konuşanların bilincinde zorunlu olarak "kitap" kavramını uyandırır. Dili kullananlar ister istemez *gösteren* ile *gösterilen* arasında bir ilişki kurarlar. Ama bilimsel inceleme, anlamla ses arasındaki ilişkinin sesbirimlerinin anlatım değerinden doğmadığını, gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkinin doğrudan doğruya toplumsal bir sözleşme ürünü olduğunu ortaya koyar.

Dil göstergesi bir simge değildir, çünkü bir simgenin seçimi tamamen serbest değildir. Adaleti bir terazi bir kılıçla temsil edebiliriz, ama onun yerine bir demet pırasa önerememiz. Yine karşılıklı bir aşkı iki kalple ya da içiçe girmiş iki alyans ile sembolize edebiliriz, ama onu göstermek için bir tükenmez kalem hiç uygun düşmez. Simgede gösteren ile gösterilen arasında doğal ve nedenli bir ilişki vardır. Oysa gösterge için aynı şeyi söylemeyiz. Çünkü gösterge konusunda gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkinin sözleşmeye dayandığını söylemiştik. Örneğin fransızcada "*bois*" sözcüğü bir ağacın hem maddesini, hem de bir ağaç topluluğunu karşılar; oysa italyancada iki ayrı sözcük kullanılır (*legno* = tahta, *bosco* = orman). Bu söz konusu gerçekleri belirtmek için "*bois*", "*legno*" ve "*bosco*" sözcüklerinden herhangi birini kullanmaya bizi zorlayan bir şey yoktur.

Dil göstergesinin uzlaşımsal özelliği, dilin doğuştan olmadığı ve toplum tarafından aktarılan bir bildirişim aracı ol-

duğu gerçeğini vurgular. Öyleyse, dil öğrenmek zorunda olduğumuz bir koddur; insan doğduğunda bu kodu bilmez. Buna karşılık, *yüremek, oturmak, koşmak, nefes almak* vs. doğal davranışlardır ve her birey bu kullanımları kendiliğinden, herhangi bir öğrenme işleminden geçmeden kazanır.

Nedensizlikle İlgili Birinci Açıklama

Genellikle yazarlar, özellikle de şairler bir düşünceyi açıklarken, ses dizilerinin müzikalite özelliğinden yararlanarak düşünce ile ses dizisi arasında bir ilişki kurulmasına özen gösterirler. Örneğin Racine'nin ünlü *Andromaque* adlı eserinde yılan tıslamaları /S/ sesiyle verilmiştir:

Pour qui sont ces serpents qui sifflent sur vos têtes?

Kuşkusuz bu bir yaratma ürünüdür, dilin sanat işlevidir; bu konuyu daha sonra R. Jakobson'un dilin işlevleri bölümünde etraflıca inceleyeceğiz.

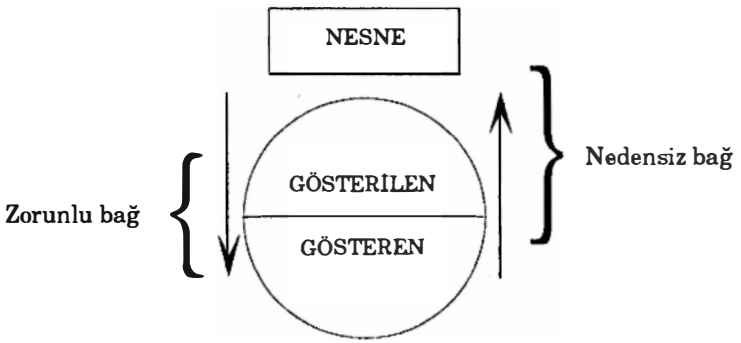
Nedensizlikle İlgili İkinci Açıklama

Nedensizlik *premier, voir, bleu* ya da *rouge* gibi sözcüklerle *premiérement revoir, bleuté* ya da *rougir* gibi sözcüklerde aynı şekilde ortaya çıkmaz. Saussure'e göre, birinciler salt nedensizlik (*arbitraire absolu*), ikinciler ise görece nedensizlik (*arbitraire relatif*) alanına girerler. Örneğin türkçede /kapı/ ve /cı/ birinleri tek tek nedensizdir. /Kapıcı/ biriminde ise dil içi biçimbilgisel bir nedenlilik (*motivation*) görülür. Yine aynı şekilde, /on/ ve /iki/ ayrı ayrı nedensiz, /oniki/ ise bu iki öğeye bağlanması bakımından nedenlidir. Türevler, bileşik biçimler, önekler ve soneklerle kurulan bütün sözcükler ikinci dereceden nedenlilik gösteren sözcüklerdir. Öte yandan, yansıma ürünü (*onomatopée*) biçimleri birinci dereceden bir nedenlilik örneği olarak gösterenler varsa da, bu tür biçimler hem sayıca azdır, hem de dil sisteminin sınırlarında yer alırlar. Üstelik, dilden dile değişen yaklaşık bir taklit ürünüdürler.

Özü bakımından nedensiz olan göstergenin bu türlü bir nedenlilik kazanması onun yüklü bulunduğu değeri hiçbir yönden ilgilendirmez. Çünkü bu değer, toplumun onayladığı dil sistemi içinde göstergelerin birbiriyle kurdukları yapısal bağıntılardan doğar.

Nedensizlikle İlgili Üçüncü Açıklama

Genel Dilbilim Dersleri'ne göre, nedensiz olan şey "göstereni gösterilene birleştiren bağ"dır. E. Benveniste, *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki bağın nedensiz değil, zorunlu olduğunu söyler. Bir dili konuşurken bu birleşimi seçme şansımız yoktur. O halde nedensizlik gösteren ile gösterilen arasında değil; nesne, temsil edilen düşünce ile göstergenin kendisi arasındadır.



Bu tartışmalar bizi daha sonra açıklamaya çalışacağımız *anlam, değer* kavramlarına götürür. Tekrar edersek, bir dili kullanan kimse açısından göstergenin nedensizliği açık değildir. Tam tersine, *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki bağıntı toplumsal bir sözleşme, uzlaşma ürünüdür: Bir kedinin adı kedidir.

Saussure'e göre, *gösterge nedensizdir*, *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki ilişki uzlaşmaya dayanır. Bunu ispatlamak

içinde, çeşitli dillerde farklı şekilde ifade edilen *peynir* örneğini verdik. Kısacası dilin doğal olmadığını ve toplumsal bir uzlaşmanın ifadesi olduğunu belirttik. Yine Saussure'ün *gösteren* ile *gönderge* arasında bir ilişki kurmadığını gördük. Oysa E. Benveniste aslında, *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki ilişkinin nedensiz değil, aksine zorunlu olduğunu açıklar. Böyle, zorunlu olarak /böf/ göstereni benim bilincimde /boeuf/ gösterileniyle özdeşleşir der. E. Benveniste, yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi, *gönderge* (nesne) ile *dil göstergesi* arasındaki ilişkinin nedensiz olduğunu savunur.

Nedensizlikle İlgili Dördüncü Açıklama

Bununla beraber, dil göstergesi nedensizdir, sözcük nesneyi sembolize etmez ve onu benzer başka bir şeyle de göstermez.

Her şeyden önce, sözcük nesne, dil de dil-dışı gerçeklik değildir. Bu insana son derece doğal görünebilir ve bir lokantada garsondan bir mercimek çorbası isteyip de onu biraz sonra önümüzde görmek arasında bir ilişki kurabiliriz. Ancak bu konuda aynı düşünceyi paylaşmazsak, o zaman bir büyü dünyasına gireriz ki, bu da sözcüğü söylemekle nesnenin hemen ortaya çıkması olur. Tıpkı *Külkedisi*'nde olduğu gibi "araba" deyince kabağın arabaya dönüşmesi gibi.

Bir kez daha bunun doğal olduğunu kabul edelim, ama yine de söylemekten, telaffuz etmekten kaçındığımız sözcükler neden vardır? Bunlar genellikle, seks, hastalık, ölüm vs. gibi gerçekleri gösteren yasak, yani tabu sözcüklerdir. Çünkü sözcüğü söyleyince o gerçeğin ortaya çıkmasından ürkeriz.

Gördüğümüz gibi, dilbilim alanını terkediyoruz, ama bizce bu sınır özellikle çocuklarla konuşanlar için çok önemlidir. Bizden çok, çocuklar için sözcükler beklenmedik, uzak belki de şaşırtıcı, hatta ürkütücü yankılanmalar alacaktır. Bu bakımdan, hep dikkatli olmak gerekecektir: *Dil göstergesi tamamen nedensizdir, ama hiçbir zaman tamamen masum değildir.*

DİL GÖSTERGESİNİN ÇİZGİSELLİK ÖZELLİĞİ

Saussure'e göre, "gösteren ses özelliği taşıdığından yalnız zaman içinde gerçekleşir ve özelliklerini zamandan alır: a) bir yayılım gösterir ve b) bu yayılım tek boyutta ölçülebilir: o da bir çizgidir"*. Bir resmin, bir kutunun eni, boyu ve yüksekliğiyle kutunun maddesi ve rengi aynı anda görülebilir. Oysa kulağa gelen göstergeler /ateşiniz var mı?/ örneğinde olduğu gibi bir dizi halinde birbiri ardına sıralanmıştır. Eğer bir anda birkaç gösterge birden söylenseydi ses dalgaları birbirine karışacağından arada bir anlaşma olmazdı.

Dil göstergesi çizgiseldir. Göstergeler zorunlu olarak, tıpkı noktalı çizgiler gibi, zaman içinde peşpeşe sıralanırlar. Hiçbir zaman iki öğe aynı anda, mesajın aynı noktasında beraber olamazlar. Göstergeler birbirlerini izlerler ve bu ardarda gelişte meydana gelecek her değişiklik anlam düzleminde değişikliğe neden olur:

a. apte = / a / + / p / + / t /
   tape = / t / + / a / + / p /
   patte = / p / + / a / + / t /
b. Le loup a mangé l'agneau.
   (Kurt kuzuyu yedi.)
   L'agneau a mangé le loup.
   (Kuzu kurdu yedi.)

Yazıda, göstergeler tıpkı sözlü dilde olduğu gibi, çizgisel bir dizi oluştururlar. Ve onları hep aynı düzen içinde peşpeşe okumak gerekir. Yazılı ve sözlü dil öğelerin aynı anda bir arada bulunmasıyla değil, "ardarda gelmesiyle belirginlik kazanır". İşte, aynı anda birarada bulunma özelliğine sahip öteki bildirişim araçlarının aksine bu *ardarda gelme* insan dillerinin en temel özelliklerinden biridir. Saussure bunu şöyle açıklar: "Dilin tüm mekanizması buna bağlıdır. Görsel göstergelerin (denizcilerin kullandığı belirtkeler, vs.) bir çok

* Saussure, *age*, s. 103.

boyutta aynı zamanda çoğalıp azalmasına karşın, dilsel göstergelerin tek boyutu vardır, o da zaman çizgisidir. Bunların öğeleri birbirlerini izler ve bir zincir oluştururlar"*

DİL GÖSTERGESİNİN DEĞİŞMEZLİĞİ

İlk bakışta dil göstergesinin bu özelliği insana bir çelişki gibi görünebilir. Bu şöyle ifade edilebilir: Dil göstergesi değişir ve değişmez. Bununla beraber, bu çelişki mantıklıdır ve bir dilin değişebileceğini ifade eder.

Eğer değişim bunu isterse, bir gösterilen yeni bir göstergene bağlanabilir ya da tamamen yeni bir dil göstergesi uydurulabilir. Ancak bu değişimin benimsettiği kuralın son derece geçerli olması gerekir, yoksa nedensiz bir göstergeyi bir başka nedensiz gösterge için bırakmak pek akıl kârı değildir. Örneğin "inek" kavramı ile /i. n. e. k/ ses dizisi arasındaki bağ nedensizdir. Kimsenin kasıtlı olarak bu bileşenlerden birini ya da ötekini ve ikisi arasındaki birleşimi değiştirmeye gücü yetmez. /i. n. e. k/ göstereni yerine /k. e. n. i/ göstereninini kullanmak ya da "inek" gösterilenini "bilgisayar'la değiştirmek, başka nedensiz göstergeler uydurmaktan öte gitmez. Söz düzeyinde bu tür fanteziler mümkün olsa bile, hiç kimsenin bunları isteyerek dilin sistemine yerleştirmeye gücü yetmez.

Saussure, "gösteren belirttiği kavram açısından serbest bir seçim ürünü olmasına rağmen, onu kullanan dilsel topluluğa göre serbest değildir, zorunludur. Bu konuda topluma görüşü sorulmaz, dilin seçtiği gösteren yerine bir başkası kullanılamaz. Temelinde bir çelişki bulunduğu izlemini uyandıran bu olgu 'zorunlu seçim' diye adlandırılır. Dile 'seçiniz' denir, ama hemen arkasından 'bu gösterge seçilecek, bir başkası değil' denir. Birey istese de, yapılan seçimi hiçbir şekilde değiştiremez. Yalnız birey mi? Toplum da bir tek sözcük üstünde bile egemenliğini yürütemez; dile olduğu gibi bağımlı kalır."**

* Saussure, *age*, s. 103.
** Saussure, *age*, s. 104.

Dil, eski nesillerin aktardığı ve bizim olduğu gibi benimsememiz gereken bir toplumsal üründür. Bu eskiden de böyleydi, bugün de böyledir. Bu nedenle, dilin kökeni sorunu sanıldığı kadar önemli değildir. Hatta bu sorunu gündeme getirmek bile yersizdir. Dilbilimin tek gerçek konusu, önceden oluşmuş bir dilin normal ve düzenli yaşamıdır. Belli bir dil durumu her zaman tarihsel faktörlerin ürünüdür. Göstergenin niçin değişmez olduğunu, bir başka deyişle, her türlü rasgele değiştirime nasıl karşı koyduğunu açıklayan da bu faktördür.

Ancak Saussure, "dilin bir miras olduğunu söylemekle yetinmenin" hiçbir şeyi açıklayamayacağını söyler ve dilin değişmezliği konusunda şu dört temel görüşe dikkati çeker: 1) göstergenin nedensizliği; 2) herhangi bir dilin gerektirdiği göstergelerin çokluğu; 3) dil sisteminin çok karmaşık oluşu; 4) toplumsal durgunluğun her türlü dilsel yenileşmeye karşı direnmesi.

DİL GÖSTERGESİNİN DEĞİŞEBİLİRLİĞİ

Saussure dil değişmez ve değişir derken, dil değişir, ama bireyler onu değiştiremez demek istemiştir. Bunu şöyle dile getirir: "gösterge değişme eğilimindedir, çünkü nesilden nesile aktarılır"*. Örneğin latincede "öldürmek" anlamına gelen *necare*, fransızcaya *noyer* biçiminde girmiş ve "suda boğmak" anlamını kazanmıştır. Böylece değişim hem kavram hem de ses imgesi düzleminde gerçekleşmiştir. Yine latincedeki *dormitorium* fransızcaya *dortoir* biçiminde geçmiş ve değişme sadece gösteren düzleminde olmuştur. Oysa *amant* XVIII. yüzyılda "sevgili" anlamında kullanılırken, günümüzde "metres" anlamında da kullanılmaya başlanmıştır, dolayısıyla değişim, gösterilen düzleminde olmuştur.

* Saussure, *age*, s. 109.

DİLİN AYIRICI ÖZELLİĞİ

Dil göstergesi ayırıcıdır. Dil birimlerinin bu ayırıcı özelliğini açıklamak için A. Martinet'nin bir otomobilin vites kutusuyla ilgili olarak verdiği örneği tekrarlayacağız. A. Martinet manuel beş vitesli bir kutu ayırıcıdır der: 1 + 2 + 3 + 4 + 5 + R (geri vitesi). Arabada herhangi bir hasar yapmadan iki vites arasında arabayı kullanmak olanaksızdır. Buna karşılık, *gaz pedalı* ayırıcı değildir: Gaz pedalı sayesinde saatte 45, 52, 72.6, 89, 97 vs. kilometre hızla gitmek mümkündür. *0* ile *160* kilometre arasındaki viteslerin değişimi hemen hemen sonsuzdur: Herşey derece derecedir, küçük küçük farklar vardır.

Dil göstergesi ayırıcıdır denildiği zaman, nüanslar yoktur anlamına gelir. Bir gösterge şu ya da bu özel mesajı karşılar. Yine A. Martinet'nin verdiği örnekleri kullanalım: *Donnez-moi une bière* (Bana bir bira ver.) sözcesindeki *bière*'in anlamı aşağıyukarı "*bière*" değildir; ancak /b/, /p/ olarak söylenirse o zaman *bière, pierre* (taş) olur.

Dilde, herşey ayırıcı birimlerin birleşimiyle işler; bu nedenle, dilin bütün birimlerini ayırmak, onları tanımak, nitelendirmek, kısacası onları özenli bir biçimde çözümlemek ve onların kesin bir betimlemesini yapmak mümkündür.

Aslında, dilin ayırıcı özelliğini ilk ortaya koyan Saussure'dür ve *Genel Dilbilim Dersleri*nde "Dilde sadece ayrılıklar vardır" der. Göstergeler kendi aralarında karşılaştırıldığı zaman, ayrılıktan söz edilemez, *hava* ile *tava* ses dizileri ya da "hava" ile "tava" kavramları karşılaştırıldığında, bu *ayrılık* ifadesi uygun değildir. Bir gösteren ile gösterilen içeren bu iki gösterge farklı değil, sadece ayrımsal niteliklidir ve aralarında sadece *karşıtlık* vardır. Bütün dil mekanizması bu tür karşıtlıklar, sessel ve kavramsal ayrılıklara dayanır. Değer için geçerli olan şey, birim için de geçerlidir. Bu belli bir kavramı karşılayan konuşma zincirinin bir parçasıdır, her ikisi de ayrımsal özelliklidir. Birimlere uygulanan ayrımcılık ilkesi şöyle ifade edilebilir: Birimin özellikleri birimin kendisiyle

kaynaşırlar. Her gösterge sisteminde olduğu gibi, dilde de göstergeyi gösterge yapan, onu benzerlerinden ayırdeden nitelikten başka birşey değildir. Değerle birimi olduğu gibi, özelliği de yaratan ayrılıktır.

Bu özellik, dil göstergesinin *gösteren* ve *gösterilen* düzleminde başka göstergelerle kurduğu karşılıklı ilişkilerle belirlendiği anlamına gelir. Bir sözce, aynı dil sistemine ait birbirinden farklı göstergelerden oluştuğu için ayrıktır. Ayrıklık, insan dilinin en temel özelliklerinden biridir. İki sözcük biçimleri açısından ya tamamen aynı ya da tamamen farklı oldukları zaman —çünkü bunun arası yoktur— dil göstergelerinin ayrık oldukları söylenir. Bu durumda, ayrık süreksizdir. Bir dilin fonemleri yani ses birimleri, her ses birimi değişimi bir anlam değişikliğine neden olduğu için, ayrıktır: *Buz* ile *tuz* arasındaki karşıtlık /b/ ile /t/ arasında, *banka* ile *başka* arasındaki karşıtlık ise /n/ ile /ş/ arasındadır. Sesbirimler birleşerek, anlambirimlerini oluştururlar ve anlambirimleri de ayrıktır çünkü bir tümcedeki anlambirimi bir başka anlambirimle değiştirirsem tümcenin anlamında da bir değişiklik yapmış olurum:

Avcı tavşanı vurdu / Tavşan avcıyı vurdu.

Kısacası, dil birimlerinin ayrık olma özelliği, konuşma zincirinin farklı düzeylerdeki birimlere ayrılması ve bölümlenmesinin temel koşuludur. Birbirini izleyen düzeyleri şöyle gösterebiliriz: *sesbirimi, anlambirimi, sözce* ve *söylem.* Dilbilimine, bu birimler arasında bir ayrım ya da benzerlik, birarada bulunma ya da bulunmama ilkesini ortaya koymasını sağlayan konuşma zincirinin bu bölümlenebilmesidir.

Kuşkusuz, dil göstergesinin bu ayrık olma özelliği sadece dile özgü bir nitelik değildir. Haritalar da belli bir takım uzlaşmalar uyarınca hazırlanır. Harita, çizge (*graphique*) diliyle bilgileri ortaya koyar. Bu dil, bilgileri aktarırken görsel değişkeler (biçim, boy, renk, yön, vs.) kullanır. Bu farklı öğeler harita üzerindeki bir takım bilgileri açıklamaya yarar. (Örneğin tepeler için kol şeritleri; şehirler ve oturulan yerler için daireler; demiryolları için birbirini kesen çizgiler kulla-

nılır.) Aslında bütün bu çizgesel göstergeler hiçbir zaman temsil ettikleri gerçeğe benzemezler (harita üzerindeki bir demiryolu hattı gerçek demiryoluyla aynı değildir). İşte bu göstergeler de ayrık birimlerdir.

DİLİN ÇİFT EKLEMLİLİĞİ

Saussure'un ortaya koyduğu dilin bu dört temel özelliğine, A. Martinet'nin geliştirdiği *çift eklemlilik* (*double articulation*) özelliğini de ekleyebiliriz. Bu özellik, genellikle, dilin evrensel özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Öte yandan, L. Hjelmslev gibi bazı dilbilimciler çift eklemliliğin dilin belirleyici ve en temel özelliği olması gerektiğini savunurlar.

Bu "eklemli dil" kavramı yeni bir kavram değildir, ancak uzun bir süre sezgisel bir biçimde ele alınmıştır. "Eklemli dil" kavramı, insan dilini, öteki dil biçimlerinden, özellikle hayvan "dil"inden kesin olarak ayırır. Saussure, "Latincedeki "*articulus*" (eklemli) bir dizi içinde yer alan üye, bölüm, parçacık anlamına gelir. Dil yetisi konusunda, eklemlilik söz zincirinin hecelere ya da anlamlar zincirinin anlamlı birimlere ayrılmasını gösterebilir" der.

L. Hjelmslev'den esinlenen A. Martinet, bir dilsel mesajı oluşturan en küçük gerçek birimlerin incelenmesinden yola çıkarak, "eklemli dil" kavramını tanımlamaya çalışır. Böylece, A. Martinet'nin ortaya koyduğu kuram, *birinci eklemleme* ve *ikinci eklemleme* düzlemi olmak üzere iki düzlemde gerçekleşen insan dilinin bu son derece özgül yapısını incelemeye çalışır.

Birinci Eklemleme

Birinci eklemlilik, dil göstergesinin hem gösteren hem de gösterilen düzlemini ilgilendirir. Herhangi bir dilsel mesajı anlam taşıyan, yani anlamı olan en küçük birimlere ayırabiliriz. Şimdi fransızcada aklımıza ilk gelen şu sözceyi örnek olarak alalım:

/Les / étudiant/s /font / de / la / linguistique /
1 2 3 4 5 6 7

Burada *Les* tanımlığının yerine *des, certains quelques,* vs. gibi belgisiz sıfatları, *étudiants* yerine *élèves, professeurs,* vs. sözcüklerini ve sözcenin öbür öğeleri yerine başka sözcükleri koyabiliriz. Her seferinde, sözcenin anlamı değişmesine rağmen, sözceler hep doğrudur. *Değiştirim* (*commutation*) adı verilen bu değişikliklerden hareket eden A. Martinet, *anlambirim* adını verdiği bu birinci eklemleme düzlemine ait birimlerin varlığını ortaya koyar. Bunlar hem bir anlamı hem de bir biçimi, bir başka deyişle, hem *göstereni,* hem de *gösterileni* olan, bir mesajın en küçük anlamlı birimleridir. Bu gözlemini biraz daha ileriye götüren A. Martinet, anlambirimlerin, yani monemlerin anlam değerlerinin nicelik bakımından farklı olduğuna dikkati çeker: *élèves, professeurs* dizisi, *les, des* dizisinden daha anlamlıdır, o zaman anlambirimlerde *sözlükbirim* (*lexème*) ve *biçimbirim* (*morphème*) ayrımı yapmak gerekir. *Sözlükbirim*ler doğrudan bir kavrama göndermede bulunurlar ve dilin sözlüğünü ilgilendirirler. Ayrıca *sözlükbirim*ler ihtiyaca göre, yaratma ya da zamanla kaybolma yoluyla sayıları durmadan değişen açık bir liste oluştururlar. *Biçimbirim*lerin bir anlamı yoktur ve herhangi bir kavrama göndermede bulunmazlar; ayrıca sayıları sözlükbirimlerine oranla azdır, dilin gramerini ilgilendirirler ve kapalı bir liste oluştururlar. Bütün bu söylediklerimizi bir başka örnekle somutlaştıralım:

/Le / petit / Paul / me / chant/e /des /chanson/s/
1 2 3 4 5 6 7 8 9

petit, Paul, chant-, chanson : sözlükbirimdir.
le, me, -e, -des, -s : biçimbirimdir.
Ama bütün bu öğelerin herbiri birer anlambirim, yani monemdir.
Bir başka örnek alalım:

/L'/enfant / a / trouv/é / des / algue/s/
1 2 3 4 5 6 7 8

enfant, trouver, algue : sözlükbirimdir;
L', a, -é, des, -s : biçimbirimdir.

Yine bütün bu öğelerin herbiri birer anlambirimdir.

Anlambirimin (Monemin) *Özellikleri*

Birinci eklemleme düzleminin ürünü olan monem anlamlı en küçük birimdir ve başka birimlere bölünemez. Örneğin fransızcada /kado/ bir birimdir, bu birimin ya da monemin / k/ - /ado/ ya da /kad/ - /o/ biçiminde bölünmesinin hiçbir değeri yoktur. Ancak bu monemin /ka/ ve /do/ şeklinde bölümlenmesi sonucu ortaya çıkan bu öğeleri anlamlı en küçük birimler (*cas, dos*) olarak düşünsek bile, bu bölümleme monemin tanımında bir değişiklik yapmaz, çünkü *cadeau* (hediye) /kado/ monemi *cas* + *dos* 'nun birleşiminden meydana gelmemiştir.

Monemle kelimeyi birbirinden ayırmak gerekir. Birçok durumda, *kelime* iki ya da daha çok sayıda monemden oluşabilir. Kökler, ekler, takılar birer monemdir; kelime ise bağımsız bir birimdir.

Monemleri sınırlamak için, sözcelerdeki kelimelerden hareket etmek gerekir. A. Martinet'nin belirttiği gibi, kelime, arkasında insan dilinin temel özelliklerinin gizlendiği bir ekrandır. Bu durumda, *kelime* ile *monem* arasında çeşitli ilişkiler mümkündür:

1. *Monem kelimeye eşdeğerdir*: *Travail* ya da *calcul* kelimelerinin herbiri birer monemdir.

2. *Kelime birden çok monemden oluşur*: *Travaill-ons, calcul-ateur*. Bu ikinci kategoriyi biraz daha netleştirelim: *re/em/barqu/ons* kelimesi tek bir anlama ve dört moneme sahiptir (bir sözlükbirim : *barque* ve üç biçimbirim : *ré- em-, -ons*), aynı şekilde, *in / attaqu / able /s* kelimesinin tek anlamı dört anlambirimi, yani monemi vardır (bir sözlükbirim : *attaque* ve üç biçimbirim : *in, -able, -s*)

3. *Bir monem birçok kelimeden oluşabilir : au fur et à*

mesure, pomme de terre, arc-en- ciel, autoroute, rez-de chaussée vs. kelimelerinin tek bir anlamı vardı, yani tek bir gösterilene göndermede bulunurlar.

Batı dillerinde söz zincirinin bölümlenmesinde sık sık zorluklarla karşılaşılır. Bazen bir kelimenin içindeki monemleri fiziksel olarak belirlemek zorlaşabilir. Örneğin fransızcada *chevaux* (atlar) kelimesinin *cheval + çoğulu belirten* bir biçimbirimine ayırmak imkansızdır. Kelimeyi nerden kesmek gerekir? İşte bu güçlüğü ortadan kaldırmak amacıyla, bazı dilbilimciler özellikle Amerikan dilbilimcileri, dilbilimine *biçimbirim* (*morphéme*) ve *biçim* (*morphe*) kavramlarını getirmişlerdir. Bu çerçevede, A. Martinet'nin monemine eşdeğer olan *biçimbirim* kelime içinde soyut dilbilgisel bir öğe olur. Bu durumda, *chevaux* kelimesinin iki biçimbirimden oluştuğu söylenecektir : *cheval + pluriel* (çoğul). A. Martinet'ye göre burada bir kaynaşmış monem (monème amalgamé) söz konusudur. *Au* rez-de-chaussée'deki *au* (*à + le*), *Je cherche quelqu*'un *qui* ***puisse*** *faire la cuisine* sözcesindeki ***puisse***'ün içinde aranan kişi + dilek-istek kipi (*subjonctif*) vardır. Bunun aksine, dilde *süreksiz gösterenler* de (*signifiant discontinus*) vardır: /Ʒɔnσɛpɔ / (*Je* ***ne*** *sais* ***pas***) da olumsuzluk birbirini izlemeyen iki gösteren ile ifade edilmiştir. / n/ ve /pa/; yine aynı şekilde,

Les petits enfants passeront à midi (küçük çocuklar öğlende uğrayacaklar) sözcesindeki

-..es ...s .....s ..... ont çoğul ekleri süreksizdir.

Biçim (*morphe*) fiziksel olarak belirlenebilen biçimbirimleri gösterir ve doğru olarak soyut biçimbirimleri temsil eder. Böylece, *cheval + pluriel* biçimbirimleri tek bir biçimle temsil edilmiştir. Buna karşılık, *ce + fèminin* (bu + dişil) biçimbirimleri /sɛ/ ve /t/ biçimlerini karşılar.

Biçimbirimi ile *biçim* arasındaki bu ayrım Saussure'ün biçim/töz (*forme/substance*) karşıtlığına benzer: "biçimbirim, dilin yazım ya da sesbilim düzeyinde tözel gerçekleşmesine raslantısal (nedensiz olarak) bağlanmış bir biçim öğesidir".*

* J. Lyons, *Linguistique générale*, Paris, Larousse, 1970, s. 142.

Bunun dışında, bu ayrım aynı biçimin farklı gerçekleşmeleri sorununa da bir çözüm getirmektedir: Fransızcada *aller* (gitmek) fiilinin biçimbirimcikleri, yani *alomorfları* : *all-*, *v-*, *i-*'dir, (*aller*, ***je*** *vais*, *nous irons*). Örneğin türkçede çoğul eki, biçimbirim, morfem olarak kabul edilince, o zaman /-ler/ ve /-lar/ ekleri bu biçimbirimin alomorflarıdır.

Biçim, biçimbirim, alomorf kavramları yardımıyla, dil tiplerini belirlemek, ayrıca, her biçimin bir biçimbirimi temsil ettiği türkçe gibi bağlantılı (*agglutinantes*) dillerle, biçimlerin bölümlenmesinin zor olduğu latince gibi *bükümlü dilleri* karşılaştırmak mümkündür.

Bir sözcede üç tür anlambirime raslanır: bağımsız anlambirimler, işlevsel anlambirimler ve bağımlı anlambirimler. Örneğin

(souvent) je regarde (souvent) la télé (souvent)

sözcesindeki *souvent* belirteçi bağımsız bir anlambirimdir ve sözce içerisinde yer değiştirebilir.

Je suis (de, à, dans) Paris

sözcesindeki *de, à, dans* edatları işlevsel anlambirimlerdir ve bir başka anlambirimin işlevini belirtmeye yararlar.

Paul regarde Luc / Luc regarde Paul

Bu anlambirimler sözceyle bütünleşmişlerdir, yerleri değişince sözcenin anlamı da değişir.

İkinci Eklemleme

İkinci eklemlilik, gösteren (*signifiant*) düzleminde gerçekleşir. Anlambirimlerin aksine, ikinci eklemleme birimleri olan sesbirimlerin ya da fonemlerin tek başlarına bir anlamları yoktur. Örneğin /PɛR/ göstereninde üç fonem vardır: P. ɛ. R; aynı şekilde, /]ymã/ göstereninde dört fonem vardır:], y, m, ã (*Jument*: kısrak). Az önce belirttiğimiz gibi, bir fonemin tek başına hiçbir anlamı yoktur. Bütün öteki fonemlere kar-

şıt olduğu için ayırıcıdır (*pertinent*). Anlamı değiştirmek için tek bir fonemi değiştirmek yeter: böylece fransızcada /PɛR/' den /mɛR/'e, /fɛR/ ve /gɛR/'e geçeriz.

Türkçe *dam* sözcüğünü ele alalım: burada /d/a/m/ olmak üzere üç ayrı ses duyarız. Bu seslerden hiçbirinin tek başına bir anlamı yoktur. Birinci sesin /d/ yerine başka bir ses, örneğin /t/, /c/, /z/ koyacak olursak değişik anlamlı /tam/, / cam/ ve /zam/ sözcüklerini elde ederiz.

Çift eklemlilik konusunda söylediklerimizi bir tablo ile özetleyelim:

Birinci eklemleme		İkinci eklemleme
Anlambirim		Sesbirim
Sözlükbirim	Biçimbirim	Gösteren (gösterilen = o)
Gösteren ve gösterilen (+)	Gösteren ve gösterilen (-)	

Sonuç olarak, dilin çift eklemliliği bize ekonomik bir şekilde, sonsuz sayıda değişik mesaj üretme olanağı sağlar. Eklemlemeye başvurmadan, ses ya da başka bir sistemin konuşma dili kadar verimli ve zengin olması için binlerce, yüzbinlerce gösterge seçmesi, onları akılda tutması gerekir ki bu da hemen hemen olanaksızdır. Konuşma dilindeki çift eklemlilik sisteminin en büyük üstünlüğü, ekonomik olması, belli ses dizileriyle istediğini, istediği zaman ve istediği yerde büyük bir kesinlikle ifade edebilmesidir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİL VE BİLDİRİŞİM

> Sözcükler sadece sözlerimizin bir yansımasıdır. Dilbilimcinin görevi aracılık yapan aynayı keşfetmekten ibaret olacaktır: Ayna-dili düşünüyorum. Eğer kendi dilimde yansıyorsam, aynı dili konuştuğumuz içindir. Bir yansıma bozukluğu, bizi kekeme ya da dilsiz yapabilir.
>
> *—M. O et Camées*

Birinci bölümde tanımladığımız gibi, dilbilim dilin bilimsel incelenmesidir, ancak dilden tam olarak ne anladığımız konusunda uzlaşmamız gerekir. Doğru bir tanımdan yola çıkarak, dilbilimini doğru olarak oluşturabilir ve anlayabiliriz.

Çeşitli sözlüklere ve dilbilimle ilgili eserlere başvurduğumuzda şu tanımlarla karşılaşırız:

"Dil ayrı ayrı kavramların karşılığı olan ayrı ayrı göstergelerden oluşan bir sistemdir". (Saussure);

"Bireyler arasında bildirişim aracı işlevi gören her gösterge sistemi dildir" (Marouzeau);

"Dil düşünceleri ifade etmeye yarayan bir araçtır" (Larousse du XX^{e} siécle);

"Bir bildirişim aracı işlevi görebilen tüm gösterge sistemleri dildir" (Lalande);

"Canlı varlıklar arasındaki herhangi bir bildirişim aracı

dildir" (O. Jespersen).

Eğer bu tür tanımlarla yetinirsek, haklı olarak dil alanının tüm toplumsal gerçekleşmelere açık olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Böylesine aşırı iyimser bir yaklaşım, dile başka anlatım araçlarının da girmesine yolaçacaktır. Örneğin, resim, müzik, heykel, trafik işaretleri, evlenme törenleri, arıların dansı, kuşların ve öteki hayvanların çığlıkları da bir dil oluşturabilir.

Aslında, bu tür diller, doğrudan ya da dolaylı olarak, bir anlam içermelerine karşın aynı yapıya sahip değildirler. Sonuç olarak, iki tür dil ya da iki tür bildirişimden söz edilebilir: *hayvan bildirişimi* ve *insan bildirişimi.*

HAYVAN BİLDİRİŞİMİ

Hayvanlar ancak kendi bildirişimlerini karşılayabilecek jestler yapar ve bir takım sesler çıkarırlar. Bu durumda, hayvanların konuştuğu söylenebilir mi?

Aslında, hayvanların mesajlara tepkisi doğaldır, yani sinir sistemlerinden kaynaklanan özellik nedeniyle bu tepkileri öğrenmeden, doğal olarak (içgüdüsel) gerçekleştirirler. ←

Hayvanların dış mesajlara tepkisi daha çok çığlık ve şarkı gibi sesli tepkilerdir. Öğrenilerek kazanılan insan dilinin aksine, hayvan "dili" doğuştandır. Kurtlar tarafından kaçırılıp insan toplumu dışında büyüyen çocuklar kendi ana dillerini konuşamazlar, oysa bir insan topluluğu içinde yaşayan hayvan içgüdüsel olarak kendi dilini çığlık ve jestlerle yeniden oluşturabilir.

İnsan ile hayvan arasında benzerlikler vardır. Örneğin dilini bilmediğimiz bir ülkede, dil zorunlu olduğundan, düşüncelerimizi ifade edemediğimiz gibi, bize söylenenleri de anlayamayız. Buna karşılık, basit gereksinimlerimizi ya da duygularımızı anlatmak için jest ve mimiklerden yararlanabiliriz. Evrensel bir dil oluşturan bu mimik ve jestler insan diline yakındır.

Yine de, insan dili hayvan "dil"inden kesin bir biçimde

ayrılır. İnsan dilinin *çift eklemlilik* (*double articulation*), *sözdizimi* (*syntaxe*) ve *yaratıcılık* (*créativité*) gibi kendine özgü bazı yanları vardır. Daha önce ayrıntılı bir biçimde değindiğimiz dilin çift eklemliliği ses düzeyindeki sınırlı sayıda birimle, sözcük, ya da anlamlı en küçük birim düzeyinde aşağı yukarı sonsuz sayıda birim üretebilme özelliğidir. Örneğin, herhangi bir doğal dildeki sınırlı sayıdaki sesbirimle onbinlerce yeni sözcük üretilir. Sesbirimlerinin ayırıcı işlevleri vardır, yani sadece birinci eklemleme düzeyindeki anlambirimleri birbirinden ayırmaya yararlar. /b/ ile /t/ sesbirimleri / buz/ ile /tuz/'u, ya da sözcüğün ortasındaki /i/ ile /e/ sesbirimleri /biz/ ile /bez/'i /m/ ile /l/ sesbirimleri /kambur/ ile /kalbur/ 'u birbirinden ayırmaya yarar. Birinci eklemleme birimleri, anlambirimler ise, anlamlayıcı bir işleve sahiptirler, yani belli bir anlama göndermede bulunurlar. Örneğin /t/'nin tek başına bir anlamı yoktur, ancak /tuz/ anlamlı bir birimdir.

İnsan dilinin sözdizimi temelde aynı şeyi değişik biçimlerde söyleyebilme özelliğidir. Örneğin "Avcı tavşanı vurdu" tümcesiyle "Tavşan avcı tarafından vuruldu" tümcesi aynı şeyi değişik biçimlerde söylemektir. Bu olgu, anlamdan bağımsız tümce taslaklarının varlığını ortaya koyar. Belli bir anlam ayrı dilbilgisel kalıplara dökülebilir; hatta insan, dilbilgisi kurallarına uygun, ama anlamdan yoksun tümceler (örneğin: "*Renksiz yeşil fikirler büyük bir öfkeyle uyuyorlar*") yapabildiği gibi, anlamlı olmakla birlikte dilbilgisi kurallarına aykırı düşen tümceler (örneğin: "Öğrenciler dün tatile çıkacaklar") de oluşturabilir. Bütün bunlar, sözdiziminin bir bağımsız kurallar sistemi olduğunu kanıtlar.

Dildeki *yaratıcılık* , insanın daha önce hiç duymadığı sonsuz sayıda tümceyi anlama ve onları yeniden üretme yeteneğidir. Bu yetenek, aslında, sözdizimiyle çok sıkı ilişki içindedir, çünkü birbirinden ayrı sonsuz sayıdaki tümceler ancak bu yolla gerçekleşebilirler. İnsan dili her türlü duruma uyabilir, oysa arıların dansı sadece bal özünün nerede bulunduğunu göstermeye yarar.

Hayvanda sesler son derece sınırlı sayıdadır. Özellikle

insan dili, insana, dış dünyadaki ve çevresindeki tüm nesneleri belirtmesini ve onları adlandırmasını sağlayan simgesel bir araçtır. Oysa, hayvan, duygusunu dile getirir ama onu adlandıramaz. İnsan dili sadece basit bir bildirişim aracı değil, aynı zamanda düşüncenin de temel dayanağıdır. Böylece, insan, dil aracılığıyla dış belirtkeden düşünce dünyasına, somut gösteriden soyut spekülasyona geçer. Kısacası, insan, belleğine dayanarak her yerde ve her zaman her konudan söz edebilir. Dili belli bir amaca ulaşmak için araç olarak kullanabilir. Bu durumda, insan, zekasını ve duygularını dil aracılığıyla geliştirir. Buna sözyitimini (*aphasie*) örnek olarak gösterebiliriz.

Özetlemek gerekirse, sesleri düzenli bir şekilde sıralayarak onları bir bildirişim aracına dönüştürmek doğada sadece insana özgü bir yetidir.

İNSAN BİLDİRİŞİMİ

Dil kavramını hayvanlara da uygulamak aşırılıktan başka bir şey değildir. İnsan bildirişimine gelince, genel çizgileriyle onu iki gruba ayırabiliriz: *dil-dışı* (söze dayanmayan) *bildirişim* ve *dilsel bildirişim*

Dil-Dışı Bildirişim

Çağdaş insan onu her taraftan kuşatan anlamlarla, ona her türlü biçimiyle her an ulaşan mesajlarla dolu bir dünyada yaşar. Bu mesajların varlığını saptamak için bir fransız için Paris sokaklarında şöyle bir dolaşması yeter: trafik işaretleri, eczaneyi gösteren yeşil haç, kırtasiye ve gazete satıldığını belirten beyaz tüy kalem, tütün ya da sigara satıldığını gösteren baklava dilimi şeklindeki kırmızı, vs...

Bu örneklerden hareket ederek, *gösteren* (*signifiant*) ve *gösterilen*den (*signifie*) söz edebiliriz. *Gösteren* "algılama düzleminde anlamın gerçekleşmesi"ni olanaklı kılan bir öğedir. Yukarıda verdiğimiz örneklerde, ışıklı dükkan tabelaları ya-

pay gösterenlerdir; gösterilenler mesajın içeriği (eczane, kırtasiye, vs..) olmasına karşın gösterenler içereni temsil ederler.

Ancak bildirişimin sadece bu biçimi yoktur. Aslında, dile her zaman başka bildirişim sistemleri de eşlik eder. Öncelikle *kinesik* adı verilen bilim dalının inceleme konusu olan jestler sisteminden söz edilebilir. Bilindiği gibi, her ulusun kendine özgü el, kol ve baş hareketleri vardır ve özellikle Orta-Doğulular ve Akdenizliler bu hareketleri daha çok kullanır. Hatta işitmeyen ve az işitenlerin dilinden de söz edilebilir. Bu görsel dilin yanında bir de dokunma duyusuyla anlaşılan körler alfabesi vardır. Bu, çıkıntılı noktalardan oluşan uzlaşımsal bir alfabedir.

Öte yandan, bazı uygarlık özellikleri de gösterge olabilir ve bir "dil" oluşturabilir: hıristiyan geleneğinde noel yemeğinde hindi, ya da islam geleneğinde kurban bayramında koyun eti ya da deve eti yenmesi gibi...

Dilsel Bildirişim

İnsanın aklına hemen dilbilimin bu dilleri neden incelemediği sorusu gelebilir. Buna verilecek cevap son derece basit, çünkü çağdaş dilbilim bütün bu diller arasında, bildirişim amacı ölçütünden yola çıkarak, önemli bir ayrım yapar. Bu durumda, bildirişimde bulunmak amacıyla gerçekleşen her olgu dilbilimin inceleme alanına girer. Doğal dillerin temel işlevinin bildirişim olduğunu söyleyerek, dilbilimin sadece insan dili, yani doğal diller ve dil göstergeleriyle ilgilendiği sonucuna varılabilir. O zaman bu dil-dışı göstergelerin incelenmesi hangi bilim dalını ilgilendirir? İşte bu soruya daha sonra cevap vermeye çalışacağız.

Dil bir bildirişim aracıdır dediğimiz zaman, herkesin bildiği bir gerçeği tekrar etmiş oluyoruz, çünkü dilin tanımında bildirişim kavramı vardır. Öte yandan, bildirişim edimine göndermede bulunmadan, dili tanımlamak gerçekten zordur.

Üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, XIX. yüzyılda karşı-

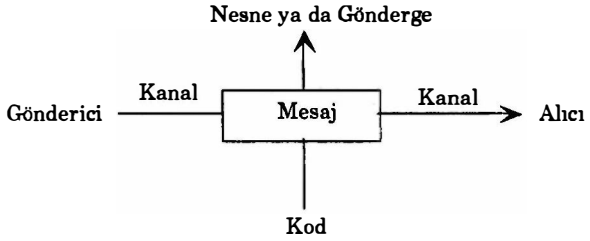
laştırmalı gramer, dili değişmeyen kurallara göre, gelişen canlı bir organizma olarak kabul ediyordu. Ama yapısal dilbilimi etkileyen toplumbilimde kaydedilen gelişmeler sayesinde, dil toplumsal bir kurum ve insan topluluklarında ayrıcalıklı bir bildirişim aracı olur. Böylece, dilbilimci dili insan etkinliğinden bağımsız bir nesne olarak değil de, bir karşılıklı ilişkiler süreci olarak incelemeye başlar.

Bildirişim deyince ne anlamak gerekir? Bildirişim bir karşılıklı konuşma, alıcı ile gönderici arasında gerçekleşen bir bilgi aktarımı, bir bilgi alış-verişidir. Ancak buradaki bildirişim dar ve sınırlı bir anlamda kullanılmıştır. O tür bildirişim biçimlerinden (davranışlar, duygular, ruhsal durumlar, vs..) söz etmeyeceğiz, ama bu terime "göstergeler sistemi yardımıyla bilginin isteyerek aktarımı" diyeceğiz. Aslında, burada bizi ilgilendiren, dilin bir temel bildirişim ve belirtkeler sistemi oluşudur.

Bildirişimin Temel Öğeleri

Her bildirişim süreci ortak bir dile sahip *alıcı* (récepteur) ve *gönderici* (*émetteur*) arasında gerçekleşen bir mesaj iletimidir. Bizim burada sunacağımız model, dil ile gerçekleşen bildirişimle sınırlı değildir, bütün öteki bildirişim süreçleri için de geçerlidir.

Göstergenin işlevi bir mesaj yardımıyla düşünce ve kavramları iletmektir. Bu işlemin gerçekleşebilmesi için, herşeyden önce, üzerinde konuşulan bir *nesne* ya da *gönderge* (*référent*), bir *ortak kod* (dil) bir *alıcı* ve bir *gönderici* olması gerekir. Bir dilsel bildirişimin kurulabilmesi için şu şartların yerine getirilmesi gerekir:



1. Gönderici (*émetteur, locuteur / scripteur, destinateur* ya da *encodeur*)

Herşeyden önce mesajın kaynağı olan *gönderici* bildirişimin temel öğesidir. Bu çeşitli faktörlere göre, yani duygusal ve fizyolojik faktörlere göre iletecek bir mesajı olan fiziksel ya da moral bir kişi, bir birey ya da bir grup olabilir. İşte aktarılacak ya da söylenecek bu şey, henüz biçimlenmemiş ham bir bilgidir.

2. Kodlama (*Encodage*)

Bu ham bilginin kodlanması söyleyecek şeyin, dilsel bildirişimde mesajı oluşturan somut dil göstergeleriyle birleştirilmesinden ibarettir. Aslında kodlama işlemi *gönderici* ya da *konuşucu* düzleminde gerçekleşir. Kodun varlığı, mesajın anlaşılmasını sağlar ve bunun için mesajın *alıcı* ve *gönderici* tarafından anlaşılması gerekir. Eğer *konuşucu,* yani *gönderici* çince konuşuyor ve *alıcı* bu dili, yani bu dilin kodunu bilmiyorsa, mesaj onun için anlamsız bir sesler dizisinden başka bir şey değildir. Mesajını iletmek amacıyla kullandığı kodun kurallarına uygun sayı ve biçimde göstergeler seçtiği için *göndericiye kodlayıcı* da (encodeur) denir. Özetlersek, *kodlama* bir kod yardımıyla mesajı oluşturmaktan ibaret bir işlemdir. Ancak burada bir kod oluşturmakla, kodlama işlemini birbirinden ayırmak gerekir. Örneğin bir mors alfabesi hazırlanması bir kod oluşturma (*codage*) işlemidir.

Mesajın kodlanması işlemi şu öğeleri gerektirir:

a) bir *kod* ya da bir göstergeler listesi: dilin "sözcükleri";

b) sayıları oldukça kabarık olan göstergeleri içeren bir

bellek;

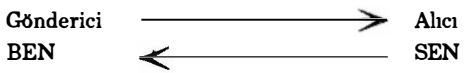
c) anlatılmak istenen şeyin içeriğini ifade edecek uygun göstergeler arasından *akıllıca bir seçim;*

d) seçilen göstergelerin doğru bir *birleşimi.*

Dilsel bildirişimde, göndericinin ya da konuşucunun dil bilgisi kendini ancak kodlama düzeyinde gösterir. Bu da şu iki yöntemsel düşünceyi göz önünde bulundurmamızı getirir. Dili (kod) çok çok iyi tanımak ve sürekli değiştiği için de dil konusundaki bu bilgiyi hep taze tutmak gerekir. Voltaire'in dediği gibi: "Üç ya da dört yabancı dili şöyle böyle öğrenmek insanın birkaç yılını alır, ama kendi dilini yanlışsız ve ustalıkla yazacak/konuşacak düzeyde öğrenmek insanın ömrünü alır". Yine aynı konuda ünlü Fransız yazar Colette ise "Fransızca gerçekten zor bir dil, ama insan zorluğunun farkına ancak kırkbeş yıl yazdıktan sonra varıyor" diyor. İkinci yöntemsel düşünceye gelince, sayısız sözcük bilmektense, sahip olunan sözcüklerle doğru tümceler üretmek çok daha önemlidir.

3. Alıcı/Dinleyici (*récepteur, auditeur/lecteur, destinataire* ya da *décodeur*)

Alıcı ya da dinleyici, göndericinin kodladığı mesajı çözen kişidir. Mesajın iyice anlaşılabilmesi için alıcının kodun kurallarını çok iyi bilmesi gerekir. Bir dilsel bildirişimde, sırası gelince *alıcı gönderici* olabilir ve böylece aralarında bir sözlü alış-veriş kurulur:



Kodlamanın Çözülmesi (Décodage)

Kodlamanın çözülmesi işlemi alıcı düzleminde gerçekleşir, bir başka deyişle, bu, alınan mesajın yorumlanması işlemidir. Bu işlem, göstergelerin ve bu göstergelerin birleşimlerinin belirlenmesi sayesinde mesajın anlamının bulunmasın-

dan ibarettir. Eğer gönderici ürettiği mesajda alıcının bilmediği sözcükler kullanırsa, kodlama çözülemez, çünkü alıcı mesajın sözcüklerine herhangi bir anlam veremez.

Kısacası, mesajın çözülme işlemini alıcı gerçekleştirir. Kodlamanın çözülmesi ortak bir kodun varlığını, aynı söz dağarcığını ve aynı sözdizimini zorunlu kılar. Öğeler arasındaki farklılıklar arttıkça mesajın anlaşılma olasılığı da azalır. Alıcıyla göndericinin kullandığı sözcükler farklı olduğu zaman, alıcının tepkisi şu olur:

a. Anlayışsızlık ve iletişimsizlik.

Alıcının bilmediği yabancı bir dil buna örnek gösterilebilir, çünkü kodlar farklıdır. Ama aynı şey insanın kendi anadilinde de başına gelebilir:

"Bir önermenin bir bileşenini bir değişkene çevirirsek, böylece oluşmuş olan değişken önermenin aldığı bütün değerler olan, bir önermeler sınıfı ortaya çıkar. Bu sınıf da genelde, keyfi uylaşımdan sonra, o önermenin parçalarıyla ne dediğimize bağlıdır. Ancak, eğer anlamları keyfi olarak belirlenmiş olan, bütün o imleri değişkenlere çevirirsek yine de böyle bir sınıf vardır. Ancak bu sınıf artık hiçbir uylaşıma değil, onun yerine yalnızca önermenin doğasına bağlıdır. Mantıksal bir biçime karşılık gelir — bir mantıksal ilkel resme".

b. Bilinen ve yakın bir sözcükle benzetme yoluyla yorum yapmak.

Örneğin fransızcada *enterre-ment* (toprağa verme, gömme) ve *ferre-ment* (eski prangaya vurma, zincire vurma, nallama); bu tür bir benzetme yanlışlığa neden olabilir.

c. Bağlam yardımıyla mesajın çözülmesi.

Yine fransızcada *Les enfants ont dansé au son du serpent* tümcesinde *dansé* ve *son* sözcükleri *serpent*'nın bir hayvandan ziyade bir müzik aleti gibi yorumlanmasını sağlar.

4. Kod (Code)

Kod özel bir belirtkeler sistemine ait birleşim kurallarının tümüdür. Bildirişimin iki temel kişisi (alıcı/gönderici) arasında uygun bir kod yoksa mesaj tam olarak iletilemez.

Kod aslında önceden tasarlanmış ve raslantısal bir göstergeler sistemidir. Doğal dillerde, kod sesbirim ve biçimbirimlerin kendi aralarındaki birleşim kurallarından oluşur. Aslında, dilbilim bildirişim edimindeki bu birleşim kurallarıyla ilgilenir.

5. Kanal (Médium)

Kanal, koda ait göstergelerin aktarıldığı bir araçtır, bir başka deyişle, mesajın iletilmesinde fiziksel bir dayanaktır. Örneğin hava bir kanaldır; ancak kanalın değişik türleri vardır: ışık, tel (telefon ve telgraf için elektrik kabloları), kağıt, radyo frekans bandı (bugün televizyon "kanalı" deniyor, vs.).

ALTINCI BÖLÜM

DİLİN İŞLEVLERİ

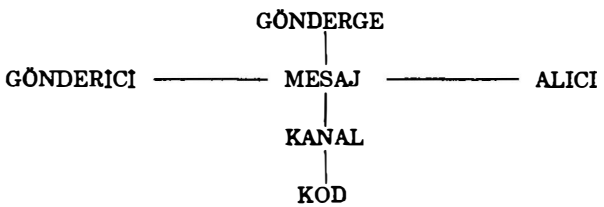
> Dil ile oyun içiçedir. Aslında insan oyun için yaratılmıştır. Gereksinim duyduğu için yer, ama yemek yapmak bir oyun olabilir. İnsan birleşir, ama erotizm bir oyundur. Bildirişimde bulunmak için konuşur, ama konuşmak bir oyundur.
>
> —*M. Yaguello*

İnsanlar için bildirişimde bulunmak, yalnızca bir bilgi aktarma edimi değildir. Bazen insan bir şey söylememek ya da gerçekten söylemek istediği şeyin tersini söylemek ya da karşısındakinin daha önce bildiği bir şeyi söylemek için de konuşur. Dilsel bildirişimde, bilginin büyük bir kısmı örtüktür, yani mesajın yüzey yapısında yeralmaz. Kısacası, insan bilgi verme edimine tamamen yabancı pek çok neden (örneğin gücünü göstermek) için konuşur. Konuşucu söylediği şeylere başkalarını da ortak etmek ister. Söz, sadece bir araç değil, aynı zamanda bir kurtuluş yolu, bir eylem biçimi, bireyin kendisini sosyal bir varlık olarak ortaya koymak için kullandığı bir araç, acı ve sevinçlerini aktardığı bir bağdır.

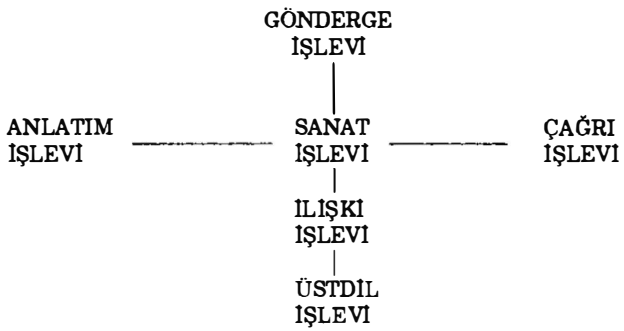
Her dilsel bildirişim ediminde alıcıya yönelik bir mesaj üreten bir *gönderici* vardır. Bu mesajın bir *göndergesi*, bir nesnesi (söylemin konusu) vardır ve gönderici mesajını iletebilmek için *alıcının* da bildiği bir ortak *koda* (=dile) başvu-

rur. Sonuç olarak, bildirişim ilişki kurmaya yarayan fiziksel bir *kanal*ın (ses, kağıt, jest, vs...) kullanımını gerektirir.

R. Jakobson'a göre, bildirişimin gerçekleşmesi için, herşeyden önce *göndericiye*, *mesaja* ve *dinleyiciye* ya da *alıcıya* gereksinim vardır. Ama bildirişimin daha işlek olabilmesi için de ortak bir *dile*, bir *göndergeye* (*référent*) ve bir *kanala* sahip olması gerekir. Mesaj *gönderici* ile *alıcının* sahip olduğu ortak bir dil aracılığıyla iletilir. *Gönderge*, mesajın göndermede bulunduğu durum ya da sözü edilen şeydir. (Örneğin bir göndericinin bir başkasına yazılı kod aracılığıyla *Türkiye'deki işsizlik* (gönderge) konusunda bir bilgi iletmesi) *İlişki* (kanal) bildirişim kurmaya ve bu bildirişimi sürdürmeye yarayan *gönderici* ile *alıcı* arasındaki ruhsal ve fiziksel bağdır. *Türkiye'deki işsizlik* konusunun bir kağıda yazılmış olması fiziksel bir ilişkidir, oysa karşımızdakine "Günaydın! Nasılsın?" dediğimiz zaman bu ruhsal bir ilişkidir. R. Jakobson bu altı temel faktörü şöyle gösterir:



Bir dilsel bildirişim ediminde, bu altı faktör birbirleriyle çok sıkı ilişki içindedir, ancak içlerinden herhangi biri çok daha özel bir önem kazanabilir; bu da dilin altı temel işlevinin ortaya çıkmasını sağlar:



GÖNDERGE İŞLEVİ

Bu işleve, gündelik kullanımda *dilin bildirme işlevi* de diyebiliriz. *Gönderge işlevi* dilin temel işlevi olup bilgi iletmeye yarar. Bir başka deyişle, bu işlev mesaj ile mesajın göndermede bulunduğu nesne ya da gönderge arasındaki ilişkileri açıklar, bu nedenle üçüncü şahıs (o, il/elle) egemendir. Kısacası, *gönderge işlevi* mesajın ilettiği nesnel bilgileri konu edinir. Ve bu nedenle de her türlü yazılı mesajın temel işlevini oluşturur.

Bu işlevde önemli olan, bir konudan ya da kişiden duygusallıktan arınmış, sanki ilgisizmiş gibi, yansız bir biçimde sözetmektir. Bilimsel metinler, meslek hayatına ilişkin yazılar, metin özetleri, vs. bu işlevi ilgilendirir. Edebiyatta, bu işlev kendini betimlemeler ve nesnel portrelerde gösterir.

Ankara garında, hoparlörden yükselen "İstanbul istikametinden gelen mavi tren saat 10.45'te istasyonda olacaktır" mesajı tamamen bir bilgi verme işlemidir.

Bu işlevle ilgili başka örnekler de verebiliriz:

Örnek:

Güncel olay (gazete haberi) *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1988.

> *"Meksika'da maden faciası: 19 ölü*
>
> Meksika'nın kuzeyindeki bir kömür madeninde meydana gelen grizu patlaması ve ardından çıkan yangında en az 19 işçi öldü, 10 işçi mahsur kaldı, 109 işçi ise kurtarıldı. Coahu-

ilo itfaiyesinden yapılan açıklamada, patlamanın, dün sabah vardiyası başladıktan 1.5 saat sonra meydana geldiği bildirildi".

Bu mesajın yazarı mesaja hiçbir kişisel değerlendirmesini katmamıştır.

Genellikle, *gönderge işlevi* daha çok mantıkçıları ve bilim adamlarını ilgilendirir, çünkü her bilim dalı bir nesne ile ilgili bir söylemdir. Burada kullandığımız *söylem* (*discours*) ile *mesaj, nesne* (*objet*) ile *gönderge* (*référent*) özdeştir. Bir bilim adamı nesnesini tanımlamaya, yani gönderge konusunda doğru (gerçek) bir mesaj iletmeye çalışır. Bu nedenle, gönderge işleviyle doğruluk birbirleriyle sıkı ilişki içindedir. Örneğin "*Yarın hava yağmurlu olacak*", "*Ankara Türkiye'nin başkentidir*", "*Bir su molekülü bir oksijen atomuyla iki hidrojen atomundan meydana gelir*" tümceleri "bir inanç ya da bir iddiayı dile getirdikleri için, biçimsel mantık açısından, ya doğrudurlar ya yanlış, dolayısıyla doğruluk veya yanlışlıkları üzerinde tartışılabilir".*

ANLATIM İŞLEVİ

Gündelik dildeki ifadesiyle, bu işleve dilin *belirtme* işlevi de denilebilir. Bu işlev, mesaj ile mesaj üreten konuşucu ya da gönderici arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışır. Söz ya da başka bir yolla bildirişimde bulunurken nesnenin özelliğine ilişkin birtakım görüşler ileri süreriz (bu gönderge işlevidir), ama bu nesne konusunda kişisel tutumumuzu ve yargımızı da dile getirebiliriz, kısacası iyi/kötü, çirkin/güzel saygıdeğer/gülünç olduğunu söyleyebiliriz. *Gönderge işlevi* üçüncü şahısla ve yansız bir biçimde bilgi iletmekten ibaret olmasına karşın, *anlatım işlevi* duygu ve düşüncelerini dile getiren göndericiye ya da konuşucuya yönelik bir işlevdir. Bu işlev kendini metinlerde *ben* (*je*)/*biz* (*nous*) birinci tekil/çoğul şa-

* H. Batuhan, T. Grünberg, *Modern Mantık*, O.D.T.Ü Yayınları, Ankara, 1984, s. 11.

ısların yanında, anlatım değerine sahip sıfat ve belirteçlerle gösterir. Bunların yanında, günlük hayatımızda çok sık başvurduğumuz jestleri, mimikleri, vurgulamaları ve ünlemleri unutmamak gerekir. Kişisel duygularımızı, heyecanlarımızı, korkularımızı, sevinçlerimizi, yargı ve tepkilerimizi, vs. *anlatım işleviyle* dile getiririz. Mektuplar, günlükler, lirik şiir, sanat ve edebiyat eleştirileri, raporlar, metin yorumlamaları, vs. hep anlatım işleviyle doludur.

Gönderge ve anlatım işlevleri bildirişimde hem birbirlerini tamamlayan hem de birbirlerine rakip iki temel işlevdir ve bu nedenle, dilin çift işlevinden sözedilebilir: *Gönderge işlevi* bilisel (*cognitif*) ve nesnel, *anlatım işlevi* duygusal ve özneldir.

1. Örnek:

Mızıka

Karlı gecelerde küçük istasyonlarda
düdük çalan trenlere bayılıyorum
tül perdeler ardında kadınlar gülüyor
tutup pencerelere tırmanıyorum

bir şiir söylüyorum sonra bir şarkı
sonra oturup ağlıyorum
sonra bir güzel çiçeklenip
sokaklarda mızıka çalıyorum

bu kente her gece yağmur yağıyor
ve ben her gece yeniden ölüyorum
bu tren oraya gidecek gizlemeyin
ne derseniz deyin ben BİNİYORUM

Ataol Behramoğlu

2. Örnek

Milliyet, 18 Şubat 1988, s. 10. Bir sinema eleştirisi:

Kadının Adı Yok

Atıf Yılmaz, Aaah Belinda ve *Hayallerim Aşkım ve Sen* gibi tadına doyulmaz filmlerin üstüne kendi tatlı, keyifli, güzelim üslubuna bizce oldukça ters düşen böyle bir filmi neden yaptı, anlamak zor.

Bir kitap şu veya bu nedenle *best seller* olabilir... *Best seller* olmayı hak etmiştir, etmemiştir. Ayrı konu... Ama *best seller* olmuş bir kitabı illaki apar topar film yapmak şart mı? Üstelik *Atıf Yılmaz* gibi bir ustanın, tecimsel acelecilikle bu işe sıvanmış olabileceğine hiç inanmak istemeyiz.

"*Kadının Adı Yok*"ta birtakım doğrular elbette var. Hovardalığın erkek yapınca mübah sayılması, kadının birtakım gönül takıntılarına girmesinin ise toplumda fahişelik gibi görülmesi gibi...

Ama yanlışlar?.. Dizboyu... Bir kadın ki, dünyanın her yerinde geçerli olan moral değerlere hepten aykırı gidecek... Kocasının yanlış davranışlarına tepki gibi gösteriliyor olsa bile haklı görülemeyecek ilişkiler içine girecek: İşyerindeki arkadaşının uyumlu ve mutlu yuvasını yıkacak... Kocasına "*Yemeği sen yap!*" ültimatomunu verip en basit aile içi iş bölümü kurallarına karşı çıkacak... Ve filmin finalinde her nedense, *Lady Godiva* gibi anadan doğma soyunup daktilo başına oturacak ve cümle âleme "*haklılık ve mağdurluk gösterisi*" yapacak, bir "*kadın hakları*" ve onun da ötesinde "*demokrasi kahramanı*" gibi takdim edilecek... Olmuyor... Filmleştirilen kitap da çok tartışılmış, ne mesaj verdiği sorusunun içinden çıkılamamıştı. *Atıf Yılmaz*'ın aceleye geldiği anlaşılan filminde de mesaj belirginlenemiyor. Türk kadınının çok haklı bazı istemleri, toplum içerisindeki yerini ve saygınlığını sağlamlaştırma savaşımı öne çıkarılamıyor. Filmin kahramanı olan kadın neyin arayışı içinde olduğu kestirilemeyen, her şeye isyankâr, sonuçta itici bir tip olarak şekilleniyor.

Filmleştirilen kitabın aldığı eleştiriler bir yana, başta da belirttiğimiz gibi *Kadının Adı Yok*'un üslubu *Atıf Yılmaz* üslubu değil... Ortaya durgun, olayları birbirine sağlam bağlayamayan, zaman zaman izleyiciyi sıkan ağır-aksak bir film

çıkmış... Filmde sadece *Çetin Tunca*'nın abartılı/erotik çekimleri, *Hale Soygazi*'nin orta yaşa yaklaşmasına rağmen koruyabildiği duru güzelliği, bir de *Aytaç Arman*'ın ustalıklı oyunu ilginin odağı olabiliyor... Yani "*tecimsel kaygı*"yı yansıtan erotik sahneler öne çıkıyor.

Kadının Adı Yok'ta neyin savunusu yapılıyor, belli değil. Karı/koca/sevgili üçlüsünün bu ters ilişkiyi kabullenip birbirlerinin saçlarını okşaya okşaya sarmaş dolaş halvet olmaları gibi görüntülerle bizce çok doğal moral değerlerin sınır ötesine geçiliyor. Bu gibi terslikler, Türkiye'de son yıllarda yükselen "*Kadının kişilik, hak ve toplum içinde saygın yer arayışı*" savaşımına da zarar verebilecek, yanlış anlaşılabilecek sakıncalar doğuruyor.

Yanlışların doğruları götürdüğü bu filmde kadın hakları ve demokrasi kahramanı (!) kadının kocasına söylediği bir söz, "*en doğru*'yu yansıtıyor: "*Bizde bir manyaklık var herhalde*" diyor kadın... Yaaa evet... Herhalde!..

Biz *Atıf Yılmaz* ustaya övgüler göndermeyi severdik... Bu kez bir hayal kırıklığı... (Dünya Kadıköy, İnci'de)

Erdal Çetin

3. Örnek

Ahmet Hamdı Tanpınar'ın Mektupları, Kültür Bakanlığı, Kültür Yayınları, Ankara, 1974, s. 65.

Paris, 6 Nisan 1953

Adalet,

Paris'teyim, anladın mı kardeşim, Paris'te. Ve pusulasız, direksiz bir gemi gibi dolaşıyorum. Bu şehirde göze ilk çarpması icap eden şeylerin hepsini bitirdim. Şimdi iki şey kaldı; birincisi paranın verebileceği lezzetler ki onları hiç bir zaman tanıyamayacağız, bir de şehrin kendisi ve alışmak. Orada kendime ait saatlere, benim olan bir zamana sahip olmak... Vâlâ ile Orly'de ayrıldık. Kucağım o kadar paket dolu idi ki, kızın elini bile sıkamadım. Benim ile beraber gelen Türkiye'yi karanlıkta kaybettim. Zannederim ki fazla heyecanlıydı. Hakikaten yalnızlıktan çekiniyormuş. Bunu benimle beraber anlatır. Seyahatimin gecikmesinden bayağı memnun oldum. Yol da çok güzel geçti. Air France hakikaten in-

sanı iyi yedirip içiriyor. Yalnız Milano'dan sonra ve İsviçre üzerinden geçtiğimizde dağların manzarası beni biraz alt-üst etti. Orly'den Invalides'e kadar yol feci bir şey. Gümrük muamelesi, bavullarımın huysuzluğu, tembelliğim, ellerimdeki paketler ve bilhassa göz nezlem yüzünden tahammül edilmez bir şeydi. Filmim yapılabilirdi. Bildiğim Fransızcayı da unutmuştum. Bu kadar dolu, her tarafı dolu ve içinden küçülmüş adam tasavvur edemezsin. Bu ruh halimi, zaman zaman Paris'te yol sormağa, otobüs istasyonunu sormağa mecbur oldukça tekrar duyuyorum. (Faide: Gelirken fazla teferruatlı gelmeyin. Elinizde bir paketten başka bir şey olmasın. Ve ilk defa gelmiş olsanız bile, Paris'e üçüncü defa seyahat ettiğinizi düşünün)...

ÇAĞRI İŞLEVİ

Bu işlev mesaj ile *dinleyici* ya da *alıcı* arasındaki ilişkileri açıklar ve dil dinleyiciyi etkilemek amacıyla kullanılır. Buna "*dilin yaptırma işlevi*" de denebilir, çünkü amaç insanların davranışlarını etkilemektir. Emir tümceleri yanında *sen* (*tu*) ve *siz* (*vous*) ikinci tekil/çoğul şahısların kullanımı yaygındır.

Bu işlev, toplum yaşamında, yeminlerde, angaje edebiyatta, reklamlarda, bildirilerde, resmi mektuplarda, raporlarda önemli bir yer tutar, çünkü burada sözkonusu olan alıcıyı ikna etmektir. Ayrıca çok iyi düzenlenmiş yazılı bir mesajda da —tutarlı bir plan, geçişler, sağlam bir yapı— bu işleve rastlamak mümkündür. Gerçekten de bu nitelikler metnin anlaşılmasını kolaylaştırır ve sonuç olarak okuyucu ya da dinleyicinin katılımı sağlanır.

Emir tümcelerinin yanında, bu *çağrı işlevi*ni yerine getirmek için dolaylı yollara da başvurulabilir. Örneğin *Pencereyi kapa!* yerine *Burası soğuk, Pencere kapalı olsaydı ne güzel olurdu! Pencereyi kapadın mı?* tümceleri yanında daha da dolaylı bir biçimde *Pencere kapanmadı* ya da *Pencereyi kapamadınız* denebilir.

1. Örnek:

Fahriye Nedim, *Alaturka-Alafranga Yemek Tatlı-Pasta Kitabı,* İstanbul İnkilâp ve Aka Kitabevleri, s. 196.

591 Patlıcan Musakkası:

Patlıcanların dört beş yerinden şerit gibi soyarak uzunlamasına dörde bölüp doğrayınız. Kuvvetli ateşte sade yağdan geçirerek süzüp bir kaba çıkarınız. Tavada iki soğan çentip kaşıkla karıştırarak öldürünüz. Yarı yağlı kuşbaşı etlerle kaburga etlerini içine atarak pembeleşinceye kadar karıştırıp indiriniz. Kırmızı domatesi iki parçaya ayırınız. Bir parçasını kuşhanenin ortasına koyunuz, etrafına etlerle patlıcanları düzgün dizerek tekrar kaburga etlerini serpip patlıcanları istif ediniz. Bu suretle kuşhane dolunca tuz, biber ve baharat ekerek beraber oluncaya kadar domates ve etsuyu koyup kapalı olarak orta ateşe sürünüz, pişince kuşhaneyi tabağa çeviriniz.

Bu işleve, ayrıca resmi bir mektup ve bir reklam örnek olarak gösterebiliriz.

İLİŞKİ İŞLEVİ

Bu işlevin amacı bilgi iletmekten çok, konuşucu ile dinleyici arasındaki ruhsal ilişkiyi kurmak ve bu ilişkiyi sürdürmektir. H. Batuhan ve T. Grünberg'e göre: "*Günaydın; Sıhhatler olsun! Rica ederim* vs deyimlerin insanlar arasında toplumsal ilişkileri başlatmaya, kolaylaştırmaya, yerine göre güçlendirmeye veya yüreklendirmeye yarayan bir görevi olduğu söylenebilir. Buna daha iyi bir karşılık buluncaya kadar, *dilin törensel görevi* diyeceğiz. Bu görevi yukarda andığımız tipik törensel deyimlerin dışında kalan bazan *Nasılsınız*? türünden deyimlerde üzerine alır. *Görüştüğümüze çok şükür*! gibi deyimler de çok kez aynı amaçla kullanılır"*. Bunların yanında telefon konuşmalarında kullandığımız

* H. Batuhan, T. Grünberg, *age*, s. 12.

bazı deyimlerde ilişki kurmak ya da bu ilişkiyi sürdürmek için kullanılabilir:

- *Alo, beni duyuyor musun? Evet? Çok iyi...*
- *Nasılsın*
- *Evet? Daha iyi! Havalar nasıl?*
- *İki haftadır bir damla yağmur düşmedi.*
- *Dört gündür Ankara'da sular akmıyor!*

Aslında, bu sözler genellikle boş sözlerdir, lâf olsun diye söylenmişlerdir, sadece ruhsal ilişkiyi sağlamaya yöneliktir. Herkesin bildiği hikâye:

Birbirini tanımayan iki adam yolda yürüyorlar, biri öbürüne – *Senin baban zurna çalar mı?* demiş, öbürü – *Hayır çalmaz, ama niye sordun?* demiş,

Örneğin kokteylerde birbirini tanımayan kimseler arasında geçen konuşmalarda içerikten yoksun sözler insanı karşılıklı bir ilişki kurduğuna inandırır, en azından bu tür durumlarda insanlar kendilerini daha az yalnız hissederler ve söz onlara güven verir.

Yazılı dilde başvurulan yollar çok farklıdır. Örneğin okunaklı bir yazı, noktalama işaretlerinin yerinde kullanılması, doğru imlâ birer ilişki öğesidir. İster bir gazete sayfası, isterse bir ilân sözkonusu olsun, tipografi ve sayfa düzenlenmesi de ilişki kurmada yardımcı olur. *İlişki işlevi* edebiyata biraz yabancıdır: duraklamalarla dolu bir roman herhalde okuyucu için ilginç değildir. Bununla beraber, şiir bu tipografi olayını yönlendirir, buna örnek olarak Apollinaire'in *Calligrammes*'larını gösterebiliriz. Nesne-şiirde sözcüklerin gerçek bir sahneye konuş işleminden sözedilebilir.

Bu tür örnekleri siz de bulabilirsiniz: bir dergiye bakmak, gazete sayfalarını karıştırmak bir afiş ya da reklamı incelemek yeter.

Ionesco'nun *Kel Şarkıcı* adlı eserinde *ilişki işlevine* çok sık raslanır: Örneğin bay ve bayan Martin, Smith'leri evlerine davet ederler, aralarında geçen konuşmaların hiç de zengin bir içeriği yoktur:

Bay Smith: Hım...
Bayan Smith: Hım, hım...
Bayan Martin: Hım, hım, hım...
Bay Martin: Hım, hım, hım, hımın...
Bayan Martin: Oh, nihayet
Bay Martin: Hepimiz nezleyiz.
Bay Smith: Oysa hava da pek soğuk değil.
Bayan Smith: Cereyan da yok.
Bay Martin: Allahtan yok.
Bay Smith: Of aman, aman, amann...
Bay Martin: Bir üzüntünüz mü var?
Bayan Smith: Hayır, canı sıkılıyor.
Bayan Martin: Aman beyefendi sizin yaşınızda olmaz bu.
Bay Smith: Aşkın yaşı yoktur.
Bay Martin: Doğru.
Bayan Smith: Öyle diyorlar.
Bayan Martin: Ama aksini de söylüyorlar.
Bay Smith: Gerçek ikisinin arasında.
Bay Martin: Doğru

Bunun dışında, reklamcılık bu *ilişki işlevi*ni çok kullanır: İlk amaç alıcının dikkatini çekmek ve sonra ilişkiyi devam ettirmektir. Bu durumda, alıcıya satılmak istenen ürün hakkında bilgi verilmez, ama şaşkınlık yaratan sözcüklerle, anlamı olmayan tümcelerle onun dikkati çekilmek istenir. Aşağıda verdiğimiz örnekler, ilişki işlevini açık bir biçimde ortaya koyar. Bu mesajları okuduktan sonra, alıcı/müşteri bilgi sahibi olmamıştır, ama önemli olan onları okumuş olmasıdır:

"Akai, Akai daha iyi".

ÜST-DİL İŞLEVİ

Bu işlevin amacı dinleyici tarafından anlaşılamayan göstergelerin anlamını açıklamaktır. Konuşucu betimleme konusu olarak kodu ele alır, yani dilden sözetmek için dili kullanır. Kod ya da dilden çok değişik şekillerde sözetmek mümkündür.

Dili konu edinen bütün eserlerin dilbilgisi kitapları, söz-

lükler, özel sözlükler – temel amacı dili açıklamak ve betimlemektir.

Örneğin:

Napoléon bir özel isimdir.
Fiil öznesiyle uyum yapar.
En az on sözcük içeren bir tümce yazınız.

Aslında, her mesajda, açıklamaya çalıştığımız işlevler bir arada bulunabilir. Örneğin *gönderge işlevi* hemen hemen her mesajda mevcuttur. Üstelik, bir mesajın gerçek anlamı, herşeyden önce, bildirişim esnasındaki egemen işlere bağlıdır: Bildirişim sırasında aynı anda harekete geçen birçok işlev olabilir, ancak bunlardan bir tanesi diğerlerine egemendir. İşte bu özellik mesajların çeşitliliğini açıklar.

SANAT İŞLEVİ

Bu işlev sadece şiir ve edebiyatla sınırlı değildir. *Sanat işlevi* mesajın kendisiyle ilgilenir ve her türlü dilsel bulgu ya da dilin gücül deneyim biçimlerini içerir. Kuşkusuz sanat işlevi en ayrıcalıklı anlatım biçimini edebiyatta, şiirde, tiyatroda, şarkıda, reklâm metinlerinde ve dili kullanan tüm bireylerde bulur.

Edebiyatta, yazar aradığı etkileri ortaya çıkarabilmek için dili istediği gibi kullanır. Dilin bir şey ortaya koyma biçimi sözkonusu olduğuna göre, yazar gerekirse bir kediyi belirtmek için "ada tavşanı" sözcüğünü kullanabilir, ya da siyah kullanmasına karşın "beyaz" renge göndermede bulunabilir. Bu da onun en doğal hakkıdır. Tek sorun, bu anlatım biçiminde biraz uzağa giderse, yazar anlaşılamama tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Örneğin:

Bir ateş suyu gök
Bir sözcükler devriminde uyanıyordu
Bir kayanın altında
Papirüse kazınmış bir çocuk bulunuyordu.
Hayat sağır bir kuş gibi
Şiddet doluydu.

Çok yönlü bir bilim adamı olan R. Jakobson, bütün yaşamı boyunca büyük bir tutkuyla dili gözlemlemiş ve Terentius'un "Ben insanım: İnsanı ilgilendiren hiçbir şey bana yabancı değildir." sözlerini "Ben dilbilimciyim: Dile ait olan hiçbir şey bana yabancı değildir." biçiminde kendisine uydurarak bu dil tutkusunu ve sınırsız hevesini dile getirmiştir.

Bu sınırsız heves *yapısalcılık* diye adlandırılan bir düşünce biçimidir. R. Jakobson her şeyde bir ilişki, bir uyum, bir antitez, bir dayanışıklık ya da bir içerme görür. T. Todorov'un dediği gibi "Bu zenginlik, çeşitlilik ve düzen onda çelişmez". R. Jakobson, yalnızca tek bir kuramın ilkelerine bağlı kalmak yerine, dilbilimin sınırlarını aşarak, Slav dillerinin incelenmesinden, psikanalize, antropolojiden edebiyata, anlambilimden filolojiye, çeviribilimden göstergebilime kadar dili ilgilendiren değişik bilim dallarına açılmıştır. R. Jakobson, *Critique* dergisinde Emmanuel Jacquart ile yaptığı söyleşide: "Konuların çeşitliliği çocukluğumdan gelen bir alışkanlıktır. Eskiden beri beni ilgilendiren şey, çeşitli konuları karşılaştırmak ve böylece farklı bilim dalları arasında belli bir tamamlayıcılık elde etmekti. Sorunlar, beni özellikle aralarında karşıtlık, zıtlık ve benzeşlik ilişkileri kurma imkânı olduğu zaman daha çok ilgilendirir"* diyor.

Öte yandan R. Jakobson daha lise yıllarında özellikle şiire, şiir diline karşı büyük bir ilgi duymuş, şiirde mısraların yapısı ve ölçüsü gibi sorunlarla uğraşmıştır. Şiir konusunda ona ışık tutan ilk ustaları Mallarmé ve Novalis olmuştur. Bu şiir tutkusu bütün yaşamı boyunca R. Jakobson'u etkilemiştir.

R. Jakobson'a göre, dili bütün zenginliği ve karmaşıklığı içinde incelemeyi amaçlayan dilbilim, yalnızca dilbilgisel olguları betimlemekle yetinmez, dilin estetik, yani sanatsal gerçekleşmelerini de dikkate alır. Dilin çeşitli işlevlerinden hareket eden R. Jakobson dilbilimin içinde *sanat* ya da *yazınsal işlev* adını verdiği yeni bir inceleme alanı yaratır. Kuş-

* E. Jacquart, "Entretien avec R. Jakobson"in *Critique* 348, Paris, Minuit, 1976, s. 461.

kusuz, dilin bu yazınsal işlevinin ortaya çıkarılması, R. Jakobson'un yaşamının son günlerine kadar, edebiyat, özellikle şiir ve yapısal dilbilim arasındaki ilişkiler konusunda sürdürdüğü düşüncelerinin sonucudur. Önce Rus Biçimcileri arasında yer alan R. Jakobson, daha sonra, şiir konusundaki araştırmalarını *Prag Dilbilim Çevresi*'nde sürdürmüştür.

R. Jakobson'un yavaş yavaş biçimcilikten ve teknik edebiyat uğraşılarından yapısalcılığa kaydığı gözlemlenir. Böylece, *sanat işlevi,* konusuyla olduğu kadar, yöntemiyle de yapısalcılığa sıkıca bağlanmış ve dilbilim şiir incelemesinde büyük bir önem kazanmıştır. Ancak hemen şunu belirtelim ki, R. Jakobson'a göre, sanat işlevinin amacı sadece edebiyat değil, edebiyat dışı metinlerdir de.

R. Jakobson'a göre, sanat işlevinin amacı herşeyden önce "Bir dilsel mesajı sanat eseri yapan şey nedir? Neden bu metin değil de, şu metin, bu değil de bir başka tümce bize daha şiirsel gelir?" sorularına cevap vermektir.

Araştırmalarının sonucu, R. Jakobson bir metnin güzelliğini yaratan şeylerin dilin kendisinden, "göstergelerin somut yanı"nın vurgulanmasından kaynaklandığını söyler. Bu da, ancak daha önce açıkladığımız bildirişim şemasından yola çıkılarak daha iyi anlaşılır. Bu bildirişimin gerçekleşmesini sağlayan altı faktörden birinin öbürüne oranla daha ağır basması, bir başka deyişle, mesajın öğelerden herhangi birine yönelik olması sonucu altı değişik işlev ortaya çıktığını söylemiştik.

Örneğin "*Günaydın, nasılsın? İyi misin? -İyiyim, gördüğün gibi, yuvarlanıp gidiyoruz...*" ya da telefondaki "*alo*" mesajı ilişkiye yöneliktir, bildirişim kurmaya ve bildirişimi sürdürmeye yarar. Bilimsel ya da teknik bir metin, her türlü pedagojik bildirişim göndermede bulunduğu bağlama yöneliktir. Estetik ya da sanat işlevi ise, mesajın kendine yöneliktir. Öteki işlevler ikinci derecede önemlidir.

İşte "mesajın kendine dönük olması, mesajın mesaj olarak odaklanması, dilin sanatsal ya da estetik işlevidir". Bir başka deyişle, sanat işlevinin egemen olduğu bir mesajda

amaç mesajın kendisidir. Böylece, bundan yüzyıl önce, "Şiir, duyulmak için dilin kendisi için biçimlendirdiği dildir"* diyen İngiliz şairi G. M. Hopkins'in sezgiyle çıkardığı şeye R. Jakobson dilbilim aracılığıyla ulaşır. Somut olarak, şiir dilinin bu içe dönük olma özelliği, metnin sesbilgisel (fonetik), sözdizimsel ve metnin bütün yapısı gibi benzeşlik ilişkileriyle ve paralelliklerin oluşmasıyla açıklanır.

Sanat işlevini açıklamak için R. Jakobson dilin iki temel boyutuna, bir başka deyişle, *seçme* ve *birleştirme* olan dilin çift özelliğine baş vurur. Gerçekten de, konuşmak ya da yazmak, dilsel öğeleri seçmek ve onları birleştirmektir. R. Jakobson bunu şöyle açıklar:

"Konuşmak, bazı dilsel öğelerin seçilmesi ve bunların daha üst düzeyde daha karmaşık dilsel birimler biçiminde birleştirilmesi demektir. Bu, hemen sözcük düzeyinde ortaya çıkar: Konuşucu sözcükleri seçer ve bunları kullandığı dilin sözdizimsel sistemine uygun olarak tümceler biçiminde, tümceleri de sözceler biçiminde birleştirir. Ama, konuşucu, sözcüklerin seçiminde hiçbir şekilde tamamen özgür değildir: Seçme işlemi (çok ender olarak raslanılan gerçek anlamdaki yeni sözcükler dışında) gerek konuşucunun, gerekse mesajın yöneltildiği dinleyicinin ortak olarak sahip oldukları sözcük dağarcığından hareket edilerek yapılmalıdır."**

"Her dil göstergesi iki tür düzenleme içerir:

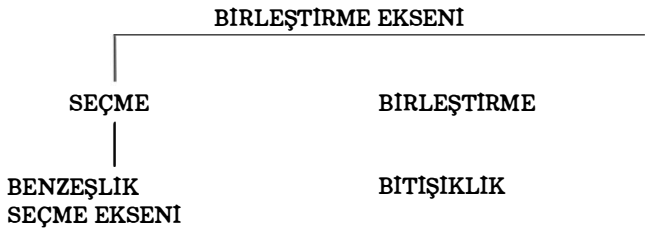
1) *Birleştirme.* Her gösterge, kurucu öğelerden oluşur ve/ya da başka öğelerle kurduğu birleşimde ortaya çıkar. Bu her dilsel birimin aynı zamanda daha basit birimler için bir bağlam işlevi gördüğünü ve/ya da kendi bağlamının daha karmaşık bir dilsel birim içinde bulunduğunu gösterir. Bundan da, her gerçek dilsel birim birleşmesinin, bu birimleri bir üst birimde bir araya getirdiği sonucu çıkar: Birleştirme ve bağlamlama aynı işlemin iki yüzüdür.

2) *Seçme.* Birbirinin yerini alabilen öğeler arasında yapı-

* G. M. Hopkins, *Journal and Papers,* London, Oxford University Press, 1959, s. 289.

** R. Jakobson, *Essais de linguistique générale,* Paris, Minuit, 1963, s. 45-46.

lacak seçim, öğelerden birini öbürünün yerine koyabilme imkânını içerir; bu öğe belli bir açıdan ilk öğe ile eşdeğerlidir, bir başka açıdan da ondan farklıdır. Gerçekten de, seçme ve yerine koyma aynı işlemin iki yüzüdür"*



Dilin sanat işlevi, birleştirme ekseninde benzeşlik ilkesini kullanmak ve böylece dilbilgisel paralellikler yaratmaktan ibarettir. Bu durumda benzerlik sesbilgisel, sözdizimsel ve metnin yapısı gibi bütün düzeylerde kendini gösterir: Örneğin, ses düzeyinde:

Last but not least.
Traduttore, traditore.
Classifier, c'est clarifier
Défense nationale, dépense nationale, démence nationale.

Sözdizimsel düzeyde:

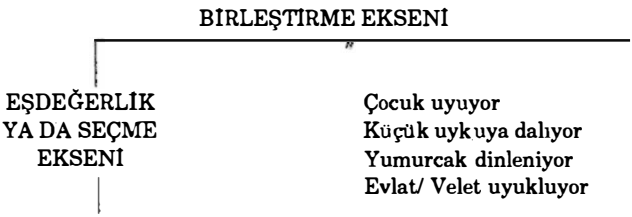
Des trains siffleient de temps à autre et des chiens
hurlaient de temps en temps.
R. Quenau

R. Jakobson şiirsel nitelik taşıyan bütün eserler için gerekli bir öğeye dikkati çekerek bu düşüncesini şöyle dile getirir:

"Sanat işlevi, eşdeğerlik ilkesini seçme ekseninden birleştirme eksenine aktarır".** Gerçekten de , konuşucu genellikle eşdeğer sözcükler (örneğin eşanlamlılar) ya da anlatmak istediği şeyi en iyi şekilde belirten sözcükler arasından

* R. Jakobson, *age*, s. 48.
** R. Jakobson, *age*, s. 220.

bir seçim yapar ve bir şeyler anlatmak için onları öbür öğelerle birleştirir:



Fransızcadaki *La terre* sözcüğüne uygulanabilen bir dizi (karşılaştırma ve niteleyiciler) içeren sözcükleri ele alalım:

La terre est ronde (Dünya yuvarlaktır).
La terre est comme une orange (Dünya bir portakal gibidir).
La terre est bleue (Dünya mavidir).

Eşdeğerlik ilkesini birleştirme eksenine aktararak, Paul Eluard'ın "*La terre est bleue comme une orange*" (Dünya bir portakal gibi mavidir) dizesini elde ederiz. Zaten, her dize kurma tekniği bu eşdeğerlik ilkesine dayanır, çünkü her hece ister uzun ister kısa, ister vurgulu ister vurgusuz olsun aynı dizinin öbür heceleriyle eşdeğerlik ilişkisi içindedir.

Bu sanat işlevi kavramı karşılık olarak bütün ve parça ilişkisini içerir. Şiirsel mesajın anlaşılması için şiirin her öğesinin göz önünde bulundurulması gerekir ve karşılıklı olarak, her öğenin yerini ve varlığını zorunlu kılar. Bir hecenin bozulması —son derece belirsiz olsa bile— anlamı ve ses dengesini bozar. Örneğin: "*Et les fruits passeront la promesse des fleurs*" Malherbe'in bu dizesinde tekil *la promesse* sözcüğünü çoğul *les promesses* sözcüğüyle değiştirirsek (yani /a/ sesbirimi /e/ sesbirimi ile değiştirilirse) dizenin çekiciliği hemen kaybolur; anlam değişir ve çoğul daha somut bir biçimde tekilin bıraktığı metafizik alegorinin değerini yok eder.

Böylece, R. Jakobson benzeşlik ilkesinin şiirsel dilin yaratılmasında büyük bir rol oynadığını gösterir. Dilbilgisel (morfolojik ve sözdizimsel) paralellikler olduğu gibi, ses düzeyinde (özellikle kafiyeleri ilgilendiren) şiir simetrik olma-

yan öğelerden ve tekrarlardan sonra bir biçim alır. Kuşkusuz biçimdeki bu benzerliklerle anlambilimsel benzerlikler denkleşir. Böylece, şiirin biçimsel öğelerinin karmaşık yapısından "anlam oyunları" ortaya çıkar. Bu durumda, metin bir bütün olarak okuyucuda estetik açıdan bir haz, bir heyecan yaratır. Bir kez daha G. M. Hopkins'in "Güzellik benzeşlikler ve benzemezlikler karışımıdır."* ilkesi doğrulanmış olur.

Ancak bu eşdeğerlik ve aykırılık ilişkilerinin en zengin uygulamalarına şiirde raslanması, kuşkusuz, bu yöntemin yalnızca şiire özgü olduğu anlamına gelmez. Dilin kendisi için kullanılması herkes için çeşitli düzeylerde güncel bir gerçektir. R. Jakobson kesin bir biçimde şiir ve dilin sanat işlevini birbirinden ayırır. Şiirsel işlev dilin bütün biçimlerinde etkilidir. Buna reklamcıların kullandığı dili, sözcük oyunlarını, özdeyişleri, hatta gündelik konuşmalarımızı ve politik sloganları örnek gösterebiliriz. Örneğin politik sloganlar:

Giscard à la barre.
Valéry au tri, l'Anémone au téléphone.
Des crédits pour l'école, pas pour les monopoles.
Faure, c'est fort.
I like Ike.

Reklam sloganları için bir kaç örnek:

La vue, c'est la vie.
Télévision Grammont, un écran dans un écrin.
Chemin d'hiver, chemin de fer.
Contre les poux, PARA c'est du tonnerre.

Ancak bu gibi durumlarda, şiirsel işlev sadece ikincil ve raslantısaldır. Şiirsel işlev temel ve zorunlu olduğu zaman şiir vardır. İşte o zaman şiirsel işlev metnin yapısına tamamen egemen olur. R. Jakobson "Şiir, ayırıcı özellikler ağından metnin bütününün düzenlenişine dek bütün dilsel düzeylerin oluşturucu öğelerini ortaya çıkarır. Gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki bütün dilsel düzeylerde işler ve şiirsel işlevin kendine dönük niteliğinin doruğa ulaştığı mısrada özel bir değer kazanır"** der.

* G. M. Hopkins, *age*, s. 90.

OYUN İŞLEVİ (*FONCTION LUDIQUE*)

Dile ilişkin kullanımların tümünü açıkladığı ve betimlediği izleminini verdiği için R. Jakobson'un bildirişim modeli çok çekicidir. Ancak bu model tamamen yeterli sayılamaz. R. Jakobson, dilbilimcilerin pek az incelediği oyun işlevini dikkate almamıştır. "Ludique" terimi dilin tıpkı bir oyun gibi kullanılabildiğini anlatır. Dilin kuralları değişik amaçlarla çiğnenebilir, ancak kurallar olduğuna göre, dilde herşeyin olanaklı olduğu da söylenemez. Dil kendi biçimini ancak kendisi bozar, bu nedenle R. Jakobson "dili şiirsel dil uğruna bozarız" der.

Öte yandan, André Breton *Gerçeküstücülüğün Manifestosu* adlı eserinde "Dil insana onu gerçek üstücü bir amaçla kullansın diye verilmiştir" der. Boris Vian ise, *Les batisseurs d'empire* adlı eserinde, sözcüklerin onlarla oynamak için yaratılıp yaratılmadığını sorup durur kendi kendine.

Oyun işlevinde iki tür oyun göze çarpar: biçimle ilgili oyun, anlamla ilgili oyun.

Biçimle, yani sesle ilgili oyun uyak, tekrar, ses yinelemesi, yarın uyak gibi ses açısından çok yakın sözcüklerle, ses değişimleri üzerinde oynamaktır. Örneğin:

Mon oncle perd courage devant les amas de patentes.
Mon oncle perd courage devant les appas de ma tante.

Anlam ile ilgili oyun ise, birbirine yabancı sözcükler arasında beklenmedik yaklaşımlar kurmak, eşanlamlılıktan, çokanlamlılıktan, anlam bulanıklığından, anlam bozukluklarından yararlanmaktır. Örneğin:

La terre est bleue comme une orange.

** R. Jakobson, Question de poétique, Paris, Seuil, 1973, s. 487.

YEDİNCİ BÖLÜM

GÖSTERGELER

> Dünyayı dil aracılığıyla keşfetmek için, uzun süre dili dünya sandım.
>
> —*J. Paul Sartre*

Bilindiği gibi, dil-dışı bildirişim sistemleri çok çeşitlidir ve sayıları da oldukça fazladır. Bunlar ister *görme,* isterse *dokunma, işitme,* hatta *koku alma* duyularımızı ilgilendirsinler, hepsinin ortak noktası insan dilinin seslerini kullanmamalarıdır.

Üstelik bu sistemler bütün mesajları da açıklayamazlar, çünkü bu sistemler çok özel gereksinimleri dile getiren sınırlı olanaklara sahip araçlardır. Bu dil-dışı bildirişim sistemlerine örnek olarak *belirtileri, belirtkeleri, simge* ve *ikonları* gösterebiliriz.

Bugün, göstergelerin çok değişik sınıflandırma örneklerine raslanır, ama daha çok şu üç temel gösterge sınıfından sözedilir: *görüntüsel göstergeler,* yani ikonlar, *belirtiler* ve *asıl göstergeler.* Bütün göstergeler bir *gösteren*le (*signifiant*), *gösterilen* (*signifié*), bir başka deyişle, bir biçim (*forme*) ile bir anlamdan (*sens*) oluşurlar, ancak gösteren ile gösterilen ara-

sındaki ilişkiler bu üç tür göstergenin herbirinde farklıdır. Şimdi sırasıyla bu göstergelerin özelliklerini belirtmeye çalışalım.

BELİRTİ (*INDICE*)

Bir evin pencerelerinden dumanlar çıktığını ve itfaiyecilerin evin etrafında sağa sola koşuştuklarını görüyoruz, burada bir belirti, yani evin yandığının belirtisi karşısındayız. Ateşi, yani yangını görmesek bile, duman, itfaiyeciler, arabalar, meraklılar bizi bir yangın olduğuna inandırmaya yeter. Bir başka örnek alalım: Arabayla dik bir yokuştan aşağı inerken burnumuza yanık lastik kokusu geliyorsa, bu frenlerin iyi çalışmadığının belirtisidir. Yine ateş ve öksürük bir hastalığın, gökyüzünde bulutların toplanması yağmurun belirtisi olabilir. *Belirti*, belli bir gösterme mekanizmasına göre tanımlanır. Duman ateşin belirtisidir (atasözü: "Ateş olmayan yerden duman çıkmaz"). *Belirti* dış gerçeklik ile bir bitişiklik ilişkisi kurar; bu ilişki belirtiyle, işaret ettiği olay arasındaki bağlantının insanlar tarafından kurulmadığını, bunun deneysel bir olgu olduğunu anlatır. Bu durumda belirtinin özellikleri nelerdir? Belirti, *doğal, istemdışı* ya da *amacı olmayan* bir olgudur. Örneğin, *duman* ve *koku* bu saydığımız üç özelliğe sahiptir, ama yine de bize algılanması hemen mümkün olmayan bir başka olgu ya da olay hakkında bir şeyler anlatmak isterler. Kısacası, *belirti* ancak onu yorumlamasını bilen kimseye bir şeyler anlatan doğal bir göstergedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, mesaj genellikle istem dışıdır, yani mesajın hiçbir bildirişim amacı yoktur. 39'u gösteren derecenin, sararmış bir yaprağın, denizdeki bir yağ tabakasının vs. kuşkusuz bir anlamı vardır, ama bu öğelere anlamı biz veririz, çünkü bunlar sadece bir bilgi taşırlar. Bunların ilk amacı bildirişim olmadığı için *istem-dışı bildirişim araçları* ya da belirti diye adlandırılırlar.

Belirtide *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki ilişki nedenlidir: Duman aslında ateş demektir, çünkü ateş genellikle du-

manın nedenidir. Belirtiler doğal göstergelerdir ve bu göstergeler olaylar arasında doğada bulunan ilişkilere dayanır: bulut-yağmur gibi. Sahip olduğumuz bilgiler, teknikler ve bilimler doğal ilişkilerin bilincine varmamızı kolaylaştırır. Bu ilişkiler kafamızda birbirlerini çağrıştırdıkları ölçüde bir gösterge değeri kazanır. En sık görülen belirti örnekleri hastalık semptomları, izler, markalar ve damgalardır.

BELİRTKE (*SIGNAL*)

Belirtke *asıl göstergeler* ya da bildirişim göstergeleri sınıfında yer alır. Bu göstergelerde gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki *nedensiz (arbitraire)* ve *uzlaşımsal*dır (*conventionnel*), yani bu göstergelerin anlamı, her zaman onları kullananlar arasındaki bir anlaşmaya, uzlaşmaya bağlıdır. Bir resim doğal olarak okuldan çıkan iki çocuğu temsil eder, ama bir trafik levhası ancak bir uzlaşma uyarınca bir okulun varlığını ve dikkat edilmesi gerektiğini anlatır. Burada karşımıza yeni bir ayrım çıkar: Bazı simgeler —trafik işaretlerini gösteren bazı levhalarda olduğu gibi— kafamızda nesnelerin doğal özelliklerini canlandırırlar, bazı simgeler ise tamamen uzlaşımsaldır. Uzlaşımsal göstergeler *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki ilişkinin nedenleri konusunda hiçbir bilgi vermezler.

Sürücü arabasıyla giderken yol kenarında kendisine sürekli bilgiler veren trafik levhalarını görür, (tabi bakıyorsa görür): *Sola dönmek yasak, dömi tur yasak, kamyonların girmesi yasak, hemzemin geçit, yaya geçidi, bozuk yol, kaygan yol, hız sınırlaması, tek yön.* vs. gibi işaretlerin amacı sürücüde belli bir davranış biçimi yaratmaya yöneliktir ve bunlar uzlaşma sonucu oluşturulmuş bir sistemin parçalarıdır. Örneğin Fransa'da sarı bir üçgen, Türkiye'de beyaz bir üçgen *(DUR!* ya da *YOL VERME ZORUNLULUĞU)* bir belirtkedir, ancak bu, bildirişim amacı olan uzlaşımsal bir belirtkedir. Kısacası trafik işaretleri sisteminin bir parçası olan bu belirtke açık, tek bir anlamı olan bir bilgi iletir.

Ayrıca bu örnek bize *biçim* ya da görsel gösteren (üçgen) ile *anlam* (DUR!) arasındaki bağıntının nedensiz olduğunu gösterir. Tehlike, alarm belirtkeleri, gemilerde kullanılan bayraklar, sirenler, semaforlar ya da demir yollarında kullanılan ışıklar, kol hareketleri gibi belirtkeler tamamen raslantısal tercihlerdir. Örneğin, trafikte sürücülerin arabalarını yeşilde serbestçe sürebilecekleri, ama kırmızıda durmaları gerektiği kuralı, pekala tersi olacak biçimde de düşünülebilirdi.

Bir reklam afişi ve bir trafik levhası düşünelim: Bunların her ikisinin de bir bilgi iletme (gönderge işlevi) ve bildirişim amacı (çağrı işlevi) vardır. Bu iki göstergeyi etraflı bir biçimde çözümlediğimiz, yani onları en küçük kurucu öğelerine ayırdığımız zaman, her iki durumda da ortaya renkler, biçimler, resimler ve büyük bir olasılıkla yazılı bir metin çıkar. Bu benzerliklere rağmen, birbirinden çok farklı bildirişim araçları sözkonusudur. Afişte öğeler, kendi aralarında yer değiştirebilirler, bu bildirişimi büyük ölçüde etkilemez. Kısacası afiş bir başka biçimde de düzenlenebilir ve sonuç olarak, aynı bilgiyi iletir. Trafik işaretlerinde aynı şey söz konusu değildir, her türlü değişiklik bildirişimi bozar ya da ortadan kaldırır.

Bazı belirtkelerde görsel gösteren ile gösterilen arasında bir benzerlik değilse bile doğal bir ilişki sözkonusu olabilir. Örneğin buna ikonlarda ve bazı trafik işaretlerinde raslamak mümkündür.

SİMGE (*SYMBOLE*)

Simge, benzerlik ve uzlaşma ilişkisi içerisinde soyut ve sayılamayan tek bir gösterilene göndermede bulunan görsel bir biçimdir. Örneğin bir çocuk bir *güvercin* resmi çizmiş olsun, bunu sadece bir şey, bir güvercin resmi çizmek amacıyla yaptıysa bu bir ikondur, ama aynı güvercin resmi Birleşmiş Milletler binası duvarına kazınmış ise o zaman bu bir simgedir. Çünkü bir uzlaşma uyarınca, görsel gösterilenin normal

olarak temsil ettiği şeyden başka bir şeyi belirtmek için çizilmiş ya da kazınmıştır. Birleşmiş Milletler binasının duvarına çizilen ya da kazınan güvercin *barışı* temsil eder. O zaman, daha geniş bir anlamda ele alınırsa, anlamı benzerlik ve bir uzlaşma ilişkisi içerisinde kültürel ve toplumsal bir değere sahip, sayılamayan soyut bir gerçeklikle özdeşleşen her biçim bir simgedir: güvercin barışın, terazi adaletin, kalp aşkın, kum saati zamanın simgesidir.

Simge toplumsal ve kültürel bir değer taşıdığı için, bir toplumda simge olan şeyin bir başka toplumda simge olmaması çok mümkündür. *Kırmızı* renk batı toplumlarında aşkın simgesi olabilir, ama İrlanda'da savaşı, Eski Gol'de bilimi, Romalılarda fethi, Amerikan kızılderililerinde tutku ve isteği, Japonlarda mutluluk ve içtenliği canlandırır (ya da canlandırıyordu).

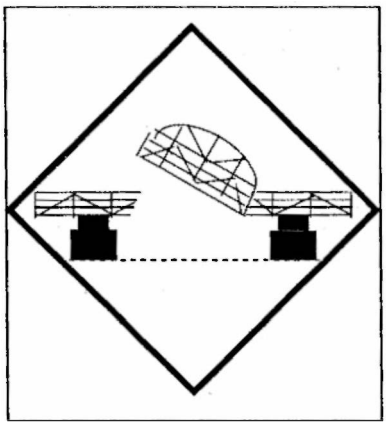
GÖRÜNTÜSEL GÖSTERGE (*ICÔNE*)

İkon gösteren ile gösterilen arasındaki gerçek bir benzerliği içerir; bir portre, portresi olduğu insanı nedensiz bir uzlaşımdan ziyade benzerlik ilişkisiyle anlatır, ya da gösterir. Örneğin Saussure'un portresi bir görüntüdür, yani bir ikondur. Kısacası gerçeği doğrudan doğruya aktaran bütün biçimler ikondur.

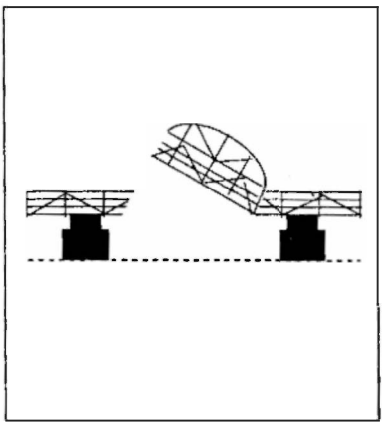
İkon, bilgi ya da mesajları, dili kullanmadan aktaran en basit araçtır. Burada, Ortodoks (Bizans ve Rus) kiliselerinde olduğu gibi, ağaç panolara çizilmiş dinsel bir resim sözkonusu değildir. Bizim burada ele aldığımız ikon, daha ziyade, bir benzerlik ilişkisi içerisinde bir gösterilene (anlam) göndermede bulunan görsel bir biçimdir. İkonun en tipik örneği, portrelerdir. Aynı şekilde, resimler, şemalar, resimli romanlar ikon olarak kabul edilebilir. Belirtilerin aksine, ikonlar isteyerek insanlar tarafından üretilir.

Amerikalı filozof C. S. Peirce'e göre, *sembol* ile *ikon* arasındaki ayrım göstergenin dış gerçeklik, yani nesne ile kurduğu ilişkinin türüne bağlıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi,

simge belli bir toplumda iki öğe arasında sürekliliğini koruyan uzlaşımsal ya da raslantısal —nedensiz— bir belirtkedir. Böylece, bazı uygarlıklarda terazi adaletin simgesi, *yılan* ve *kedi* tıbbın simgesidir.



Şekil: 1



Şekil: 2

Bir akarsu üstündeki açılıp kapanan bir köprüyü temsil eden 1. şekil bir *ikon* değildir, ancak aynı şekil herhangi bir kimse tarafından sadece vakit geçirmek amacıyla çizilirse o zaman 2. şekil bir *ikon* olur. 1. şekilde "köprü" sadece basit bir gösterilen kavramından daha öteye giden kodlandırılmış bir sisteme, yani trafik işaretleri sistemine aittir. Bu durumda, bu bir *belirtkedir* ve bu belirtkede ikona ait bir' özellik vardır, ancak görsel gösterenin tümü zorunlu olarak uzlaşımsal bir belirtke olarak kalır.

Tekrarlarsak, *ikon* nesnenin açıklamak istediği aynı özellikleri gösteren dış gerçeklikle, yani nesneyle *benzerlik* (ressemblance) ilişkisi içinde bulunan bir göstergedir. Örneğin, bir sandalye resmi, temsil ettiği sandalyeye göre bir ikondur. İkon, gösterge ile nesne arasındaki doğal, geometrik ya da işlevsel bir benzerliğe bağlıdır. İkonun *nedenli* (motive) bir gösterge olduğu söylenebilir ve *nedenli* oluş ikonun

biçiminin raslantısal olmadığını gösterir: kırmızı renk için bir kan lekesi, siyah renk için bir siyah mürekkep lekesi... gibi.

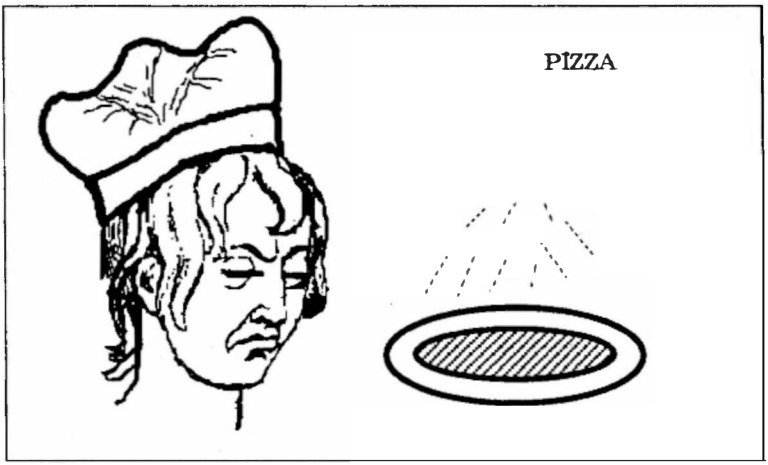
DİL GÖSTERGESİ

Genel Dilbilim Dersleri'nde görsel göstergeler üzerinde durmayan Saussure, işitimsel göstergeler, yani dil göstergelerini inceler. Dil bir göstergeler sistemidir. Sesler ancak düşünceleri ifade etmeye ya da iletmeye yaradıkları zaman dil yerine geçerler, yoksa sadece ses olarak kalırlar. Seslerin bir düşünce iletebilmesi için bir uzlaşım sisteminin, yani bir göstergeler sisteminin parçası olmaları gerekir.

Dil göstergesi belirti, belirtke ve sembolün eşdeğeri olabilir, ancak dilbilimde dil göstergesinden sözedildiği zaman, bunun adı geçen göstergelerden daha karmaşık bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkar. Dil göstergesi bir ses imgesi, yani bir gösteren ile bir kavram ya da gösterilenin birleşimidir. Dil göstergesinde, gösterenle gösterilen arasındaki ilişki nedensizdir. Saussure'ün belirttiği gibi "ağaç" kavramının kendisine gösterenlik yapan /arbor/ ya da /ağaç/ ses dizisi ile hiçbir iç bağıntısı yoktur.

GÖSTERGELERİN BİRBİRLERİNE RAKİP KULLANIMLARI

Bildiğimiz tüm bildirişim sistemleri pek nadiren tek bir göstergeden yararlanırlar. Genellikle, aynı anda, aynı görsel bildirişim ediminde bir çok göstergeye raslamak mümkündür. Bunun en tipik örneği hergün, gördüğümüz dükkan tabelalarıdır:



Yukarıdaki şekli ele alalım: PİZZA sözcüğü bir dilsel göstergedir ve dilin sesleri kullanılmıştır. Aşçının ve pizza tabağının resmi bir *ikon*dur. Tabaktan çıkan buhar sıcağın *belirtisi* ve bu resmin bütünü ise pizza yapan bir lokantayı temsil eden bir *belirtke*dir.

Özetlersek, *belirti* bu bildirişim araçları bütünü içinde ayrı bir yer tutar, çünkü raslantısal ve istem-dışı bir bilgi kaynağıdır. Bir *belirti (indice)* ancak isteyerek belli bir amaçla üretildiği zaman bir *belirtke (signal)* olur. Örneğin, başkaları kendisini izlesin diye isteyerek karda iz bırakmak gibi... Bir *ikon*da gösteren (ör: bir kartal resmi) ve bir gösterilen (ör: "kartal"ın anlamı) doğal olarak birbirlerini çağrıştırır ve herhangi başka bir kodlama işlemine gerek yoktur. Buna karşılık, *simgede* gösteren (ör: bir kartal resmi) her zaman sayılamayan, soyut bir başka gösterilene (ör: güç) göndermede bulunur. *Belirtke (signal)* ise kodlandırılmış bir sistemin parçasıdır ve dilde pek çok dil göstergesi yardımıyla açıklanabilen daha karmaşık bir mesaj iletir (ör: "sola dönmek zorundasınız").

Aslında bazı simgesel göstergeler doğal ve anlaşılır görünmesine karşın, uzlaşımsal göstergelerle elde edilen bilgi-

ler kodlandırılmıştır ve anlaşılması için özel bir anahtarın bilinmesi gerekir. Aynı dili konuşan insanlarla anlaşırken simgesel göstergelere, çizimlere başvurmak bir raslantı değildir, çünkü simgesel göstergeleri algılama süresi, dil göstergelerini anlama süresinden daha kısadır. İşte bu nedenle simgesel göstergeler sokaklarda ve tepki gösterme çabukluğunu gerektiren aygıtlarda uyarıcı sinyaller olarak kullanılır. Örneğin bir dükkanın tabelasını okuyabilmek için o yazı dilini bilmek zorundayız, ama giriş kapısı üzerindeki bir resmin ne anlama geldiğini anlamak için bir kod anahtarına ihtiyaç yoktur.

İkonlar, *belirtkeler* ve *simgeler*, insanın, toplum yaşamında sınırlı ve özel gereksinimlere bağlı özel mesajları açıklamak için kullandığı dil-dışı bildirişim araçlarının en önemlileridir. Kuşkusuz bu göstergeler bütün anlamları, düşüncenin bütün nüanslarını dile getiremez. Bu durumda, her zaman ve her yerde kullanılan bir araca başvurmak gerekir, bu araç da dildir. Hemen şunu belirtelim ki, bütün bu göstergelerin (dilsel ve dil-dışı) aynı anda kullanılması bildirişim ediminin etkisini arttırır.

DİL = BENZERİ OLMAYAN BİR KOD.

Dil-dışı bildirişim araçlarının aksine, dil bütün anlamları iletebilir. Gerçekten de, insan dilleri, sayıları az, en küçük dil göstergeleri aracılığıyla birbirinden farklı milyonlarca, ama milyonlarca mesajı ifade edebilme gücüne sahiptir.

Bunu daha iyi anlamak için, her mesajın özel çığlık ya da bağırtıyı karşıladığı bir insan bildirişim sistemi düşünelim:

Örnek:

İşte babam = TCHRAAK
İşte baban = TCHIC
İşte babası = DRINNK
İşte kızkardeşim = PLOUNK
İşte kızkardeşin = EEEEH
İşte kızkardeşi = GLOUP
İşte karım = PLINNC

Ne kadar mesaj varsa, o kadar çığlık kullanmak gerekseydi, insanın bu kadar çığlık ya da bağırtıyı aktarabilmek için çok ayrıntılı bir ses aygıtına, doğal olarak buna uygun bir belleğe ve milyonlarca farklı sese gereksinimi olurdu.

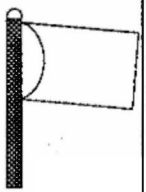
İşte hayvan "dil"i biraz bu örneği andırır. Kargalarda, onbeş civarında farklı sesi karşılayan bir o kadar farklı durum ve davranış biçimi olduğu söylenir. Maymunlarda bu sayı yetmiş civarındadır, yani maymun yetmiş civarında mesajı algılayabilir. G-C. Corner'ın dediği gibi, "Eğer insan bir maymunsa, dünyada, nasıl bir maymun olduğunu kendine sorabilen tek maymundur".

Beyninin karmaşıklığına rağmen, ses aygıtını oluşturan kaslara emir veren ve üretilen ses dizileriyle anlam ya da kavramları bağdaştıran tek yaratık insandır. Sonradan öğrenilen (çünkü dil doğuştan değildir) göstergelerin bilinçli kullanımı insan dilinin en tipik özelliğidir, yani insan bu göstergeleri düşünce ve heyecanlarını ifade etmek amacıyla kişisel olarak tekrar tekrar değişik mesajlarda kullanabilir. Hayvanlarda, bildirişim sistemi şartlı davranışlara göre içgüdüsel olarak kullanılır. Bunlar duyumsal düzlemdeki belirtkelerdir: *görme, dokunma, işitme* ve *koku alma* duyularına ait olabilirler. Bilinçli olarak kullanılan ve daha önceden oluşturulmuş bir koda ya da sisteme ait değildirler.

Çok sayıda ve gerekli göstergeler üretmek, ses dizileriyle anlamlar arasında ilişkiler kurmak insana özgü bir yetidir. Üretilen anlamların çokluğu gözönünde bulundurulduğunda, dilin çok ekonomik bir sistem olduğu görülür. 30-50 arasında değişen sesbirimle, insan sonsuz sayıda anlamlı birimler, tümceler üretebilir. İnsan dilini bu açıdan başka bildirişim sistemleriyle karşılaştırdığımız zaman, onun olağanüstü bir sistem olduğunu görürüz.

Görüldüğü gibi, doğal diller ile öbür dil sistemlerinin göstergelerden oluşmak ve bildirişim sağlamak gibi ortak yanları bulunmakla birlikte, derin ayrılıkları da vardır. Dil-dışı sistemler, *göstergebilim (sémiologie)* diye adlandırılan ve göstergeleri inceleyen özel bir bilim dalının konusudur. Yeryü-

zünde konuşulan doğal dillerse, *dilbilim* tarafından incelenir.

Hiç bir bildirişim amacı yok	Bir bildirişim amacı var		
BELİRTİ (İndice)	BELİRTKE (Signal)		
	A ⇄ B	A ····· B	
Bulut-Yağmur Duman-Ateş			 [Ö.R.D.E.K]
	SEMBOL	GÖSTERGE	DİL GÖSTERGESİ
Gözlem Bilimleri	Semiyoloji (Göstergebilim)		Dilbilim
Dil-dışı bildirişim sistemleri			Doğal diller

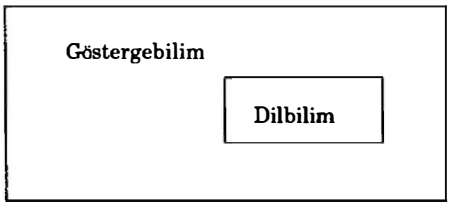
GÖSTERGEBİLİM VE DİLBİLİM

Daha önce yaptığımız ayrımlara dayanarak, göstergebilimi, dil-dışı gösterge sistemlerinin, yani belirtke, ve ikonlarla işleyen sistemlerin incelenmesiyle uğraşan bir bilim dalı olarak tanımlayabiliriz.

Dilbilim ise, dilin göstergelerini inceleyen bir bilim dalıdır. Saussure, "dil, kavramları belirten bir göstergeler sistemidir ve bu nedenle, yazıyla, sağır-dilsiz alfabesiyle, kutsal nitelikli simgesel törenlerle, nezaket kurallarıyla, askerî belirtkelerle, vs. karşılaştırılabilir. Ancak dil bu sistemlerin en önemlisidir" der.

Dili, bir gösterge sistemleri bütünü içine yerleştiren Saussure göstergebilim konusundaki projesini şöyle tanımlar: "Böylece, göstergelerin toplum içindeki yaşamını inceleyecek bir bilim tasarlanabilir... Biz buna semiyoloji adını vereceğiz. Semiyoloji bize göstergelerin neden ibaret olduklarını ve onları yöneten yasaların neler olduğunu öğretecektir... Dilbilim bu genel bilimin bir parçasından başka bir şey değildir, semiyolojinin bulacağı kurallar dilbilimine de uygulanacaktır ve böylece insana ilişkin olgular bütünü içinde dilbilim iyice belirlenmiş bir alana bağlanacaktır".*

Saussure:



Böylece, Saussure tüm gösterge sistemlerini inceleyecek genel bir bilim dalının oluşması doğrultusunda bir öneri getirmiştir. İşte bu öneri doğrultusunda çalışan dilbilimciler, göstergebilimciler Saussure'ün gösterge kavramını, sadece dil için değil, bir mesaj, bir anlam ileten her nesne ya da sistem için de geçerli olabilecek bir biçimde genişleterek tanımlamışlardır. Bu durumda, birbirine tamamen zıt iki göstergebilimden sözedilebilir: Biri Eric Buyssens, Luis Prieto, Georges Mounin, Jeanne Martinet'nin temsil ettiği *iletişim/bildirişim göstergebilimi;* öteki R. Barthes'ın temsil ettiği *anlam göstergebilimi.*

R. Barthes, Saussure'ün düşüncesinin tam tersini savunarak, göstergebilimin dilbilimin bir dalı, bölümü olabileceğini söylemiştir, çünkü "Her göstergesel sistem dil ile içiçedir". Gerçekten de, dilden esinlenmeyen önemli tek bir göstergesel sistem düşünülemez.

* Saussure, *age*, s. 33.

R. Barthes'a göre, nesneler, imgeler ya da davranışlar bir mesaj, bir anlam iletseler bile, bunu bağımsız bir biçimde yapamazlar, az önce belirttiğimiz gibi, her göstergesel sistem dili zorunlu kılar. Örneğin, bir reklamda, görsel anlamlar hep dilsel bir mesaj ile doğrulanır. Aynı şey, sinema ve basındaki fotoğraflar için de geçerlidir. Böylece, R. Barthes için, en azından görsel mesajın bir parçası, dilsel metine göre, yinelenmiştir. Yaşadığımız yüzyılda, bir imge bombardımanına tutulmuş olmamıza karşın, geçmişe oranla yine de biz bir yazılı uygarlığız.

R. Barthes anlamları dilin dışında gerçekleşen imge ya da nesneler sistemi düşünemez; dilsel olmayan bir göstergebilimin varlığına da inanmaz. Anlamları taşıyan dildir. Böylece R. Barthes, Saussure'ün önerisini tersine çevirmiştir.

R. Barthes:



R. Barthes göstergebilimin alanını *kaç oyunundan*, *modaya*, *biftek* ve *kızarmış patatesten* bir *araba seçimine* dek tüm anlamlı olaylara açar. Bu belirtiler toplumu oluşturan bireyleri ve toplumu daha iyi tanımamızı sağlar. R. Barthes ve izleyicileri daha sonra figüratif resim, sinema, çizgi roman, müzik, fotoğraf ve yazınsal metinlerle ilgilenmişlerdir.

Bu *bildirişim göstergebilimiyle*, *anlam göstergebilimi* arasında U. Eco'nun temsil ettiği bir *kültür göstergebiliminden* sözedilebilir. Eco'ya göre, göstergebilim, bir bildirişim süreci olarak düşünülen kültürel olguların incelenmesidir. Bu durumda, "Bir gösterge başka bir şeyin yerine anlamlı olarak geçebilecek herhangi bir şeydir" diyen U. Eco gösterge

kavramına daha geniş bir tanım getirmiştir.

Özetlemek gerekirse, Saussure dile, topluma ve göstergenin toplumsal işlevine ayrıcalık tanırken, R. Barthes ve U. Eco aksine, anlamla ve anlam üreten her türlü gösterge sistemiyle ilgilenir.

Göstergenin, dili de içine alan genel konumuna açıklık getirmek için bazı dilbilim ve göstergebilimciler Amerikalı mantıkçı C. S. Peirce'ün yapmış olduğu sınıflandırmaya başvurur.

Peirce *semiyotik* (göstergebilim) kuramını dilbilimle değil de mantıkla özdeşleştirir. Ayrıca, Peirce'ün gösterge konusundaki düşünceleri, Saussure'de olduğu gibi ikili karşıtlıklara değil, üçlü karşıtlıklara dayanır:

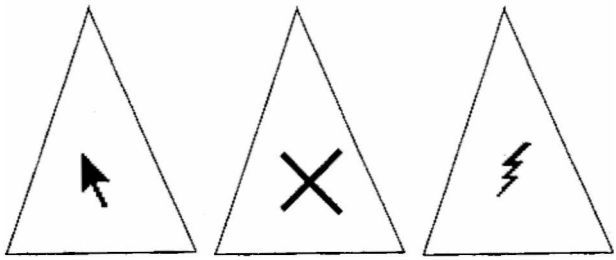
Peirce'e göre üç tür gösterge vardır: *görüntüsel gösterge (ikon), belirti (indice)* ve *simge (symbole)*.

Görüntüsel gösterge, gösteren ile gösterilenin çok yakın benzerlik ilişkisi taşıdığı bir göstergedir. Örneğin bir resim (gösteren) ve resimdeki insan (gösterilen) arasında görüntüsel bir ilişki vardır.

Peirce'e göre, ikonun iki temel özelliği vardır. Birincisi ikon temsil ettiği nesnesine benzer. İkon ile nesnesi arasındaki benzerliği yorumcu yaratmaz, o sadece bu benzerliği kullanır. Bizi çevreleyen dünyamızda kesin ikon örnekleri bulmak pek kolay değildir. "Bir tablonun bile katıksız bir ikon olduğu söylenemez, çünkü tablodaki nesnenin doğadaki nesnesiyle varlıksal bir bağı vardır. Bu nedenle, tablonun belirtisel yönü olduğu söylenebilir. Resim sanatının kuralları, uzlaşımları olduğu düşünülürse tablonun simgesel yönü olduğu da söylenebilir. Ama tablonun ikonik yönünün güçlü olduğu açıktır".* İkinci özelliğine gelince, nesnesi olmasa bile ikon bu gösteren özelliğini koruyacaktır. Kuşkusuz, bu nesne gerçekten yoksa, ikon gösterge gibi iş görmez, ama bunun gösterge özelliğiyle bir ilişkisi yoktur. Geometrik bir çizgiyi

* Seçil Büker, *Sinemada Anlam Yaratma*, Eskişehir, Milliyet Yayınları, 1985, s. 17.

temsil eden bir kalem çizgisi, o şeyi taklit etmek için yapılan bir jest, bir diyagram, trafik levhalarındaki bazı motifler birer ikondur:



Belirti, gösterenin gösterilenle bir neden-sonuç ilişkisi içinde olduğu göstergedir. Örneğin, duman (gösteren) ateşin (gösterilen) varlığını belirten bir göstergedir.

Belirtinin iki temel özelliği vardır. Birincisi, ikonda olduğu gibi, nesneye benzerlik ilişkisiyle değil de, gerçekten bu nesne biçimine girdiği için nesneye göndermede bulunur. Belirtilerin etkisi bitişiklik yoluyla gerçekleşen birleşime bağlıdır. İkinci özellik birincisine bağlıdır. Nesneye gerçekten gereksinimi olmayan ikonun aksine, belirti bir nesneden ve kendisinden ayrı bir nesneden vazgeçemez.

Peirce fotoğrafın belirtisel yönünün güçlü olduğunu söyler. Çünkü fotoğraf temsil ettiği nesneye belli bakımlardan tümüyle benzer, bu açıdan öğreticidir. Benzerlik fotoğrafın çekilme koşullarının onu doğaya tıpatıp uygun olmaya fiziksel olarak zorlamasından ileri gelir. Peirce'e göre, nesnesi ile arasında fiziksel bir bağ olan gösterge belirtidir. Duman ile ateş arasında fiziksel bir bağ olduğu için duman ateşin göstergesi olabilir. Duman ile ateş arasındaki fiziksel bağ yorumcudan bağımsız olarak vardır. Yorumcu bu bağdan ötürü dumanı ateşin göstergesi olarak yorumlar. Belirti nesnesini önsel olarak gerektirir, oysa ikon nesnesi olmasa da benzerlik ilişkisinden ötürü nesnesinin yerini tutabilir".*

* Seçil Büker, *age,* s. 18.

Nihayet, simgeyi inceleyen Peirce onun da iki temel özelliğe sahip olduğunu görür. Birincisi simgede, nesne ile gösterge arasında bir nedensizlik ilişkisi söz konusudur. İkincisi, eğer yorumlayan yoksa simge onu bir gösterge yapan bu özelliği kaybeden bir göstergedir. Kısacası "simge ile nesnesi arasındaki ilişki alışkanlık sonucu ortaya çıkar. Bu alışkanlık sonucu ilişkiye dayanarak simge nesnesinin yerini tutar. Simge ile nesnesi arasındaki ilişki yorumcudan bağımsız olarak yoktur. Bu ilişkiyi yorumcu [zihinsel] çağrışımla yaratır. Bundan dolayı simgenin bir kural olduğu söylenebilir. Bu kuralı bilenler simge ile nesne arasında bağıntı kurarlar. Peirce'e göre, ad ile nesne arasındaki bağıntı alışkanlığa dayanır. Bu açıdan sözlü dil simgeye iyi bir örnektir. Çünkü sözcükler yalnızca uzlaşımdan ötürü nesnelerinin yerlerini tutarlar. Peirce simgelerin her zaman soyut ve genel olduğunu söyler. Sözcük ile nesne arasında bir nedenlilik ilişkisi yoktur, bu açıdan sözcük soyuttur. Sözcük ile nesne arasındaki alışkanlığa dayanan ilişkiyi toplumun tüm üyeleri bilirler, böylece toplumda iletişim olanaklı olur"*.

Peirce'un belirttiği gibi *vermek, kuş, evlilik, düğün* gibi sıradan her sözcük bir simge örneğidir. Bu sözcüklere bağlı düşünceyi gerçekleştirebilen herşeye uygulanabilir. Simge kendisini bu şeylerle özdeşleştirmez. Bize ne bir kuş gösterir ne de gözlerimizin önünde bir *verme işlemi* ya da bir *düğün* gerçekleştirir, ama bu şeyleri düşünebileceğimizi ve onları sözcüklerle bağdaştırabileceğimizi varsayar.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, Peirce'e göre, simge zihinsel bir çağrışım sonucu olarak ortaya çıktığı için gerçek bir göstergedir. Yorumcudan bağımsız olarak varlığından sözedilemez. Oysa zihinsel çağrışımı gerektirmeyen ikon ve belirtiler özelliklerini bir ölçüde kaybetmiş "bozulmuş" göstergelerdir, çünkü bu göstergelerin nesneleriyle ilişkileri yorumcudan bağımsızdır. Görüldüğü gibi, Peirce'ün göstergeler sisteminde nesne ile ilişki temel özelliktir. İkonlarda benzerlik ilişkisinden belirtilerde fiziksel ilişkiden, simgelerde ise

* Seçil Büker, *age*, s. 18.

bir alışkanlıktan dolayı nesne ile bir ilişki kurulur ve yorumlayan oluşur.

Saussure göstergenin toplumsal işlevi üzerinde durur, oysa Peirce göstergenin mantıksal işlevini vurgular. Ama bu iki özellik birbirleriyle sıkı bir ilişki içindedir ve bugün aynı bilim dalı için bu iki terim, *semiyoloji* ve *semiyotik* kullanılır. Avrupalılar Saussure geleneğini sürdürdüğü için semiyoloji, Amerikalılar ise semiyotik terimini kullanırlar. Hemen şunu belirtelim ki, daha sonra A. J. Greimas *semiyotik (sémiotique)* terimine başka bir anlam yüklemiştir.*

Saussure'ün semiyoloji projesinin gerçekleşmesi uzun zaman almıştır. R. Barthes *Eléménts de sémiologie* (Göstergebilim ilkeleri) adlı uzun incelemesinde konuyu yeniden gündeme getirmiştir.

* Ayşe Kıran, "Semiyoloji ve Semiyotik", *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt 4, No 2, Ankara, Ekim 1987, s. 47-69.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMİN BİLİMSEL DÖNEMİ FERDINAND DE SAUSSURE VE *GENEL DİLBİLİM DERSLERİ*

> Akıl bir amaç değil bir araçtır. Çatalla yemek yeriz. Aynı şekilde akıl farklı bir anlayışın hizmetinde olmalıdır. Hep konuşursak, dinleyecek zamanımız olmaz... Durmadan konuşursak, doğayla ilişki kuramayız. İşte düşünme burada işin içine girer.
>
> —*Alan Watts*

SAUSSURE 26 Ekim 1857 yılında Cenevre'de doğdu. Ünlü ve bilim geleneği güçlü, asil bir aileden gelir. 1875 yılında orta öğrenimini tamamlayan Saussure Cenevre Üniversitesine yazılır; bir yıl fizik ve kimya derslerini izler. Ama vaktinin çoğunu, bir süre önce öğrenmeye başladığı Sanskritçeyle çeşitli dil sorunlarına ayırır. 1878 yılında, daha 21 yaşındayken yazdığı *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Hind-Avrupa Dillerindeki Seslilerin İlksel Sistemi Üstüne İnceleme) adlı eseri kendisine uluslararası bir ün sağlar. Üç yıl sonra, 1881 yılında Fransız dilbilimci Michel Bréal onu *Ecole Pratique des Hautes Etudes*'de ders vermek üzere Paris'e davet eder. Verdiği bu dersler daha sonra Fransız dilbilimini çok etkileyecektir. 1891 yılında İsviçre'ye dönen Saussure Cenevre Üniversitesinde karşılaştırmalı Hind-Avrupa dilbilimi, Sanskrit-

çe vs. dersleri vermeye başlar. Özellikle, 1906-1907, 1908-1909 ve 1910-1911 yıllarında verdiği dersleri bir kitap halinde toplayamayan Saussure 22 Şubat 1913 yılında ölür.

Ölümünden üç yıl sonra, derslerini izleyen öğrencilerinden Charles Bally ve Albert Sechahaye —ilk ders dizisinde bulunmuş öğrencilerden A. Riedlinger'in de katkısından yararlanarak— sekiz öğrencinin ders notlarını derleyip düzenlemişler, boşlukları doldurmuşlar, yer yer çıkarmalar ve geliştirmelerde bulunarak *Genel Dilbilim Dersleri* (*Cours de linguistique générale*) adı altında bir eser ortaya koymuşlardır. 1916 yılından sonra birkaç kez basılan bu eser insan bilimlerindeki düşüncenin evrensel hareket noktalarından biri olmuştur. Adından en çok söz edilen dilbilim eserlerinden biri olmasına rağmen *Genel Dilbilim Dersleri*'nin çok iyi tanındığını, bilindiğini söylemek oldukça zordur. Bazı çevrelerce modası geçmiş olarak değerlendirildiği, ama aynı kişilerin kendi çalışmalarında bu esere göndermede bulunmadan edemedikleri de gözden kaçmamaktadır. Gerçekten de, bugün, şu ya da bu biçimde bu esere başvurmayan bir dilbilimci, antropolog, psikanalist, edebiyatçı ve göstergebilimci düşünmek imkansızdır. Dilbilim tarihinin bilimsel dönemi, dillerin bilimsel incelenmesi konusunda ilk genel kuramsal düşünceyi yansıtan Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'yle başlar.

Genel Dilbilim Dersleri'nin temel yönelimlerinde üç dilbilimcinin etkisinden söz edilebilir: D. Withney (1827-1894), Baudouin de Courtenay (1845-1929), C. S. Peirce (1839-1914).

The Life Of Language (Dilin Yaşamı) adlı eserin yazarı ünlü Sanskrit dili uzmanı Amerikalı Withney ilk kez *kurallar, sistem* ve *yapı* kavramlarını kullanır. Dili bir kurum olarak ele alan Withney, tıpkı Saussure gibi, dili bir canlı organizma olarak kabul edenlerin görüşlerini reddeder ve dilsel olguların toplumsal niteliği üzerinde durur. Yine Saussure gibi, dil konusunda kuramsal bir bakış açısının gerekliliğini savunur. B. de Courtenay de aynı şekilde, bir genel dil kuramının önemi üzerinde durur. Görevsel sesbilgisi uzmanı Po-

lonyalı bu dilbilimci, sese ilişkin olguları anlamsal işlevlerine göre incelemeyi dener. Bu öğeler dil birimlerinin tanımlanması ve dili "karşıtlıklar sistemi" olarak kabul eden Saussure'ün dil kavramını açıklamak için son derece önemlidir. Amerikalı filozof ve mantıkçı C. S. Peirce'e gelince, o da, Saussure'ün göstergebilim (*sémiologie*) projesiyle benzerlikler gösteren bir göstergeler genel bilimi oluşturmaya çalışmıştır.

DİLBİLİM BETİMSEL BİR BİLİMDİR

Dilbilim bağımsız bir bilim dalı olmasına ve insan bilimleri arasında ayrıcalıklı bir yer tutmasına karşın, yine de filoloji ve dilbilgisiyle karıştırılır. J. Marouzeau *La linguistique ou science du langage* (Dilbilim ya da Dil Bilimi) adlı eserinin önsözünde bu konuda şöyle diyor: "Dilbilimci misiniz? Kaç dil biliyorsunuz? — Bu dilbilimci ile çok dil bilen arasında hiçbir ayrım yapmayan cahillerin çok sık sorduğu bir sorudur. Biraz dünyadan haberi olanlar, dilbilim ile filolojiyi birbirine karıştırarak, dilbilimciyi, eski metinleri ve ölü dilleri inceleyen biri olarak görürler. Onlara dilbilimin dillerin incelenmesiyle aynı şey olmayan dilin bilimi olduğu söylenirse, bu kez dil bilimi nedir diye soracaklardır"*. Gerçekten de, dilbilim, filolojiye ve özellikle dilbilgisine verilen gösterişli bir ad değil, çocukluktan başlayarak, pratik bir biçimde öğrendiğimiz ve genellikle düşünmeden bildiğimiz dilin bilimsel incelemesidir.

Bilindiği gibi, en yaygın anlamda *dilbilgisi* bir dilin konuşucularının "iyi kullanım"a uygun olarak, "doğru" yazmak ve konuşmak için izlemek ve öğrenmek zorunda oldukları bir temel ilkeler ve kurallar bütünü olarak tanımlanır. Bir başka deyişle, Saussure'ün *kuralcı dilbilgisi* (*grammaire normative*) adını verdiği *geleneksel dilbilgisi* herşeyden önce "doğru" ve "yanlış" dilsel biçimleri birbirinden ayıran kurallar üretir. Salt gözlemi kabul etmeyen ve düşünce kategorileri

* J. Marouzeau, *La linguistique ou science du langage*, Paris, Paul Gauthner, 1968, s. 1.

mantığına dayanan bu dilbilgisi, betimsellikten yoksundur. Kısacası, dilin hep kadın gibi güzel olmasını isteyen, "bu denir", "bu denmez" kaygısını güden geleneksel dilbilgisi, dilin kendi işleyişi içindeki gözlemlerden yola çıkmak yerine, felsefî ve ruhbilimsel kavramlar aracılığıyla nesnesini çözümlemek ister. Öte yandan, geleneksel dilbilgisinde *dil* hiçbir zaman "kendi içinde ve kendisi için" düşünülmemiş ve bir nesne olarak ele alınmamıştır. Hep başka bir düzeyde, dile uygun düşmeyen kategoriler çerçevesinde incelenmiştir. Oysa, dilbilim, dilsel gerçeklik adına "güzel dil"e (*beau langage)* ayrıcalık tanımadığı gibi kuralcı görüş açısına da ayrıcalık tanımaz. Dilbilimin temel amacı, doğal dillerin gerçek işleyişini açıklamak ve betimlemektir. Değer yargılarını bir yana bırakan dilbilim, tamamen betimsel bir bakış açısı benimseyerek, bilimsellik özelliği kazanır. Dilbilim, geleneksel dilbilgisinin yaptığı gibi, kurallar üretmek yerine, dilsel olguların gözlemlenmesinden yola çıkarak, dil sisteminin *eşzamanlı* boyutta işleyişini inceler. Hiçbir zaman soyut bir çevre içinde kurallar oluşturmak istemez. Tıpkı bir bilginin laboratuvarında mikroskopun altında bir örneği gözlemlediği gibi, dilbilimci de betimlemek için dili gözlemler.

Dilbilimin bu tutumu hem *dilbilgisinden* hem de eski uygarlıkların bıraktıkları yazılı metinleri inceleyen ve daha çok edebiyat ve tarih için yardımcı bir bilim dalı olan *filolojiden* tamamen farklıdır. Öteki bilimlerde olduğu gibi, dilbilim de değişmez (kesin) ve her zaman geçerli bir çözüm sunmak iddiasında değildir; daha çok sorunları açık bir biçimde ortaya koymayı, kendi yöntemlerini tanımlamayı, çözümleyeceği nesneyi anlamayı ve örnekçeler oluşturmayı amaçlar. J. Lyons'ın deyimiyle: "Dilbilimcinin birinci görevi, insanların dillerinin gerçekteki konuşma (ve yazma) biçimlerini betimlemektir; nasıl konuşma ya da yazmaları gerektiğini buyurmak değil. Başka bir anlatımla, dilbilim betimseldir; kuralcı (ya da buyurgan) değildir."

Gerçekten de, dilbilim kurallar olduğunu bilmesine karşın hiçbir kural benimsetmek istemez. Bir sözce (*énoncé*) ile

kural arasında bir *sapma* olduğu zaman sadece sapmayı gösterir. Kısacası, dilbilim şu düzeyden çok bu düzeyi buyurucu bir biçimde benimsetmek yerine, dilin işleyişini göstermeye ve var olan bütün dilsel düzeyleri ortaya çıkarmaya çalışır.

SÖZLÜ DİLE VERİLEN ÖNCELİK

Kuşkusuz, dilbilimin dilin iç yapısını, bir başka deyişle, sistemini incelediğini söylemek yetmez, geleneksel dilbilgisinde ve kamu oyunda egemen olan bir yanlışlıktan kaçınmak için dilbilimin temel konusunun sözlü dil ("söz" değil) olduğunu belirtmek gerekir. Saussure'e göre: "Dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler sistemidir. Yazının tek varlık nedeni dili göstermektir. Dilbilimin konusunu, yazıdaki sözcükle konuşmadaki sözcüğün birleşimi oluşturmaz. Ne var ki yazılı sözcük, görüntüsü olduğu sesli sözcükle öylesine kaynaşır ki sonunda başköşeye kuruluverir. Böylece, sesli göstergenin görüntüsüne kendisinden daha çok önem verilir. Sanki birini tanımak için onun yüzüne bakmaktansa resmine bakmak daha geçerli bir yolmuş gibi!"*. *Yapısal dilbilim* iki önemli kanıt aracılığıyla sözlü dilin öncelik taşıdığını vurgulamıştır. Bu kanıtlardan biri, *söz* yazıdan daha eski ve daha yaygındır; ikincisi ise, bilinen yazı sistemlerinin sözlü dil birimleri üzerine kurulmuş olmasıdır. Bu kanıt tartışılamayacak kadar açıktır. Yazılı dil, okulda dil öğretimine bağlı olmasına, çeşitli nedenlerle ve özellikle de edebiyatın etkisine karşın bütün saygınlığını korusa bile, sözlü dile verilen öncelik, yazılı dile ikinci derecede ve simgesel bir işlev verir. Bu durumda, Saussure'ün *dil* kavramıyla, *yazı* (*écriture*) iki ayrı bilim dalının uğraş alanı olması gereken iki ayrı göstergeler sistemi oluşturur. J. Lyons bu kez bu karışıklığı şöyle dile getirecektir: "... Kimi zaman konuşmanın yazmadan daha eski olduğunun 'kanıtlanamayacağı' söylenir, ama bu yalnızca 'kanıt' terimine, tarihsel olgularda istediğimizden daha büyük bir yük yüklenirse doğru olabilir. Altı ya da yedi

* Saussure, *age*, s. 45.

bin yıldan daha eski tarihi olan hiçbir yazı sistemi bilmiyoruz. Öte yandan, konuşma yeteneği olmadan yaşayan ya da yaşamış olan insan topluluğu yoktur; yüzlerce dil günümüzde de misyonerlerce ya da dilbilimcilerce yazıya bağlanmadan önce bir yazı sistemiyle ilişkili değillerdi. Bu bakımdan konuşmanın insan toplumunun kökenine uzandığını düşünmek insana uygun görünebilir"*. Daha sonra, J. Lyons bu düşüncelerini şöyle sürdürür; "... konuşma dili yazılı dilden önce gelir. Başka bir anlatımla, dilin anlatım düzleminin birincil tözü sestir; (özellikle insanın konuşma organları tarafından üretilen ses aygıtı); yazı aslında, bir dilin sözcük ve tümcelerini olağan biçimde, *gerçekleştirildikleri* tözden biçim tözüne (kağıt ya da taş vb. üzerinde görünen belirtkelere) dönüştürmenin bir yoludur... ".**

Dil sesli göstergeler aracılığıyla insanların anlaşmasını sağlayan bir yeti olarak tanımlandığı için, dilbilim dilin sözlü özelliğine öncelik vermiştir. Bir başka deyişle, düşünce ve duygularını başkalarına bildirerek, görüşlerini onlara kabul ettirmek ya da onlarla anlaşmak isteyenler bir düşünceyi kendi kendilerine tartışarak duygularını, benliklerini tanımaya çalışanlar bu işleri başarabilmek için hep dili kullanırlar. Bu tanımdan "konuşma dili" dışında anlaşma, bildirişme aracı anlamı çıkmasın. Daha önce de değindiğimiz gibi, *göstergebilimin* incelemeyi amaçladığı pek çok dil-dışı bildirişim sistemleri vardır: örneğin trafik işaretleri, deniz fenerleri, ilkel kavimlerde tam-tam, çubukların belli yerlerine bağlanan kumaş ya da ot düğümler, vs.. Ancak, bütün bu benzeri yollar, aslında konuşma diline dayanır. Konuşma dilinin aracılığıyla varılmış bildirişim sistemleridir.

Dil derken zamanın akışı içinde yanyana sıralanmış sesler sistemini anlatmak istiyoruz. Temel olan konuşma dilidir; yazı konuşma dilinin bir imgesi, seslerin grafilerle gösterilmesidir. Konuşma ile yazı dilinin birbirine tam uymadıklarını hepimiz biliriz: yüz ifadesi, ahenk, vurgu konuşmada

* Lyons, *age*, s. 44.
** Lyons, *age*, s. 62.

büyük bir rol oynar. Onların görevini yazı dilinde, belli deyimler ve tümce yapıları yüklenir. Konuşma ve yazı dilleri birbirlerine ne kadar yaklaşırsa yaklaşsın, özelliklerinden gelen ayrılıklar ortadan kalkmaz. Yazı, konuşma dilini grafilerle simgelemekten başka bir şey yapmaz.

DİLBİLİMİN GÖREVLERİ

Saussure, kendinden öncekilerin dil yetisi konusundaki görüş açılarının indirgeyici niteliğini eleştirerek, dilbilime mümkün olabilen en geniş gereci (*matière*) verir. "İster vahşi topluluklar ya da uygar uluslar, isterse eski, klasik çağlar ya da çöküş dönemleri sözkonusu olsun, dilbilimin gerecini herşeyden önce insan dilinin bütün gerçekleşmeleri oluşturur"*. Ama, Saussure *dili* araştırma ve inceleme konusu yaparak yönteminin özgünlüğünü ortaya koyar. Bu yöntem, ya da bakış açısı dil olguları yığını içinden belli bir dilin biçimsel sistemini kurmaktan ibarettir.

Somut olarak, dilbilimin görevi, ulaşabildiği bütün dilleri betimlemek, bu dillerin tarihsel gelişimini incelemektir. Öte yandan, dillerin çeşitliliğinden (diller nedensizlik ilkesiyle belirlenen gösterge sistemleridir) yola çıkarak, bütün dillerde sürekli ve evrensel bir biçimde kendini gösteren güçleri araştırmak, tarihin bütün özel olaylarını açıklayabilecek genel yasaları bulmak, ayrıca kendi sınırlarını çizmek ve kendi kendisini tanımlamaktır.

GENEL DİLBİLİM DERSLERİ'NİN TEMEL KAVRAMLARI

DİL/SÖZ KARŞITLIĞI

Herhangi bir bilimin oluşabilmesi için, bir bilgi konusu sınırlaması gerekir. Daha önce de değindiğimiz gibi, dilbilimin gereci, dilin bir topluluk tarafından kullanımına bağlı —fizyolojik, ruhsal ve toplumsal— olaylar bütünü olarak vardır. Dilsel etkinliğin bütün şartları ve sonuçları dilbili-

* Saussure, *age*, s. 20.

min gerecini ilgilendirir. Böyle düşünülünce, ne yazık ki, dilbilimin gereci doğrudan bir incelemeye olanak vermez. Dilbilimin gerecini oluşturan olgular o kadar çeşitli, karmaşık ve birbirine öylesine zayıf bağlarla bağlanmışlardır ki dilbilimci kendisini bir ikileme dönüşen bir seçenek karşısında bulacaktır. Ya bütün bu olgulara ilişkin olanaklı bilgileri hiçbir ayrım gözetmeksizin toplamak, o zaman, bir bilim oluşturmak umudundan vazgeçmek ve aralarında hiçbir ilişki bulunmayan, karmakarışık bir olgular yığınıyla yetinmek gerekecek. Ya da bu gereç içinde özel bir alan sınırlamak, ama bu kez de tarafsız olmamakla, daha önemlisi bu alanı sınırlayarak gerçeği bozmakla suçlanmaktan kurtulmak olanaksızlaşacaktır. Çünkü tek tek olaylar bağımsız bir biçimde incelendiklerinde, bunların anlaşılabilir olduklarını hiçbir şey garanti edemez.

Bu ikilemden kurtulmak için, Saussure dilbilimciden gerecin, yani dil yetisinin (*langage*) içinde sınırlı basit bir alan, dil yetisinin bir bölümü olmayan ama aslında soyut olan, olguların ayrıcalıklı bir bölümü değil, gerecin ayrıcalıklı bir görünümünü temsil eden bir nesne oluşturmasını ister. Böylece, dilbilimde bilimselliğe yol açan Saussure, inceleyeceği konuya göre, ondan bilimsel nesnesini tam olarak oluşturmasına yarayacak bir görüş açısı (*point de vue*) seçmesini ister. Çünkü Saussure "başka bilimler önceden belli konular üstünde çalışma yapmalarına ve bu konular sonradan değişik açılardan ele alınabilmesine" karşın dil alanında "durum tamamen farklıdır. (...) Konunun görüş açısından önce var olması şöyle dursun, neredeyse görüş açısı konuyu yaratır"* diyecektir.

Geçerliliğini yeterli ve gerekli bir biçimde belirleyen bu görüş açısı için sadece iki şart öne sürülmüştür. Görüş açısından hareket edilerek oluşturulan nesne hem kendi içinde bir bütün, yani iç kurallarla yönetilen kapalı bir sistem, hem de dil yetisinin karmaşıklığına doğal bir düzen getirebilecek olan bir "sınıflandırma ilkesi"** olmalıdır. Saussure dilbili-

* Saussure *age*, s. 22.

min bu nesnesine dil (*langue*) adını verir.

Bugün aşağıyukarı bütün dilbilimciler —geçici olarak— *dil yetisinden* kaçmak gereği konusunda birleşmişlerdir. Ama *dili* tanımlamak söz konusu olduğu zaman da bazı güçlüklerin ortaya çıktığına tanık olmuşlardır. Saussure *dil yetisinden dili* ayırmış ve dili, dilin bireysel kullanımı olan 'söz'un (*parole*) karşısına koymuştur. Bu ayrım iki temel karşıtlık biçiminde ortaya çıkar. Dil yetisinin bireysel görünümü ile, toplumsal görünümü arasındaki ayrım ve dil yetisinin etken (*actif*) ve edilgen (*passif*) görünümü arasındaki ayrımdır.

Gerçekten de, dil önce bir kurum, bir toplumsal uzlaşmalar bütünü olarak tanımlanır. Ama, aynı zamanda, dilin niteliği belli sayıdaki sesler ve düşünceler arasında, her türlü dilsel etkinlikten soyutlanmış edilgen bir ilişki olarak tanımlanır. Buna paralel olarak, *söz* hem bir etkinlik hem de bireyin ayırıcı özelliği olarak görünür. *Söz* gerçekten de bir etkinliktir, çünkü dilin bireyler tarafından kullanımıdır, yani dilin tözünü oluşturan sesler ve kavramlar arasındaki bağıntıların kullanımından başka bir şey değildir. Kısacası, *dil* "anlatım araçları bütünü", bütün bireylerde ortak olan bir şifre (*code*) olarak görülür, söz bu şifrenin ya da kodun bireysel kullanım biçimidir. Bu anlamda, *dil*, bir müzik parçasıyla, yani bir senfoniyle ve bu parçanın müzisyenler tarafından çalışması, yorumlanması, söz ile karşılaştırılabilir.

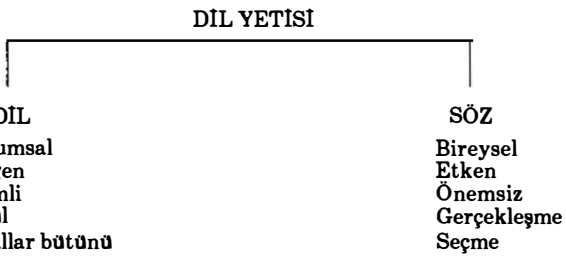
Saussure özellikle sadece dilin bir bilimsel inceleme konusu olabileceğini kabul etmiş ve dilin ikincil ve bireysel gerçekleşmesi sözü, dilbilimin inceleme alanı dışında bırakmıştır. Gerçekten de, Saussure için, *dil*, "yalnız başına onu yaratamayan ve onu değiştiremeyen bireyin dışında, dil yetisinin toplumsal yanıdır".* *Dili sözden* ayırmak, toplumsalı bireyselden, önemliyi önemsizden, gücülü (*virtuel*) gerçekleşmeden, yani edilgeni etkenden ayırmaktır.

Kısacası, ilk kez, Saussure dilbilimin konusu ve onu ince-

** Saussure *age*, s. 25.
* Saussure age, s. 31.

leyeceği yöntem üzerinde kuramsal bir düşünce ortaya koymuştur. Kendisinden önceki dilbilimciler gibi, olguları toplamakla, sınıflandırmakla yetinmek yerine dilsel olguları kuramsallaştıracağı genel bir çerçeve ve bir görüş açısı oluşturmuştur. Bu anlamda, Saussure dilbilimde ilk bilimsel incelemeye yol açan dilbilimcidir.

Bütün bu söylediklerimizi şöyle özetleyebiliriz:



Böylece, Saussure iki dilbilimi birbirinden ayırır: Biri sadece dili konu alan *dil dilbilimi,* öteki ise ikincil bir öneme sahip olan *söz dilbilimi*'dir. Bu ayrım son derece sınırlayıcıdır. Saussure'ün ortaya koyduğu bu *dil/söz* karşıtlığı, daha sonra bazı dilbilimciler tarafından değişik adlarla sürdürülmüştür:

G. Guillaume	Dil/Söylem
R. Jakobson	Kod/Mesaj
L. Hjelmslev	Şema/Kullanım
R. Barthes	Dil/Yazı (*écriture*)

Böylece, bu karşıtlıkla Saussure dilin sözden farklı olduğunu vurgulayarak dilbilimin bağımsız bir bilim dalı olarak oluşmasını sağlamıştır. Bize Saussure'ün dil adını verdiği bu değerler ve göstergeler sisteminin işleyişinin ve yapısının ne olduğunu anlamak kalıyor.

Bugün ruhdilbilim (*psycholinguistique*), toplumdilbilim (*sociolinguistique*) ya da söylem çözümlemesi (*analyse du discours*) gibi yeni bilim dalları Saussure'ün *dil/söz* ayrımını tartışma konusu yaparak, Saussure ve Yapısal Dilbilimin

bakir bıraktığı alanı doldurmaya çalışmaktadırlar. Ruhdilbilim için, temel sorunlardan biri kesin olarak sözün ortaya çıkışını açıklamakdır. Toplumdilbilime gelince, o da dilin biçimsel sistemi dışında, farklı toplumsal kullanımları ve belli bir dil içindeki çelişkileri aydınlatmaya çalışır ve bildirişim durumlarıyla ilgilenir. Nihayet söylem çözümlemesi tümce boyutunu aşan daha büyük birimler içinde (söylemler, metinler) düzenlilikleri ortaya koymaya çalışır.

ARTZAMAN/EŞZAMAN (*DIACHRONIE-SYNCHRONIE*)

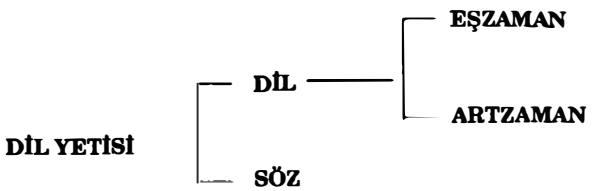
Artzaman ve *eşzaman* terimleri genel olarak dil yetisinin, özel olarak da doğal dillerin olgularına bir yaklaşımı gösterirler. Bir dilin eşzamanlı incelenmesi herşeyden önce betimseldir ve söz konusu dilin yapısını, zaman içindeki evrimini bir yana bırakarak hareketsiz olarak yakalayabildiği çok kısa bir zaman dilimi içinde incelemekten ibarettir. Çoğu kez bu eşzamanlı incelemeye durgun (statik) dilbilim adı da verilir. Ancak, bu yaklaşım bir dilin artzamanlı incelemesini de içerirse bir gerçeklik kazanır. Bu *artzamanlı* incelemeye *evrimsel*, *dinamik* ve *tarihsel dilbilim* de denir.

Bu iki inceleme yöntemi arasındaki ayrım ilk kez XX. yüzyılın başında Saussure tarafından dilbilimin temel ilkelerinden biri olarak ortaya konmuştur. Bu ayrımın, tarihsel açıdan, dilbilimin gelişmesinde son derece önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Bu karşıtlık ve bu karşıtlığa bağlanan *sistem* kavramı sayesinde bazı insan bilimlerinde *yapısalcılık* adı verilen bir düşünce akımı gelişmiştir. Yapısalcılık, etkilediği bütün bilim dallarında ve özellikle dilbilimde tamamen eşzamanlı uğraşılarıyla kendini göstermiştir. Ama yapısalcılığın konusu, sadece eşzamanlı olguları incelemek değil, aynı zamanda artzamanlı inceleme için geçerli genel bir kuramın oluşturulmasına da katkıda bulunmaktır.

Kısacası artzaman kavramı dilin evriminin bir evresini gösterirken, eşzaman kavramı kullanım halindeki bir dil durumunu gösterir. Aslında bu karşıtlık, Saussure'e göre tama-

men yöntemsel bir nitelik taşır; çünkü olayların içinde böyle bir ayrım söz konusu değildir: "Dil yetisi her an hem oturmuş bir sistem hem de bir evrim içerir"*.

Dil yetisini *dil* ve *söz* diye ikiye ayıran Saussure, daha sonra bir başka karşıtlığa başvuracak ve böylece dilin birbirini izleyen olgular ekseni (*axe des successivités*) üstündeki evrimini gösteren artzamanlı incelemeyle, zamandaş olgular ekseni (*axe des simultanéités*) üstünde, belli bir zaman kesiti içinde dilin sistemini, iç düzenlenişini konu alan eşzamanlı inceleme arasında bir ayrım yapacaktır.



Saussure dilin incelenmesinde eşzamanlı bakış açısına öncelik vermiştir. Hermann Paul gibi XIX. yüzyıl dilbilimcilerinden bazıları daha önce böyle bir ayrım yapmışlar, ancak sadece artzamanlı dilbilimin bilimsel olduğunu kabul etmişlerdir. Oysa, Saussure, tam tersine, dilin eşzamanlı düzeyde bir sistem oluşturduğunu, dilsel değişimlerin ise bireysel ve raslantısal olduğunu savunur. Şimdi kısaca Saussure'un neden geçici olarak artzamanlı incelemeyi bir kenara bırakıp eşzamanlı incelemeye öncelik tanıdığını açıklamaya çalışacağız.

Eşzamanlı bakış açısı, dil yetisinde tamamen konuşan bireyin davranışına denk düşer. Belli bir dili konuşan kimselerin büyük bir çoğunluğu, dilin tarihi konusunda herhangi bir bilgiden yoksundur; ama bu onların doğru konuşmalarını ve yazmalarını engellemez. Bir Fransız için *cheval*'in latince *caballus*'tan geldiğini bilip bilmemek hiçbir şeyi değiştirmez. Tek bir tümcede, çeşitli devirlerde fransızcaya, türkçeye ya

* Saussure, *age*, s. 24.

da ingilizceye girmiş, kaynakları farklı ama bugünkü dile ait olan çok ayrışık bir öğeler karışımı kullanırız. "Çünkü konuşan birey için gözle görülür tek gerçek eşzamandır"*. Dilbilimci için de durum aynıdır. *Artzamanlı* bakış açısını benimseyen dilbilimci dilin kendisini değil onu değiştiren olaylar dizisini görür.

Kısacası, dilbilimsel çözümlemenin gerçek konusu tarihsel değişim değil, belli bir zaman kesiti içindeki birimlerin karşılıklı ilişkileridir. Bu bağdaşık (*homogène*) sistem bir "dil durumu"dur (*état de langue*), yani değişimlerin sayıca önemsiz olduğu, bazen daha uzun, bazen daha kısa süreli bir zaman dilimidir.

XIX. yüzyılın sonunda, daha önce değindiğimiz gibi, tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilim egemendi. Saussure'un artzamanlılığı tamamen inkar etmeden eşzamanlı dilbilime öncelik tanıması hiç de şaşırtıcı değildir. Şunu unutmamak gerekir ki, modern dilbilimin yöntem ve amaçlarını belirlerken, Saussure eşzamanlı incelemeler kadar artzamanlı incelemelere de yardımcı olmayı düşünüyordu.

Bu karşıtlık üzerinde ısrar etmek, gerekli, yöntemsel bir girişimdir. Saussure "bu karşıtlığın içerdiği tüm sonuçları ortaya koyabilmek için söz konusu iki düzeyin karşıtlığını da göstermek gerekir".** Sonuç olarak, bu iki düzey eşzamanlıkla artzamanlılığı hem birbirinden bağımsız, hem de birbirine bağımlı kılan şeylerde bulunur.

Saussure sadece dilin betimlenmesinde değişimleri bir yana bırakmak ister. Sausure dilin her an değiştiğini bilmektedir: "Aslında salt hareketsizlik diye bir şey yoktur"***. Bundan da "dil durumu kavramının yaklaşık bir kavram olduğu"**** sonucu çıkar. Saussure'un dilin tarihini, ya da tarihsel gelişimini inkar etmek gibi bir amacı yoktur ve Saussure'un eşzamanlı incelemeye öncelik vermekle tarihi reddettiğini savununlara Saussure'den aldığımız bir alıntıyla

* Saussure, *age*, s. 128.
** Saussure, *age*, s. 119.
*** Saussure, *age*, s. 193.
**** Saussure, *age*, s. 143.

cevap vermek istiyoruz: "Dil yetisi her an oturuşmuş bir sistemle bir evrimi içerir. Her an çağdaş bir kurumdur, hem de geçmişin ürünüdür. Sistemi tarihinden, bugünkü durumu eski durumdan ayrıt etmek ilk bakışta insana kolay gibi görünür. Aslında, bunları birleştiren bağ öylesine sıkı bir bağdır ki, bu iki yönü birbirinden ayırmakta güçlük çekeriz".*

Böylece, *dil/söz* karşıtlığı *eşzaman/artzaman* ayrımıyla güçlendirilmiş, sadece eşzamanlı bakış açısı dilin bir sistem (ya da yapı) olarak ele alınmasını sağlamıştır. Saussure bunları şöyle özetler: *Eşzamanlı dilbilim,* bir arada bulunan ve bir sistem oluşturan öğelerin, aynı toplumsal bilincin algıladığı mantıksal ve ruhsal bağıntılarıyla uğraşacak, toplumsal bilinç onları nasıl görüyorsa o da öyle görecektir. *Artzamanlı dilbilim* ise, aynı toplumsal bilincin görmediği ve aralarında sistem oluşturmadan birbirinin yerini alan ardarda sıralanan öğelerin bağıntılarını inceleyecektir.

Kısacası, *eşzamanlı dilbilim artzamanlı dilbilimi* dışlamaz. Yöntemsel açıdan, artzamanlı boyut, eşzamanlı boyuttan sonra gelir. Çünkü artzamanlı inceleme, eşzamanlı sistemlerin incelenmesini gerektirir; ancak eşzamanlı incelemeden sonra, sistemin evrimsel yasaları saptanabilir. Gerçekten de, dillerin neden ve nasıl değiştiklerini araştırmadan önce onların işleyişlerini incelemek daha doğru olur.

SİSTEM/GÖSTERGE/DİLSEL DEĞER

Saussure'un kuramı dilin tanımına dayanır. Bu işlek tanım bütün sistemin temel ilkesi ya da aksiyomu olarak kabul edilebilir. Bu ilkenin yöntemsel bir özelliği vardır, çünkü dilbilimsel araştırma alanına girmek istiyorsak bu ilkenin zorunlu kıldığı bakış açısıyla bu tanımı kabul etmek zorundayız. Nesnenin (=dilin) tanımı ve yöntemin tanımı ya da bu nesneye yaklaşım biçimi birbirinden ayrılmaz. Sistem konusunda yaptığı bir çok açıklamada, Saussure kuşkusuz bu temel ilkeyi değişik biçimlerde açıklamıştır. Örneğin *Dilbili-*

* Saussure, *age*, s. 24.

min Konusu başlıklı III. bölümde Saussure şöyle diyor: "İnsan için doğal olan sözlü dil yetisi değil, bir dil kurma, yani ayrı ayrı kavramların karşılığı olan ayrı ayrı göstergelerin oluşturduğu bir sistem yaratma yetisidir".* Terimleri bir bir, etraflı bir biçimde analiz etmeden önce, Saussure'ün yaptığı dilin biçimsel tanımı hakkında kısa ve açık bir bilgi sahibi olmayı yararlı görüyoruz. Dilin "ayrı ayrı göstergeler sistemi" olarak tanımı da oldukça tam bir tanımdır. *Genel Dilbilim Dersleri*'nin dışında raslanılan öteki tanımlar, bu tanımın yaklaşık ya da indirgenmiş tanımından başka bir şey değildir.

Saussure'de birinci önemli kavram *sistem* kavramıdır. Saussure daha başından beri dilin bir bütün, bir *sistem* olduğu görüşünü savunmuştur. Saussure *Genel Dilbilim Dersleri*'nde bunu şöyle dile getirir: "Artık ölü dilleri konuşmuyoruz, ama onların işleyiş düzenlerini gene de öğrenebiliriz";** daha sonra V. bölümde şöyle devam eder: "Dil konusundaki tanımımız bizim, düzene, oluşturduğu sisteme yabancı olan herşeyden uzaklaşmamızı gerektirir".*** Böyle bir sezgi, en basit düzeyde bile modern matematik dilini bilen kimseler için yabancı değildir. Bir sistemde, öğelerin tek başlarına bir değeri yoktur, bu öğeler ancak birbiriyle olan karşılıklı ilişkileri içinde ve sistemin bütünü içinde bir değer kazanırlar. Önemli olan öğelerin kendisi değil, öğeleri birbirine bağlayan bağıntılar ve ilişkilerdir. Bir öğenin uğradığı önemli her değişim sistemin bütününü etkiler, çünkü öğeyi sisteme diyalektik bir bağ bağlar. Daha sonra da göreceğimiz gibi, Saussure hiçbir zaman *yapı* terimini kullanmamasına rağmen, onun bu dile bakış açısı insan bilimlerinde ilk yapısalcı ilke olmuştur. Saussure bu bakış açısını daha iyi açıklayabilmek için o dönemde son derece özgün olan *dil-satranç* karşılaştırmasını kullanmıştır. Saussure "tahta taşların yerine fildişi taşlar koyarsam ortaya çıkan değişiklik sistemi ilgilendirmez. Ama taşların sayısını azaltır ya da çoğaltırsam, bu de-

* Saussure, *age*, s. 26.
** Saussure, *age*, s. 31.
*** Saussure, *age*, s. 40.

ğişiklik oyunun kurallarını da baştan başa değiştirir".* diyecektir.

Böylece, bugün dilin yapısal düzeni diye adlandırılan şeyin üzerine dikkati çeken Saussure, dilbilimde kendi döneminin uzmanlık çalışmalarının pek çoğunu yöneten atomcu bakış açısının üstünlüğüne son vermiştir.

"SİSTEM"İN *GENEL DİLBİLİM DERSLERİ*'NDEKİ YERİ

Bir sistemde öğelerin tek başlarına bir değeri yoktur, ancak sistemin bütünü içinde bir değer kazanırlar. Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, dilde önemli olan tek tek öğeler değil, öğeleri birbirine bağlayan ilişkilerdir. Bir öğenin değişimi sistemin bütününü etkiler, çünkü öğe ile sistem arasında diyalektik bir bağ vardır. Saussure dilin düzenlenmiş bütününü göstermek için *yapı* sözcüğünü kullanmamasına karşın, onun sistem anlayışı insan bilimlerinde ilk yapısalcı yöntemi oluştur.

Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*'nde (*Cours de linguistique générale*) sistem kavramını çok sık kullanmasına karşın, bu kavramı hiçbir zaman tanımlamamıştır. Adı geçen eserden aldığımız örneklerle hem sistem kavramına bir açıklık getirmeye hem de yapısalcılığın temelini oluşturan düşünceyi açıklamaya çalışacağız.

1. "(Dil) bir göstergeler sistemidir ve bu sistemde önemli olan anlamla işitim imgesinin birleşimidir".
2. "Dil kavramları belirten bir göstergeler sistemidir."
3. "Dil, bütün bölümleri zamandaş dayanışmaları bakımından ele alınabilen ve alınması gereken bir sistemdir."
4. "Dil, bütün öğeleri dayanışık birinin değeri yalnızca öbürlerinin de zamandaş varlığından doğan bir sistemdir."
5. "Dil, kendi düzeni dışında düzen tanımayan bir sistemdir."
6. "Bir öğeyi yalnız belli bir sesle belli bir kavramın bir-

* Saussure, *age*, s. 40.

leşimi gibi ele almak büyük bir yanılsamadır. Öğeyi bu yoldan tanımlamak, onu bir parçası olduğu sistemden ayırmak demektir. İşte öğelerle başlayıp bunları toplayarak sistemi yaratabileceğimizi sanmak olur bu. Oysa, tam tersine dayanışık bütünden kalkarak bu bütünün kapsadığı öğeleri çözümleme yoluyla elde etmek gerekir."

7. "Dil bir değerler sisteminden başka bir şey değildir."

6. alıntının dışında, "dizge" (sistem) sözcüğü hep "dil"i tanımlamak için kullanılmıştır, ama buna paralel olarak da "dayanışıklık" (*solidarité*) kavramının ortaya çıktığını görüyoruz (3., 4., 6. alıntılar). Böylece, dil bir öğeler (4. ve 6. alıntılar), göstergeler (1. ve 2. alıntılar), bölümler (3. alıntı) bütünü olarak tanımlanır. Sistem ile dili birleştiren basit tanımların dışında (5. ve 7. alıntılar), öteki alıntılar dil kavramını "bölümler" topluluğu ya da "değerler sistemi" kavramlarıyla bir arada gösterir. Söz konusu nesnenin bağımsızlığını pekiştiren 6. alıntı, yapısalcı görüşün temelini oluşturur. Dil bir sistem gibi görünmesine karşın, onu oluşturan öğelerin bağımsız gerçeklikleri yoktur. Saussure'un kuramında "öğeler" anlamlı en küçük birimler olan göstergelerdir. Daha sonra, 1929 yılında *Prag Dilbilim Çevresi*'nin çalışmalarıyla bu öğelere sesbirimler eklenecek ve ilk kez N. S. Troubetzkoy "yapı" sözcüğünü kullanacaktır.

Öte yandan, Saussure'un kuramında, sistem kavramı *değer* kavramına dayanır. Bir dilsel göstergenin değerini kavramak, kullanımda birbirine karışan iki işleme bağlıdır: Birincisi söz konusu göstergenin yerini dizisel (*paradigmatique*) kategoriler içinde öteki göstergelere göre belirlemek ve ikincisi, yine aynı göstergenin dilin öbür öğeleriyle (dizimsel (*syntagmatique*) kurallar mümkün birleşimlerini tanımaktır. Bu da herşeyden önce dilin "bir göstergeler sistemi" olduğu gerçeğinden hareket etmekle gerçekleşir. Saussure'un deyimiyle: "Bir sistemin parçasıdır sözcük, onun için yalnızca bir anlam içermekle kalmaz, bir de değer taşır özellikle. Bu ise apayrı bir şeydir", ya da "... birimlerin bir derece önemli olmasına karşın soruna değer açısından yaklaşmak iyi olur.

Çünkü değer kanımızca bu sorunun en önemli yönüdür". Ancak Saussure'un de belirttiği gibi, *değer* kavramıyla *anlamı* birbirine karıştırmamak gerekir.

Bu *değer* kavramından hareket ederek, bir öğenin kullanım değerleriyle, öteki göstergelerle sürdürdüğü karşılıklı ilişkiler ve sistem içindeki yeri ve işleviyle tanımlandığı gerçeği ortaya çıkar. Böylece, tamamen ayrımsal bir kavramın ortaya çıkışına tanık oluyoruz ve Saussure bu konuda şöyle diyor: "Dilde yalnız ayrılıklar vardır", ya da "Her gösterge sisteminde olduğu gibi, dilde de göstergeyi gösterge yapan, onu benzerlerinden ayırt eden özelliklerden başka bir şey değildir. Değerler birimi olduğu gibi özelliği yaratan da ayrılıktır". Bu durumda, dil her öğenin kendisi olmayan başka bir öğeyle tanımlandığı bir kaşıtlıklar sistemidir. Saussure'un ünlü *dil/satranç* benzetmesine göre, çeşitli taşların kendilerine özgü fiziksel gerçekliği, yani tözleri (*substance*) (tahta, fildişi, kemik, plastik vb.) işlevlerinden bağımsızdır. *Genel Dilbilim Dersleri*'nden önce, dilbilimcilerin daha çok taşların tözüyle ilgilendiklerini belirtmek gerekir. Saussure ile, oyunun kurallarının, yani biçimin önem kazandığını görüyoruz. Saussure'e göre: "Dil bir töz değil, bir biçimdir".

Bu durumda Yapısalcılığın temel ilkelerinin Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'nden kaynaklandığını ve *yapı* sözcüğünü kullanmamasına karşın Saussure'ün, yapısalcılığın öncüsü olduğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak, *yapısalcılık* şu iki temel görüşten kaynaklanır:

"Bir öğeyi yalnız belli bir sesle belli bir kavramın birleşimi gibi ele almak büyük bir yanılsamadır. Öğeyi bu yoldan tanımlamak, onu bir parçası olduğu sistemden ayırmak demektir. İşe öğelerle başlayıp bunları toplayarak sistemi yaratabileceğimizi sanmak olur bu. Oysa, tam tersine, dayanışık bütünden kalkarak bu bütünün kapsadığı öğeleri çözümleme yoluyla elde etmek gerekir" ve "... bütüne değerini parçaları verir, parçalara ise bütündeki yerleri...".

Yapı, dilin işleyişine özgü bir olguyu daha iyi açıklayabilmek amacıyla dilbilimciler tarafından oluşturulan bir kav-

ramdır. Aslında, bu kavram Saussure'ün *sistem* kavramıyla anlatmak istediği şeyi içerir. Dilbilimcilerin kendi kurdukları yapının içine, şu özellikleri eklediklerini söyleyebiliriz:

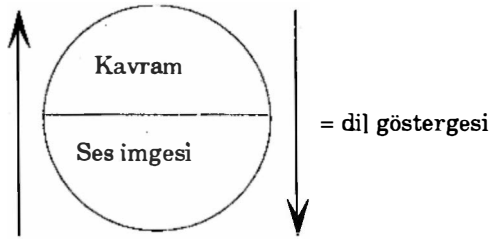
1. Bir bütün oluşturan ve iyice sınırlandırılmış bir nesnenin ancak bir yapısı vardır;
2. Bu nesne birbiriyle ilişkiler kuran çeşitli öğeler kuruluşu olarak tanımlanabilir;
3. Bu ilişkiler nesnenin tanımı için belirleyici olacaktır: iki öğe arasındaki tek bir ilişki bile değişikliğe uğrasa, değişen şey nesnenin tüm dengesi olacaktır.

DİL GÖSTERGESİ

İkinci kavram özel olarak insanı ilgilendiren *anlam* (*sens*) ve *anlamlama* (*signification*) sorunlarını getiren "gösterge" kavramıdır. Çünkü dilin temel işlevi anlamlandırmak ya da bunu daha geleneksel sözcüklerle söylemek gerekirse, bildirişimde bulunmak ya da düşünceleri ifade etmektir. *Sistem* kavramı dilin biçimsel yapısını ilgilendirmesine karşın *gösterge* kavramı dilin psikososyolojik işlevini ilgilendirir. Bilindiği gibi, Saussure dilden yola çıkarak, başka göstergelerin işleyişini araştıracak bir bilim dalının kurulmasını öngörür. İlerde kurulmasını istediği ve "toplum içindeki göstergelerin yaşamını inceleyecek olan bu bilim"* dalına da *sémiologie* (göstergebilim) adını verecektir. Saussure'e göre, *göstergebilim*, genel göstergeler bilimi olacak, doğal dillere özgü göstergeleri inceleyen dilbilim de göstergebilimin bir dalı durumuna gelecektir. Saussure dilbilimi göstergebilime bağlarken, göstergebilimi de toplumsal psikolojinin, dolayısıyla genel psikolojinin içine oturtur. Göstergesel sezgi Saussure'de biçimsel sezgi kadar açıktır ve bu konuda şöyle der: "Bizim için, dil sorunu herşeyden önce bir gösterge sorunudur ve bütün açıklamalarımız anlamını bu önemli olgudan alırlar"**. Ama insanın aklına hemen gösterge nedir sorusu

* Saussure, *age*, s. 33.
** Saussure, *age*, s. 34.

geliyor. *Gösterge* önce dil sisteminin bir öğesi ya da Saussure'un terimleriyle söylemek gerekirse bir "dilsel birimdir". *Gösterge* ruhsal iki şeyin birleşiminden oluşur: "dil göstergesi bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir ses imgesinin birleştirir."* O halde gösterge nesneyi gösteren bir ad değil, öğeleri birbirine sıkı sıkıya bağlı ve aralarında bir çağrışım ilişkisi olan iki yönlü anlıksal bir kendiliktir. Dil göstergesinin niteliğini göstermek için Saussure okların diyalektik bağı gösterdiği aşağıdaki şemayı kullanmıştır: ses



imgesi (*image acoustique*) salt fiziksel nitelikli olan maddesel ses değildir, sesin anlıksal izidir, duygularımızın tanıklığıyla bizde oluşan bir tasarımdır. Ses imgesi duyumsaldır, eğer zaman zaman "maddesel" olarak da nitelendirilirse, bundan sadece imgenin duyumsallığı ve genellikle daha soyut olan öteki çağrışım öğesinin bir başka deyişle, kavramın (*concept*) karşıtı olarak ele alındığı anlaşılmalıdır.

Kendi dilimizi gözlemlediğimiz zaman ses imgelerimizin anlıksal özelliği çok daha iyi ortaya çıkar. Dudaklarımızı da, dilimizi de kıpırdatmadan kendi kendimize konuşabilir, bir şiiri içimizden ezbere okuyabiliriz. Dildeki sözcükler bizim için ses imgeleridir. Kavram, ona bağlanan düşünce ya da düşünceler bütünüdür.

Daha sonra, Saussure ses imgesine *gösteren* (*signifiant*), kavrama *gösterilen* (*signifié*) adını verecektir. Bu iki terim, "bunların hem kendi aralarında, hem parçası oldukları bü-

* Saussure, *age*, s. 98.

tünle kurdukları karşıtlık ilişkisini belirtmek gibi bir yarar sağlar".* Hemen şunu belirtmek gerekir ki, dilde *gösterilen* hiçbir şekilde belirtilen nesneyle özdeşleşmez ve *gösteren/gösterilen* karşıtlığı *ad/nesne* karşıtlığını kapsamaz. Tek bir *gösteren* için tarihsel ve psikososyolojik bütün değişimler gereği, bireylere ve dönemlere göre değişik *gösterilen* kategorileri olabilir. *Gösteren* gibi *gösterilen* de anlıksal bir olaydır, tek bir gerçeğe tek bir gösterene göndermede bulunmaz. Öte yandan, dilbilim açısından, gösteren ve gösterilen birleşimini göz önünde bulundurmadan, sadece nesnelerden söz etmek oldukça zordur. *Gösterge* kavramı bu şekilde tanımlanınca, *sözcük* kavramına göre daha somut, daha belirgin bir değere sahiptir. Göstergenin bütün sözcük kategorilerini, anlamlı sözcükler kadar bir yapı oluşturmaya yarayan ya da tamamen dilbilgisel sözcükleri de kapsadığı görülür. *Gösteren/gösterilen* karşıtlığının ikinci avantajı, insanlık tarihi içinde, bir dilin biçiminin niteliklerinin göstergenin göstereniyle dile getirilen sözdizimsel yapı biçimleri ve bilginin evriminden bağımsız olarak değişebildiğini göstermektedir.

DİLSEL DEĞER (*VALEUR LINGUISTIQUE*)

Göstergeyi tek başına, yalnızca *gösteren* ve *gösterilen* birleşimi olarak incelemenin büyük ölçüde bir soyutlama, bir bilimsel düzlemde inceleme olduğunu söylemiştik. Aslında dil göstergesini birleşimi bakımından değil, çevresi açısından ele almak gerekir. İşte o zaman karşımıza *değer* kavramı çıkar.

Değer kavramı Saussure'un *Genel Dilbilim Dersleri*'nde anlamlamadan (*signification*) daha önemli temel bir kavram olmuştur. *Değer*, sözün karşıtı olan dil kavramıyla sıkı ilişki içindedir. Göstergeyi tek başına alırsak onun değerini ölçemeyiz. Göstergeyi; parçası olduğu sisteme yerleştirmek gerekir. Göstergenin değerini komşu öğeler sınırlar. Saussure bu

* Saussure, age, s. 99

konuda şöyle der: "Bir öğeyi belli bir ses imgesiyle belli bir kavramın birleşimi olarak kabul etmek aldatıcı bir görüştür. Böyle bir tanım, öğeyi içinde bulunduğu sistemden koparmaktır. Bu, öğelerden işe başlayıp bunları toplayarak sistemi yaratabileceğimizi sanmak olur. Oysa, tam tersine, dayanışık bütünden hareket ederek, inceleme sonunda, bütünün kapsadığı öğeleri çözümleme yoluyla elde etmek gerekir".* Gerçekten de, bir göstergenin değeri, biçim ve anlamından başka parçası olduğu sistemin öteki öğeleriyle olan ilişkilerinden, hem onlara karşıt, hem de onlara aykırı olmasından ve tümce içinde yüklendiği işlevden doğar. Örneğin Fransızca "*mouton*" sözcüğünün değeri ingilizce "*sheep*" ile bir olamaz. Çünkü ingilizcede canlı hayvana "*sheep*" denilmesine karşılık kasaplık ete "*mutton*" denir. Oysa fransızca her iki kavramı tek bir sözcük ile ifade eder. Yine türkçede "sığır" ve "öküz"un karşılığı fransızcada "*boeuf*", yani tek sözcüktür. Tek sözcük daha çok anlam yüklenir.

A

İngilizce	*Mutton*	*Sheep*
Fransızca	*Mouton*	

B

Türkçe	Sığır	Öküz
Fransızca	*Boeuf*	

Hiçbir dil göstergesi onu dil-dışı gerçekliğe bağlayan tek bir bağ ile kendi başına tanımlanamaz. Bir göstergeler bütünü içinde aldığı değerleri göz önünde bulundurmak gerekir. Saussure, "O halde önceden belirtilmiş kavramlar yerine sistemden doğan değerlerle karşı karşıyayız" der.

Kısacası, her dil, dış gerçekliği farklı biçimlerde algılar; her gösterge sadece nedensiz değil, aynı zamanda somut nes-

* Saussure, *age*, s. 157.

neleri gösterse bile bir soyutlamadır ve nihayet bir dilin sözcük dağarcığı dış dünyayı kategorilere böler. Örneğin, az önce değindiğimiz gibi, ingilizcede "*mutton*" ve almancada "*hammel*" fransızcadaki "*mouton*" ile aynı anlamda olmasına karşın, aynı değerde değildirler: "*mutton*" "*sheep*'in, "*hammel*" ise "*schaf*'ın karşıtıdır. Genç bir Fransız için her türlü konutu gösteren "*maison*" sözcüğü daha sonra onun için bir değer kazanacaktır, yani "*maison*" göstergesini *cabane, baraque, résidence,* eğer biraz züppeliğe eğilimi varsa, *home* göstergeleriyle karşılaştırdığı zaman.

Böylece, değer kavramı biçim olarak dilin tanımını koşullandırır ve ilk plana sistem kavramını yerleştirir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, değerler sistemden doğdukları için, sistem göstergeler toplamı değildir. Dilin bu sistem özelliğini kabul ettikten sonra ancak göstergeleri sınırlayabilir ve belirtebiliriz. Göstergenin her türlü tanımı hemen sistem kavramıyla ilişkiye geçirilmeli, çünkü göstergenin özü bir başka göstergeden farklı olmaktır. Bu anlamda, Saussure dili bir ayrılıklar sistemi olarak tanımlar.

DİLDE YALNIZCA KARŞITLIKLAR VARDIR

Saussure'ün dilin işlemsel tanımında üçüncü önemli kavramı "ayrı ayrı kavramların karşılığı olan ayrı ayrı göstergeler" terimlerini içeren *ayrılık* (*différence*) kavramıdır. Doğrudan doğruya *yapısalcı* görüşü belirten bu kavram sistem kavramına göndermede bulunur ve sistem kavramıyla beraber açıklanmak zorundadır.

Saussure bu kavramı Charles Bally ve Albert Séchehaye'in *Özdeşlikler, Gerçeklikler, Değerler* başlığı altında topladığı bölümde açıklığa kavuşturmayı denemiştir. Saussure, "Dil mekanizması tamamen özdeşliklere ve bunların doğal karşıtlığı olan ayrılıklara dayanır" der ve "Dilde yalnız ayrılıklar vardır"* diye ekler. Bu da, bir dil birimini ayırmak için ve iki öğe arasında, ya da aynı şey olan bir öğe ile öteki

* Saussure, *age*, s. 166

öğeler bütünü arasında bir bağıntı kurmak gerektiği anlamına gelir. Zaten Saussure de "Dildeki bir öğe değerini, öbür öğelerin tümüyle kurduğu karşıtlıktan alır"* diyecektir. Değerlere gelince, "bunların kavramlara denkliğinden söz edildiğinde, kavramların yalnızca ayrımsal oldukları, içerikleriyle salt bir kendilik gibi tanımlanmayıp sistemin öbür öğeleriyle kurdukları bağıntılar açısından görece bir biçimde tanımlandıkları anlatılmak istenir. Bu öğelerin en belirgin özelliği başka öğeler ne değilse o olmaktır".** İster bir dilin sözdağarcığında sözcüklerin anlamının dağılımı, isterse dilbilgisel işlevlerin sözdizimsel ya da biçimbilgisel işleyişi söz konusu olsun bir sistemin değerleri en iyi öğelerin kurdukları bağıntı ve karşıtlıklarla açıklanır. *Ayrım* kavramı dilde tek başına bir öğenin var olamayacağını ve onu var eden şeyin öğeler arasındaki *karşıtlık bağıntısı* olduğunu gösterir. Saussure "Her gösterge sisteminde olduğu gibi dilde de göstergeyi gösterge yapan, onu benzerlerinden ayırt eden özellikten başka bir şey değildir. Değer ve birimi yarattığı gibi özelliği yaratan da ayrılıktır"*** diyecektir.

Gerçekten de, dil, içinde yer aldığı her öğenin öteki bütün öğelerle bağıntı kurduğu bir sistemdir. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, dil sistemi içindeki bağıntı bir benzeşme ya da aynılık bağıntısı değildir; tersine, öğeler benzer olmayışları, başka oluşları, giderek karşıt oluşlarıyla yanyana gelir ve bir sistem oluştururlar. Örneğin bir sesbirimi başka bir sesbiriminden ve bütün öteki sisbirimlerinden ayrılarak dil sistemi içinde bir yer tutar. Türkçede /h/ ve /p/ ya da /a/ ve /o/ sesbirimleri birbirinden ve öteki bütün sesbirimlerinden ayrıldığı için bir anlam iletimini sağlar. Böylece, /hasta/ yı , /pasta/dan, /posta/yı /pasta/dan ayırabiliriz.

* Saussure, *age*, s. 126.
** Saussure, *age*, s. 16
*** Saussure, *age*, s. 168.

Her dilsel öğe, yani gösterge, başka öğelerle kurduğu ilişkiler ve işlevleri açısından ele alınmalıdır. Dil sisteminin işleyişi, dil-dışı özelliklerle belirtilemez. Daha önce kullandığımız bir örneği tekrar ele alalım:

Fransızca	*Mouton*	
İngilizce	*Mutton*	*Sheep*
Dil-dışı gerçeklik	?	

Bu üçüncü haneye ne yazmak ya da çizmek gerekir? Hem fransızcaya hem de ingilizceye denk düşen bir şey yoktur. O halde, diller dil-dışı gerçekliğin bir kopyası, taklidi değildir, ancak diller bu dil-dışı dünyaya bir düzen verirler.

Dil sisteminin işleyişi bir satranç oyununa benzetilebilir; bu oyunda taşların hangi maddeden (fildişi, tahta, gümüş, vb.) yapıldığı hiç önemli değildir. Bir başka deyişle, taşların fiziksel özelliklerinin, satranç oyunu, satranç kuralları açısından hiçbir önemi yoktur. Bir sistem olan dilde de, göstergenin maddesi değil, kurduğu ilişkiler önemlidir. Saussure *Genel Dilbilim Dersleri*'nde bunu şöyle özetleyecektir: "Dil bir töz değil, bir biçimdir".*

Nasıl su, içine konduğu kapların biçimini alıyorsa, dildışı gerçeklik de (töz) çeşitli dillerin biçimini alır. Kuşkusuz bu karşılaştırma Saussure'deki *biçim* terimini tam anlamıyla açıklamasa da kabul edilebilir bir yaklaşım sunar.

Töz (*substance*) ile *biçim* (*forme*) arasındaki farkı anlamak için büyük bir mermer parçasını ele alalım. Bu mermer kitlesi, biçimi ve yapısı olmayan bir tözdür, bir başka deyişle, şekilsiz ve değişikliğe uğramamış bir kitledir. Potansiyel olarak, bu kitle birçok şeye dönüştürülebilir, örneğin ayakta bir heykel, bir kadın vücudu, bir kuş kafası, vs... Bu *tözü*

* Saussure, *age*, s. 169.

yontarak, sanatçı-heykeltraş ona bir *biçim* verir.

Bu töz kavramı Aristo ve Skolastik gelenek doğrultusundadır. Saussure, dilin bir biçim olarak tanımı üzerinde durur: "Dil bir töz değil, bir biçimdir" der.

Saussure'ün kafasında, *biçim* terimi yapıyla (*structure*) eşanlamlıdır ve *biçimi tözün karşıtı* olarak görür. *Biçim*, göstergeler sistemi bütünü olan her dile özgü algılama; oysa *töz*, sessel ya da anlamsal (yapılaşmamış yığın) bir gerçekliktir. Bir başka şekilde söylemek gerekirse, Saussure'e göre, önceden oluşup yerleşmiş kavram yoktur; dilin ortaya çıkmasından önce hiçbir şey belirgin değildir, düşünce ya da kavram şekilsiz, ve değişikliğe uğramamış bir yığından başka bir şey değildir. Tıpkı bir "*bulutsu*" gibidir. Tıpkı gerçeği algıladığı gibi, anlamın tözüne biçim veren dildir. Her dil gerçeği kendine göre belirtir, toplumsal deneyim verilerini kendine göre düzenler. Böylece bir dilin biçimi, dilsel birimlerin kendi aralarındaki ilişkileriyle açıklanacaktır.

Dilin bir *töz* değil de, bir *biçim* olduğu düşüncesi daha sonra L. Hjelmslev tarafından geliştirilmiştir. L. Hjelmslev'e göre, dilsel *biçim* ve *töz* hem anlatım hem de içerik düzlemini ilgilendirir.

Anlatım düzleminde, örneğin fransızcanm ingilizcenin ya da türkçenin sesleri sesliler ve sessizler diye iki gruba ayrılır. Bu sesliler ve sessizler iyice belirlenmiş sistematik bir şekilde heceler biçiminde düzenlenirler. *Anlatımın tözü* işte bu ses yığınıdır (yazılı durumda bunlar görsel ve grafik olabilir), oysa *anlatımın biçimi* bu ses grafik maddenin düzenlenişi, bunların dağılımıdır. Anlatımın bu yapısı iki farklı düzeyde gerçekleşir: *Sesbirimbilim* düzeyinin (fonematik) içerikle doğrudan doğruya ilişkisi yoktur. (Çünkü fonemin tek başına anlamı yoktur) ve *biçimbirimbilim* ilk bağıntı *içerik* ve *anlatımın* yapısı arasında gerçekleşir. *Anlatımın tözü* işlenmiş ses maddesidir ve biçim olanaklı sesbilimsel birleşim türleridir. Biçimbirim *içerik düzlemiyle* ilişkiye giren *anlatım düzleminin* birimidir.

*İçerik düzlemi*nde, biçim belli bir dil aracılığıyla bildiri-

şim niyetinin (amacının) yapısallaşmasıdır. *İçeriğin tözü* dış dünya ile konuşma yetisinin ilişkiye geçirilmesidir. Bu düzeyler için renkleri örnek olarak kullanabiliriz: renk ifade eden terimlerin tözü bir sürekliliği olan ışık dalga uzunluğudur, bu tözü algılayan biçim bir dilden öbürüne eşit ya da farklı sayıda ayrımlar ortaya koyarak tözü değiştiren dillere bağlıdır. Böylece, ingilizcedeki *brown* fransızcadaki *brun* ve *marron* terimlerini karşılar.

DİZİMSEL VE ÇAĞRIŞIMSAL İLİŞKİLER

Eğer dilde sadece ayrımlar varsa, bu durumda, her dil göstergesi değerini öteki göstergelerle olan bağıntılarından alacaktır. İşte bu bağıntılar hem birleşimlerin yatay ekseninde hem de çağrışımların düşey ekseninde ortaya çıkarlar.

Saussure'ün deyimiyle "dil öğeleri arasındaki bağıntı ve ayrılıklar, herbiri belli bir değerler düzeni yaratan iki değişik alanda ortaya çıkar. Bu iki düzey arasındaki karşıtlık, her ikisinin de niteliğini daha iyi anlamamızı sağlar. Dilin varlığı için zorunlu olan her ikisi de zihinsel etkinliğimizin iki biçiminin karşılığıdır"*.

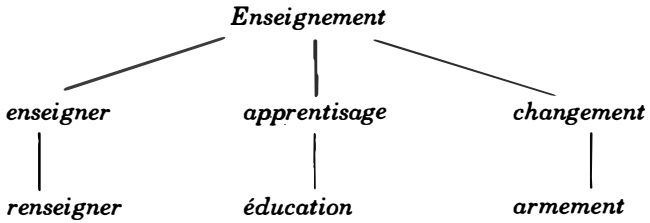
Saussure dil göstergesinin nedensizliğinden sonra, onun ikinci bir özelliği olan gösterenin çizgiselliğini ortaya koymuştu. Bu da, dilde birimlerin birbiri ardına sıralanmaları anlamına gelir. Aynı anda iki öğeyi söyleyemeyiz. İşte Saussure bu birbirini izleyen birimler birleşimine *dizim* (*syntagme*) adını verir. *Dizim* her zaman, birbirini izleyen iki ya da daha çok sayıda birimden oluşur: Saussure, *re-lire, contre tous, la vie humaine, Dieu est bon* gibi örnekler sayar.

Bir dizimdeki öğe değerini sadece kendisinden daha önce, daha sonra ya da hem daha önce, hem daha sonra gelen öğelerle olan karşıtlığından alır.

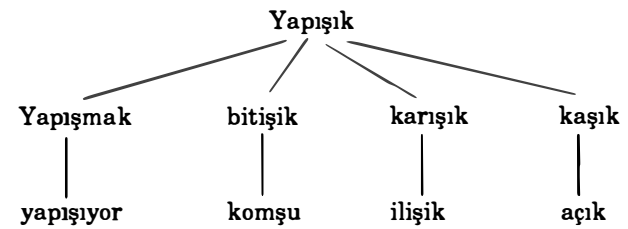
Dizimsel bağıntılardan başka, aralarında ortak bir yön bulunan sözcükler söylem dışında *çağrışım* yoluyla bellekte birbirlerine bağlanırlar. Böylece, son derece değişik bağıntı-

* Saussure, *age*, s. 170.

lar içeren gruplar oluşur. Örneğin fransızcada *enseignement* (öğretim) sözcüğü bilinçsiz olarak zihinde bir yığın başka sözcük canlandırır (*enseigner* "öğretmek", *renseigner* "bilgi vermek" vs. ya da *armement* "silahlanma", *changement* "değişim" vs., ya da *éducation* "eğitim", *apprentissage* "öğrenme", "çıraklık"). Bütün bu sözcükler arasında şu ya da bu yönden ortak bir şey vardır (örneğin *enseigner/renseigner* aynı kök; *armement/changement* aynı sonek (*–ment*); *éducation/apprentissage* anlam bakımından birbirlerine yakındır).



Süheylâ Bayrav, *Yapısal Dilbilimi* (1969) adlı eserinde şu örneği veriyor:



Kısacası, *dizimsel bağıntı* aynı anda birlikte bulunan ("*in praesentia*") öğeler arasındaki bağıntılardır ve gerçek bir dizide yer alan iki ya da daha çok sayıda öğeye dayanır. Buna karşın, *çağrışımsal bağıntı,* aynı anda birlikte bulunmayan öğeleri gücül bir belleksel dizide birbirine bağlar.

Böylece, her dilsel birim dilin mekanizmasını (yani işleyi-

şini) düzenleyen iki boyutta yer alır. Dilsel betimlemenin amacı bu birimler bütününe, yani sistemine ilişkin kuralları bulmaktır.

Daha sonra *dizimsel bağıntılara*, L. Hjelmslev *bağlantı* (*relation*) R. Jakobson *bitişiklik* (*contiguité*) A. Martinet ise *aykırılık* (*contraste*) der; *dizisel* ya da (sistem) bağmtılarıysa L. Hjelmslev'de *bağlılaşma* (*corrélation*), R. Jakobson'da *benzeşlık* (*similarité*), A. Martinet'de *karşıtlık* (*opposition*) adını alır.

Örneğin:

BİTİŞİKLİK BAĞINTILARI	
	Katır ↔ odun ↔ taşıyor
BENZEŞLİK	Eşek ↔ saman ↔ taşıyor
BAĞINTILARI	At ↔ taş ↔ taşıyor
	Öküz ↔ hurda ↔ taşıyor

Bitişiklik (=birleştirme) birimlerini elde etmek için bir bölümleme işlemi gerekir, sistemin birimlerini yerlerine yerleştirmek içinse bir *sınıflandırma* yaparız "*Katır odun taşıyor*" tümcesini parçalara böleriz. *Katırı*, *ata*, *eşeğe*, *öküze* karşıt olarak sınıflandırırız.

Bitişikliğin en yaygın örneği "tümce" dediğimiz sözcükler zincirlemesidir. Demek ki, bitişiklik konuşulan dile çok yakındır. Tümceler birbirine eklenir. Bitişiklik sonsuz bir yazıta benzer. Anlamlı birimler elde etmek için bu bitişikliği bölüştürmemiz gerekir. Bu bölüştürmeyi yapmak için dilbilimcilerin *değiştirim* (*commutation*) dedikleri yapay sınamadan yararlanırız:

DİZİMSEL BAĞINTILAR			
	Çocuk	okula	gitti
DİZİSEL		eve	
BAĞINTILAR		sinemaya	
		tiyatroya	
		bakkala	

Dizimsel boyutta bağıntılar birleşimlerdir ve bir birleşimin değişimine *değiştiri* (*permutation*) denir. Fransızcadan bir örnek verirsek, *je viendrai demain* → *Demain, je viendrai*

Dizisel boyutta bir tümcenin bir öğesinin bir başka öğeyle değiştirilmesine *değiştirim* (*commutation, substitution*) *denir:*

Je viendrai demain
plus tard
ce soir
vs.

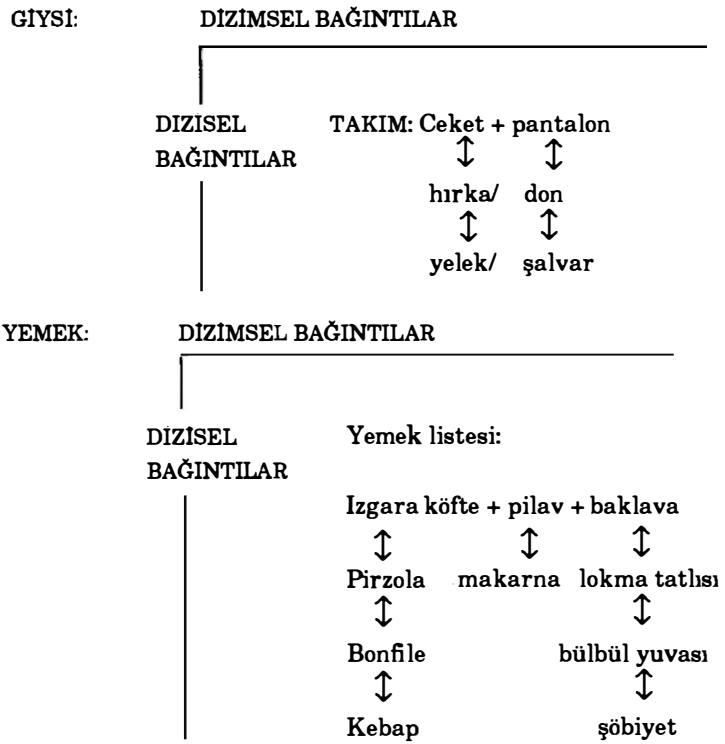
Dizimsel ve *dizisel* bağıntıları şöyle özetleyebiliriz.

DİZİMSEL BAĞINTILAR

DİZİSEL BAĞINTILAR

SEÇME	BİRLEŞTİRME
DEĞİŞTİRİM	BAĞLAM
BENZEŞLİK	BİTİŞİKLİK
DEYİM AKTARMASI	AD AKTARMASI

Sözlü dil dışındaki göstergebilimsel (dil-dışı) sistemlerde de aynı türden bağıntılara raslanır. Örneğin, giyim konusunda ceket + pantolon bağıntısı dizim boyutundadır. Aynı kimse tarafından bir arada giyilmeyen ceket/hırka/yelek, pantalon/don/şalvar karşıtlıkları ise *dizin* boyutunda yer alır. X'in üstündeki gri ceketle + yeşil kravat arasında *dizim* bağıntısı; aynı kişinin gri ceketiyle + lacivert ceketi, yeşil kravatıyla/ kırmızı kravatı arasında ise *dizin* (sistem) bağıntısı vardır.



SONUÇLAR:

Birinci Nokta: İnsan, Dil yetisi ve Gerçek.

Daha önce de değindiğimiz gibi, dil gerçeğin basit bir etiketlenmesi ya da taklidi değildir.

Doğal diller aracılığıyla gerçekleşen dil yetisi sayesinde insan nesnelere, varlıklara bir ad verir, düşüncelerini, aşklarını ve sıkıntılarını dil aracılığıyla başkalarına iletir. İnsan bu söz konusu nesnelere bir ad vererek kendini özgürleştirir. İnsan dili gerçeğe boyun eğme değil tam tersine bu gerçeğe kendi düzenini benimseten bir kurumdur; hatta bir ölçüde

gerçeği dilin yarattığı söylenebilir.

İkinci Nokta: Dil ve Toplum

Genel Dilbilim Dersleri'nde önerilen tanımlar doğrudan ya da dolaylı olarak dillerin uzlaşımsal ve toplumsal bir olgu olduğunu belirtir. Bu nokta, aslında, *Genel Dilbilim Dersleri*'nin değerini ve önemini kavramak için son derece önemlidir.

Bu doğrultuda devam edersek, dilin kendini bireye kabul ettiren toplumsal bir zorunluluk olduğu gerçeğine varırız. Saussure bu konuda şöyle diyecektir: "Dil konuşan bireyin işlevi değildir, bireyin pasif bir biçimde belleğine kaydettiği bir üründür".* Daha sonra, Saussure şöyle devam eder: "Dil, dil yetisinin birey dışında kalan toplumsal bölümüdür. Birey tek başına onu ne yaratabilir, ne de değiştirebilir".**

KAYNAKÇA

Tullio de Mauro, *Cours de linguistique générale*, Paris, Payot, 1978.

Cours de linguistique générale üstüne

Jean Louis Calvet, *Pour ou contre Saussure*, Paris, Payot, 1975.

Georges Mounin, *Ferdinand de Saussure ou le structuralisme sans le savoir*, Paris, Seghers, 1968.

Philippe Rivière ve Lous Danchin, *Linguistique et culture nouvelle*, Paris Ed. Universitaires, 1971.

Roger Engler, *Edition critique du "Cours de linguistique générale" de Saussure*, fasc. 1-3 Viesbaden, Harrasowitz, 1967.

R. Godel, *Les sources manuscrites du Cours del linguistique générale de F. de Saussure*, Genéve, Droz et Paris, Minard, 1957.

E. F. K. Koerner, Ferdinand de Saussure, *Origin and Development of His Linguistic Thought in Western Studies of Language*, Braunschweig, Vieweg. 1973.

* Saussure, *age*, s. 30.

** Saussure, *age*, s. 31.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SAUSSURE SONRASI DİLBİLİM: ÇEŞİTLİ DİLBİLİM OKULLARI

> Diller, ancak yetkinlik dönemlerinden önce uygarlığın gelişimini izlerler. Doruk noktasına varınca, bir süre duraklarlar, sonra bir daha çıkmamak üzere inişe geçerler.
>
> —*Chateaubriand*

Saussure sonrası dilbilim, büyük ölçüde Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'nde tartıştığı *dil/söz, artzaman/eşzaman, gösteren/gösterilen, dilsel kendilik/sistem, dizimsel/dizisel* gibi iç karşıtlıkları uzlaştırmaya çalışan incelemelerle belirlenir.

Bütün XX. yüzyıl Avrupa dilbilimi Saussure'den kaynaklanır. A. Meillet, G. Guillaume, E. Benveniste gibi, belirli bir akıma sıkı sıkıya bağlı kalmadan çalışmış birkaç dilbilimci dışında, Avrupa dilbiliminde iki büyük eğilim göze çarpar. *Prag Okulu* ve *Kopenhag Okulu.*

PRAG OKULU: İŞLEVSELCİLİK

1926 yılında Çek dilbilimci Mathesius'un girişimiyle kurulan *Prag Dilbilim Çevresi* (PDÇ) S. Karcevski, N. S. Troubetzkoy ve R. Jakobson'un katılmasıyla etki alanını genişlet-

miştir. 1928 yılında La Haye'de yapılan Uluslararası Dilbilim Kongresinde *Çevrenin* görüşleri ve önerileri açıklanmıştır. Burada, dilbilimin temel sorunları gündeme getirilirken, slav lehçelerinin incelenmesine, şiir ve edebiyat diline ilişkin sorunlar da söz konusu edilmiştir. Öte yandan E. Benveniste, ve A. Martinet, gibi dilbilimciler de *Çevrenin* çalışma ve yayınlarına katkıda bulunmuşlardır.

Çevrenin esin kaynağı olan R. Jakobson daha çocukluğunda dil ve özellikle şiirle ilgilenmeye başlamıştır. 1915 yılında *Moskova Dilbilim Çevresini* kuran A. Jakobson gündelik dilin, şiir dilinin ve halk geleneklerinin dil sorunlarına eğilmiştir. Şiire duyduğu ilgi onu *görevsel sesbilim* (*phonologie*) kuramına yöneltmiştir. Bu bakımdan, sesbirimler (fonemler), eskiden sesbilimcilerin yaptığı gibi, sadece tarihsel açıdan değil aynı zamanda sistem olarak yapısal düzlemde eşzamanlı bakış açısından incelenmeye değer. İşte *Çevrenin* pek çok üyesini birbirine bağlayan bu işlev anlayışı olmuştur. Bu dilbilimcilerin ortak çalışmaları yen bir bilim dalının, görevsel ya da işlevsel sesbilimin doğuşunu sağlamıştır. Bu yeni dalın tartışmasız ilk sözcüsü *Grundzüge der Phonologie* (Görevsel Sesbilgisinin İlkeleri) adlı eseriyle N. S. Troubetzkoy'dur. Saussure'ün *PDÇ* üzerindeki etkisi o sıralarda Cenevre'de *Genel Dilbilim Derslerini* izleyen Karcevski tarafından gerçekleştirilecektir. Karcevski, Saussure'ün tezlerinden, önce Jakobson ve *Moskova Dilbilim Çevresini*, sonra da *PDÇ*'nin üyelerini haberdar edecektir. Bunlar daha çok seslerin incelenmesinde öncelik kazanan *sistem* ve *eşzaman* kavramlarıdır.

Saussure'ün temel kavramları dışında *PDÇ* Husserl'in fenomenolojisinden, şiir, matematik ve ruhbilimdeki yapısalcı ekollerle öteki düşünce akımlarından da etkilenmiştir.

PRAG DİLBİLİM ÇEVRESİNİN TEMEL İLKELERİ

Biz daha çok dokuz tezden oluşan bu genel ilkelerden en önemlilerine değinmeye çalışacağız.

a) "Dil işlevsel bir sistem" olarak düşünülmelidir

P D Ç temsilcileri *sistem* ve *işlev* terimlerine eşit ağırlık verirler. Dil insan etkinliğinin bir ürünüdür. Bir başka deyişle, dil incelemesinde, işlev göz önünde bulundurulduğunda, dil belli bir amaca uygun ifade araçlarının oluşturduğu bir sistem olarak tanımlanabilir. Hiçbir dil olgusunu, ait olduğu sistemi göz önünde bulundurmadan anlayamayız. Bu nedenle *P D Ç* dilleri *bildirişim* (*communication*) açısından incelerken, tek tek öğeleri değil de öğeler arasındaki ilişkileri dikkate alır. Her öğeyi ait olduğu sistem içinde, öbür öğelerle kurduğu *karşıtlık* ilişkilerine göre değerlendirir.

b) Dilbilimcinin dile yöntemsel yaklaşımı eşzamanlı olmalıdır ve konuşucunun sezgisine başvurmalıdır.

Sezginin kuramsal önemi nedeniyle yöntemsel öncelik eşzamanlı incelemeye verilmelidir, çünkü konuşan özne belli bir dil durumunun farkındadır. Sezgiye başvurma sadece basit bir yöntem seçimi değildir, bu herşeyden önce, temel felsefi bir düşünce ürünüdür. Öznenin bilinci dilsel çözümlemenin dayanak noktasıdır.

c) Dilin işlevsel sistem düşüncesi sadece eşzamanlı düzleme değil aynı zamanda artzamanlı düzleme de uygulanması gerekir.

Saussure'ün söylediklerinin aksine, ses değişiklikleri raslantısal olarak gerçekleşen yapı bozuklukları şeklinde düşünülmemelidir. *PDÇ* üyelerine göre, her değişim sistemi etkiler ve sistem bir işlev yerine getirmek için varolduğuna göre işlev ödünleyici bir değişiklikle korunmalıdır. Böylece, dilsel sistem sürekli bir yeniden dengelenme olarak düşünülecektir. İlk değişiklik başka değişiklikleri getirecek ve bu hareket hiçbir zaman dengelenemeyecektir.

d) Prag Dilbilim Çevresinin amaçlarından biri de dillerin oluşturduğu sistemlerin bir tipolojisini gerçekleştirmektir.

Bu tipoloji dillerin yapısal kurallarını ortaya koymaya yönelik, yani bildirişim ihtiyaçlarına cevap vermek için bu dillerin içlerinden her birinin uyguladığı yolları, yeni bir karşılaştırma yöntemi kullanılmasını ister.

Bu temel ilkeler genel dilbilim, görevsel sesbilim, biçimbilgisi (*Morphologie*) ya da sözdizimi (*syntaxe*) incelemelerinde uygulanacaktır.

Özetlemek gerekirse, *PDÇ* dili bildirişim açısından ele alarak, belli bir yapı içindeki olguların ancak eşzamanlı bir incelemeden geçirildikten sonra, bir başka deyişle, her dilsel olgunun işlevi tam olarak betimlendikten sonra, tarihsel gelişim ve evrim incelemesine geçilebilir. Prag Dilbilim Çevresi, dilsel olguların öncelikle eşzamanlı bir incelemeyle ele alınması gerektiğini ileri sürerken, *artzamanlılık / eşzamanlılık* arasına da aşılamayacak engeller koymaz. Aynı ilkeler doğrultusunda, edebi metinlerin iç mantığını araştırırken de dış etkenleri göz önünde bulundurmaz.

GÖREVSEL SESBİLGİSİ (FONOLOJİ)

Sesbilimi ilk kez tanıtanlar kurucuları R. Jakobson, S. Karcevsky ve N. S. Troubetzkoy olmuştur. Saussure'ün "dilde ayrılıklardan başka bir şey yoktur" sözünden esinlenen *Prag Dilbilim Çevresi* dilbilimcileri ayrılığın önce, belli bir karşıtlıktan sonra geldiğini ortaya koymuştur. Örneğin türkçedeki şu sözcükler birbirine karşıt durumda bulunmaktadırlar: /ben/ /sen/ /fen/ /şen/ /ten/ /yen/.

Bu sözcükleri birbirlerinden ayıran özellikler sözcüklerin bütünü olmayıp sadece birinci sesler /b/-/s/-/f/-/ş/-/t/-/y/ arasındaki ayrılıklardır.

Bütün bir dildeki sesleri bu şekilde bir dizi karşıtlıklar halinde göstermek olanaklıdır. Bu düşünceyi benimseyip ge-

liştiren *PDÇ*'ne göre, bu ayrılıkları yaratan /b/ /s/ gibi sesler, / ben/ /sen/ sözcüklerini birbirinden ayırt ederken belli bir ayırma işlevinde bulunmaktadır. Dildeki karşıtlıklar arasındaki ayrılıkları yaratan birimlerin yaptıkları göreve göre incelenmeleri işlevsel bir tutum olacağından *Prag Okulunun yapısalcılık* anlayışına genellikle *İşlevselcilik* denmektedir. Böylece, *PDÇ* bütün çalışmalarını dildeki birimlerin, sözcük anlamlarını ayırt etmedeki görevleri üstünde toplamıştır. Bu okul bir yerden sonra sesbirimlerin anlam ayırma özelliğinden çok sesbirimlerin birbirlerinden ayrı olma özellikleri üzerinde durarak yapısalcı yönteme sağlamlık vermek istemiştir.

FRANSIZ İŞLEVSEL DİLBİLİM OKULU

Prag Dilbilim Çevresinin bir uzantısı olan bu okulun en önemli temsilcileri A. Martinet ve E. Benveniste'tir. *İşlevselci* terimi, sözcelerde konuşucunun yaptığı çeşitli seçimlerin belirgin izlerini bulmaya çalışan ve dilin bildirişim işlevini vurgulayan Saussure geleneğine bağlı dilbilim akımını belirtir. Bu iki dilbilimciye G. Gougenheim ve L. Tesnière'in isimlerini de ekleyebiliriz.

André Martinet ve Çift Eklemlilik

André Martinet, bu gün yapısal dilbilimin en yaygın kuramını oluşturan *işlevselciliğin* kurucusudur. Daha önce belirttiğimiz gibi, XIX. yüzyıl tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilimi dil olgularını, özellikle ses olgularını tek tek ele alıp incelemelerinde tarihsel boyuta ağırlık vermiştir. Bir başka deyişle, dil öğelerinin zaman içindeki evrimleri incelenmekteydi. Oysa Saussure'ün dilbilime getirdiği kavramlar dil incelemelerine yepyeni bir boyut katmıştır. Saussure'e göre, dil bölük pörçük öğelerin rasgele bir araya geldiği ayrımsız bir bütün değil, bir sistemdir. Öğeler değerlerini ait oldukları sistemin diğer öğeleriyle olan bağıntılarından alırlar, tek

başlarına bir değer taşımazlar. Yine Saussure dil incelemelerinde tarihsel bakış açısından çok eşzamanlı bakış açısına ağırlık verir ve dili evrim dışında, zamandan bağımsız olarak, aynı anda bir arada bulunan öğelerle açıklamak gerektiğini savunur.

Saussure'ün bu ilkelerinden hareket eden bazı dilbilimcilerin 1926 yılında *Prag Dilbilim Çevresini* kurduklarını daha önce belirtmiştik. *Çevreye* daha sonra katılan R. Jakobson, N. S. Troubetzkoy ve Karcevski gibi dilbilimcilerin çalışmaları sonucu bugünkü anlamda *sesbilimin* temelleri atılmıştır. Dili bir sistem olarak ele alıp onu eşzamanlı boyutta incelemişlerdir. Öte yandan sesleri sadece fiziksel özellikleri açısından değil (fonetik), bildirişimdeki işlevleri (fonoloji) açısından ele almışlardır.

Saussure'den ve *Prag Okulu*'ndan kaynaklanan *işlevselcilik* (*fonctionnalisme*), adından da anlaşılacağı gibi, *işlev* kavramına öncelik tanır ve doğal dillerin çeşitli işlevleri arasında, bildirişim işlevini, en temel işlev olarak görür. Örneğin bir masanın bir işe yarama işlevi vardır: masanın üzerinde yazabiliriz, okuyabiliriz, hatta yemek yiyebiliriz. Masaya bir özellik kazandıran onun maddesi, ya da biçimi değil, masanın işlevi, rolü ya da kullanımıdır. İster tahtadan, ister metalden olsun, oval masa, kare masa, dikdörtgen masa her zaman bir masadır.

Dilbilimde işlev bir bütün içinde bir öğeyi ayırt eden şeydir. Bir sözcede, bir terimin rolü, bir özne, bir yüklem, bir tümleç, vs. işlevine sahip olmaktır. /*Buz*/ ve /*tuz*/ sözcüklerindeki farklı iki sesbirimini ele alalım. Anadili türkçe olan biri bu iki sözcüğün sessel tözlerinin birbirinden farklı olduğunu bilir ve bu iki birim ayırıcı oldukları için konuşucu onları birbirinden ayırt eder. /*b*/ ve /*t*/'nin türkçede farklı ayırıcı işlevleri vardır. /*b*/'nin yerine /*t*/ koyarsak mesajın anlamı değişir.

Dilbilimcinin işi, dilsel bildirişimi kurmaya yarayan öğeleri seçmektir. Bu durumda, öğelerin seçimi her türlü betimlemede karşımıza çıkar. Aynı orman, betimleyicinin bakış açısına göre farklı biçimlerde betimlenebilir: bir botanikçi

ağaçlarda, betimlemesi için gerekli olan öğeleri seçecek, örneğin ağaçların türleri, büyüme hızları, gövde kabuğunun ve yaprakların biçimi vs.., ressam renklerin karşıtlığını, ışık ve gölge oyunlarını saptayacak; odun tüccarı tomrukların boyu posuyla ilgilenecek; şair yaprakların rüzgarda çıkardıkları hışırtıyı aklında tutacak; aşık ise ormanı bir sığınak olarak tanımlayacaktır.

Bütün bu betimlemeler bir tutarlılık göstermek kaydıyla kabul edilebilirler ve geçerli olurlar; bir başka deyişle, bu betimlemelerin belli bir bakış açısıyla yapılması gerekir. Betimleyici (botanikçi, ressam, tüccar, şair, aşık vs.) bakış açısını tanımladıktan sonra, ona mesajı ayırt etmeye yarayan ayırıcı ya da belirgin özellikleri, öğeleri seçmek kalır. Kuşkusuz, bir odun tüccarının bakış açısından, yaprakların biçimi ve rengi betimleme için belirgin öğeler değildir. Aynı şekilde, ressamın bakış açısına göre, ağaçların büyümesi hiçbir belirginlik özelliği taşımaz.

Aslında bir mesajın dilbilimsel betimlemesi bir fizyolojist ve bir akustikçi tarafından da yapılabilir. Ancak dilbilimcinin işi, kendi mesajında konuşucunun *niyetini* ve konuşucunun, mesajını oluşturmak için seçtiği öğeleri belirlediği zaman gerçekten başlamıştır diyebiliriz.

Türkçede *Kitabı aç* örneğini alalım. Dilbilimci burada birinci eklemleme düzlemine ait üç öğe görür: 1 kitab; 2 -ı; 3 aç. Konuşucu *kapa, ver, koy, at* vs yerine *aç* fiilini seçmiştir; yine aynı şekilde, *karne, defter, ajanda* yerine *kitap* sözcüğünü seçmiştir. Bu kez fransızcada *prends la balle* (Topu al) sözcesini ele alalım: Dilbilimci *balle* sözcüğünde birbirini izleyen üç sesbirimini /b/, /a/, /l/ farkedecektir. Örneğin konuşucu /l/ ile /r/ bir seçim yapmıştır ve /l/'i seçmiştir; aksi takdirde, sözcemiz *prends la barre* olurdu. Burada konuşucunun belli bir bildirişim niyeti, amacı vardır. Bir dilde yüzbinlerce öğe vardır ve bunların bir bildirişim işlevine sahip olabilmeleri için bir sözce içinde kullanılmaları gerekir. Bir sözcenin bir öğesine dilbilimsel özellik kazandıran işte bu işlevdir.

A. Martinet'nin çağdaş dilbilime yaptığı en büyük katkı

dilin *çift eklemlilik* özelliğini açıklığa kavuşturmasıdır. Kuşkusuz çift eklemlilik doğal dillerin üreticiliğini ve ekonomik oluşunu ortaya koyan işlevselci görüşü benimsemiş dilbilimciler için birinci derecede önemi olan temel bir kavramdır.

Çift Eklemlilik

Birinci eklemlilik düzeni, tümceleri ya da sözceleri oluşturan en küçük anlamlı birimlerden, bir başka deyişle en küçük dil göstergelerinden kuruludur ve bu düzen hem *göstereni* hem de *gösterileni* ilgilendirir. *Çocuk eve geç geldi* tümcesini ele alalım. Bu tümceyi en küçük göstergelerine ayırırsak altı birim elde ederiz:

/ Çocuk / ev-/-e / geç / gel-/-di /

1 2 3 4 5 6

Bunlar anlamlı birimlerdir ve daha küçük anlamlı birimlere bölünemezler. Buna karşılık değişik tümcelerde yer alabilir, başka başka bütünlere katılabilirler */Çalışkan çocukları gördüm/*, */Arkadaşım geç yatar/*, */Yarın bize misafir gelecek/*, */Öğrenci gazeteyi okudu/*. A. Martinet tümcenin çözümlenmesiyle elde edilen bu anlamlı birimlere *monem* adını verir. Bunların değişik bütünlerde yer alabilmesi dilin ekonomik bir sistem olmasını sağlar ve *birinci eklemlilik* her dilsel toplulukta ortak deneyimin kendine özgü düzenlenişi olarak ortaya çıkar. Dile sonsuz sayıda mesaj üretme olanağı sağlar.

A. Martinet monemleri ikiye ayırır: *sözlükbirimler* (*lexèmes*) ve dilbilgisel monemler ya da *morfemler*. Sözlük birim, monemin sözlük kesimine bağlanır ve dilbilgisel nitelik taşımaz. Örneğin, *çocuk, ev, misafir, öğrenci, gazete* birer monemdir ve türkçenin sözlüğünde yer alırlar. Morfem ise sözlüksel kesime bağlanmayan, bu nedenle de, genellikle sözlüklerde yer almayan, dilbilgisel özellikli monemlerdir. Örneğin, *-di, -e, -iyor, -ecek, -ile* vb. sözcükbirimler açık bir sınıf oluşturur ve her dilde büyük sayılara ulaşırlar. Morfemler ise kapalı bir sınıf oluştururlar ve her dilde sayı-

ları sınırlıdır. Bu birimler tümcedeki işlevleri açısından üçe ayrılır: *bağımsız monemler, bağımlı monemler, işlevsel monemler.* Bu menomlere ayrıca yüklemsel monemlerle kiplikler eklenir.

İkinci eklemlilik düzeni ise gösteren düzleminde gerçekleşir. Örneğin *Çocuk eve geç geldi* tümcesindeki herhangi bir monemi örneğin */çocuk/* monemini gösteren düzleminde bölümlemeye devam edersek, ikinci eklemleme düzlemine geçer ve tek başına anlamı olmayan en küçük ayırıcı birimlere, yani fonemlere ulaşırız. */ç.o.c.u.k/* dizisindeki fonemlerin hiçbiri tek başına anlamlı değildir. Ama bu fonemlerin herbirinin ayırıcı özellikleri gösteren düzleminde anlamın temelidir. */ç/* fonemini */g/* fonemi ile değiştirirsek dizinin anlamı da değişir ve ortaya */g.o.c.u.k/* çıkar. Kısacası her fonem bağımsız varlığı olmayan ayırıcı özelliklerdir (*trait pertinent*). Bütün dillerde fonemler kapalı bir düzen kurarlar, sayıları (30-40 ile) sınırlıdır. Buna karşılık, birbirlerine eklenme, birbirleriyle yer değiştirme olanakları çok geniştir. Onun için fonemler dilin son derece ekonomik bir istem olmasını sağlar. Bu öğelerin görevsel nitelikleri ve belirgin karşıtlıklarıyla görevsel sesbilgisinin inceleme alanını oluşturduğunu daha sonra açıklayacağız.

Lucien Tesnière: Bağımsal Gramer

L. Tesnière *Eléments de syntaxe structurale* (Yapısal Sözdizimin Öğeleri) adlı eserinde bir genel dilbilim kuramı oluşturmaya çalışmıştır. Dilbilgisini bir sistem olarak ele alan L. Tesnière, tümcenin yapısını ve öğelerinin işleyiş kurallarını belirleme ve çözümlemeyi amaç edinmiştir. Daha çok kişisel gözlem ve uygulamalarına dayanan dilbilimci, yeni çözümleme birimleri ve düzeyleri oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda sözdiziminde *işlev* (*fonction*) kavramı üstünde ısrar eder. Oysa bu Saussure için hiçbir zaman temel bir kavram olmamıştır. Bu kavram biçim (*forme*) kavramının daha zengin bir görünümü olarak kabul edilebilir. Buna dayanarak, L. Tes-

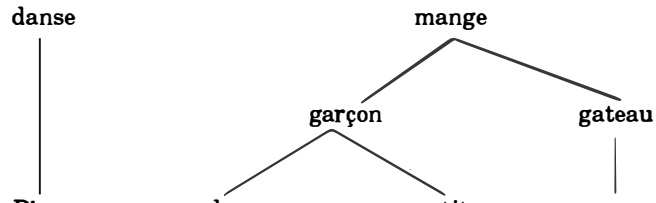
niere *statik sözdizim* (kategoriler) ve *dinamik sözdizim* (işlevler) arasında bir ayrım yapar. *Statik sözdizimin* inceleme alanı dil öğelerinin tümce içinde dizilişi ve bu öğelerin çizgisel düzlemiyle ilgilidir; *dinamik sözdizim* sözdizimsel işlevlerin tanımını içerir ve burada yapısal düzen söz konusudur.

Kısacası, L. Tesnière yapısal dilbilimin katı biçimciliğini aşma çabası içinde, Üretici-dönüşümsel dilbilgisinin bir çok kavramlarını önermiş ve günümüz *bağımsal dilbilgisinin* (*grammaire dependancielle* ya da *valencielle*) temelini atmıştır. Az önce değindiğimiz gibi, L. Tesnière'in sözdizimi kuramı *kategori/işlev* karşıtlığına dayanır. Söz konusu kuramın odak noktasını *kategori*ler değil *işlev*ler oluşturur. Onun dile evrensel bakış açısı da işte buradan kaynaklanır, çünkü kategoriler dilden dile değişik özellikler göstermesine karşın işlevler genellikle değişmezler.

Sözcüklerin tümce içinde tuttukları yer sınıflandırıldıkları kategoriyle değil, yaptıkları işleve göre belirlenir. Yapısal sözdiziminin konusu sözcüklerden kurulu düzenli yapı olarak tümcenin incelenmesidir. L. Tesniére, *yapı* terimini biçimsel, yani "yüzey yapı" değil, "derin yapı" anlamında kullanmıştır. Bu durumda, sözcükler arasında örülen ve bazan çizgisel düzeyde açığa vurulmayan anlamsal nitelikli bağımlılıkları göz önünde bulundurmak gerekir. Bir başka deyişle, sözdiziminin görevi salt biçimlere dayanan çizgisel düzenin ardında mevcut ve onu aşan anlamsal düzeni yansıtma biçimini incelemektir.

Bu "yüzey yapı'yı derinleştirme, sözdizimini anlamsal temele dayandırma ilkesi, bilindiği gibi L. Tesnière'den bağımsız olarak N. Chomsky tarafından geliştirilmiştir.

1. Pierre danse.
2. Le petit garçon mange un gâteau.



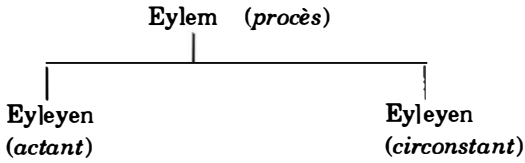
A **B**

1., 2. tümcenin çizgisel düzenini (*ordre linéire*) gösterir bunu incelemek *statik sözdizimi*nin işidir; *A, B* tümcenin yapısal düzenini (*ordre structural*) gösterir ve bunu incelemek ise *dinamik sözdizimi*nin işidir.

L. Tesniére'in önerdiği bu çözümleme, konuşma etkinliğini göz önünde bulundurmayı amaçlar. *Anlama* (*compréhension*) ve *anlatma* (*expression*) işlemleri büyük önem kazanır. Anlatma (*parler*) sözcükler arası bir bağımlılık (*connexion*) bütününü gerçekleştirme, anlama sözcükleri birleştiren bağımlılıkları kavramadır. Az önce gösterdiğimiz gibi, dinamik sözdiziminin yapısal bağımlılıklarını görselleştirmek için L. Tesniére'in *stemma* adını verdiği bir ağaç diyagram kullanılır. Bu Avrupalı dilbilimciler için yeni bir buluştur ve üretici-dönüşümsel dilbilgisinin ilk çalışmalarını andırır, ancak bu iki boyutlu bir uzamda gerçekleşen bir dallanma olmadığı için üretici-dönüşümsel dilbilgisinden ayrılır.

L. Tesniére tümcenin hiyerarşik düzenini çözümlemeye çalışır ve genellikle bir eylem (*procès*) ve bu eylemin eyleyenleri (*actants*) ve çevre öğeleri (*circonstants*) üzerine dikkati çeker. Bu ilişkileri stemma adını verdiği bir şema ile gösterir. Bu şemalarda eylem düğümü en üstte, ona bağımlı öteki öğeler bakımlılık oranlarına göre hiyerarşik bir düzen içinde

daha aşağı katlarda yer alırlar, aktarma olguları da ayrıntılı bir biçimde belirtilir:



L. Tesniére'in yapısal sözdiziminde eylem kategorisi öteki kategoriler arasında özel bir yer tutar ve eylem tümcenin merkezi olarak kabul edilir. L. Tesniére dilbilgisel kategorileri işlevsel açıdan değerlendirerek dörde indirgemiştir: *İsim / Fiil* ve bunların belirleyicileri *Sıfat / Belirteç*.

Il comprend clairement → Une compréhension claire.

Il dine légèrement → Un diner léger (frugal).

Özneye verilen geleneksel önem ve ayrıcalıktan vazgeçilerek özne *Eyleyenler kuramında* nesne ve dolaylı tümleçlerle eşdeğerde sayılır; bu haliyle, yalnızca eyleme bağlı çeşitli eyleyenlerden biridir. *Eyleyen* kavramı tümce içinde hep isimlerle ya da isimleşmiş isim görevi gören öğelerle karşılanır. Böylece, tümce düzeni bir *isim/fiil* karşıtlığı ve etkileşimi üzerine kurulu gözükür. Bu tür dilbilgisel temel, sözcükleri daha kök düzeyindeyken *isim* ve *fiil* olarak ayrılan türkçenin çözümlenmesi için elverişli olabilir.

Bilindiği gibi, fransızcada doğa olaylarını belirten eylemler eyleyensizdir, türkçede ise eyleyensiz eyleme raslanmaz:

Il pleut → Yağmur yağıyor.

Il tonne → Gök gürlüyor.

Il neige → Kar yağıyor.

Türkçe eylemi eyleyensiz bırakmadığı gibi, geleneksel dilbilgisinde nesne kavramına karşılık veren ikinci eyleyeni çoğu kez *–i* haline koyarak özel bir morfemle belirtir:

Herkes çocuk sever → Çocuğ-u herkes sever.

–i halinin gerektirdiği morfem, eyleyenin özellikle belirtilmesi istendiği zaman kullanılır. Yine türkçede eyleyenlerin çiz-

gisel diziliş boyunca yer değiştirmeleri sözdizimsel işlevlerinde değişiklik yapmaz, ancak devrik tümcede olduğu gibi bir vurgulama yöntemi olarak kullanılır:

Herkes N. Chomsky'i tanır → N. Chomsky'i herkes tanır.

Oysa fransızcada eyleyenlerin çizgisel dizilişteki yerleri işlevlerinin belirtisidir:

Paul bat Pierre (Paul birinci eyleyen)

Pierre bat Paul (Pierre ikinci eyleyen)

Türkçenin bu yer değiştirmeler yoluyla gerçekleştirdiği belirtmeleri fransızca daha önemli yapı değişikliklerine başvurarak karşılamak zorundadır:

Herkes Saussure'u tanır → *Tout le monde connaît Saussure.*

Saussure'ü herkes tanır → *Saussure est connu par tout le monde.*

Paul Pierre'i dövüyor → *Paul bat Pierre.*

Pierre'i Paul dövüyor → *C'est Paul qui bat Pierre.*

Aslında *C'est Paul qui bat Pierre* tümcesinin tam karşılığının *Pierre'i döven Paul'dür* tümcesi olduğu göz önüne alınırsa, *Pierre'i Paul dövüyor* tümcesinin, başlangıçtaki düz tümce ile ortaçlı tümce arasında kalan ve fransızcada karşılığı olmayan bir vurgulama ayrıntısı sağladığı ortaya çıkıyor.

Ayrıca fransızcada bir ya da iki eyleyenli olarak (geleneksel dilbilgisince geçişli ve geçişsiz olarak tanımlanan biçimlerde) kullanılabilen çok sayıda eylem vardır; oysa türkçe eyleyenlerin sayısındaki artma ya da eksilmeleri mutlaka özel bir morfemle gösterir:

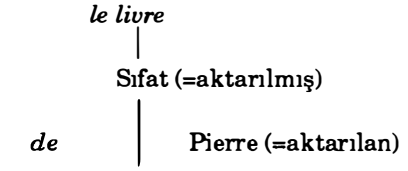
Accélérer	┌	hızlanmak
	└	hızlandırmak
croître	┌	büyütmek
	└	büyümek

Daha sonra, L. Tesnière bağlama (*jonction*) olgusundan söz eder, bu bir düğüme aynı türden bir düğüm ekleme işlemidir. Örneğin:

Il peut payer, car il est riche.
Il est riche donc il peut payer,

en son olarak da aktarma (*translation*) bir sözcüğü bir dilbilgisi kategorisinden bir diğerine geçirme işlemleri üzerinde durur.

Le livre de Pierre (Pierre'in kitabı)



Pierre sözdizimsel açıdan tıpkı *le livre rouge*da olduğu gibi *rouge* sıfatı gibi, sıfat olur.

L. Tesnière'in yapısal sözdizimi kuramında *aktarmanın* bir dilbilgisel sınıftan diğerine geçirme işlemi olduğunu söylemiştik. Bu işlem birinci dereceden aktarmalar ve ikinci dereceden aktarmalar olmak üzere iki düzeyde gerçekleşir.

Birinci dereceden aktarmalar sözcüklerin dört temel dilbilgisi sınıfın (*isim/fiil, sıfat/belirteç*) birinden ötekine sözdizimsel düzeyde herhangi bir sıçrama olmaksızın geçirilmesidir. İşlev değişikliği aynı sınıfın çeşitli kalıplara arasında da görülebilir; o zaman da sınıf içi aktarmalar söz konusudur. Dilin işleyişi, tümcelerin kurulması her düzeyde art arda ve sürekli olarak aktarmalar yapmayı gerektirir. İkinci dereceden aktarmalara gelince, batı dillerinde çok sık raslanılan bu aktarmalar bütün bir tümceyi bir başka düğüme aktarır ve ona bağımlı bir işlev verir; kısacası, bu aktarmalar bileşik tümceler üretmeye yararlar.

En genel düzlemde ele alınırsa, fransızca ile türkçenin temel karşıtlığı, fransızcanın daha çok ikinci dereceden aktarmalara başvurması, türkçe'nin ise bazı durumlarda ikinci dereceden aktarmalar kullanmasına karşın, dilin temel yapı-

sının tümüyle birinci dereceden aktarmalar üstüne kurulu olmasıdır. Örneğin:

J'ai entendu Luc chanter (Aktarma 1).

Luc'ün şarkı söylediğini duydum (Aktarma 1).

Je sais que Luc chante bien (Aktarma 2).

Luc'ün iyi şarkı söylediğini biliyorum (Aktarma 2).

Sonuç olarak, bugün L. Tesniere'in yapısal sözdizimi kuramı özgün bir çözümleme yöntemi sayılabilir ve hemen hemen bütün dillere uygulanabilecek ilkeler içerir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, dilsel işlevleri sınıflandırma, düzenleme çalışmaları Tesniere'in genel bir sözdizimi kuramı oluşturma yolundaki tasarılarını yansıtır. Uygulamalı dilbilim alanında (anadil öğretimi olsun, yabancı dil öğretimi olsun) yapılan yeni araştırmalarda Tesniere'in gene sözdizimi kuramından geniş ölçüde yararlanılmaktadır. Hemen şunu eklemek gerekir, Tesniére'in bilinen batı dilleri dışında sürekli olarak değinmeler yaptığı diller arasında türkçe önemli bir yer tutar.

Kısacası, Tesniére dil öğretimi alanında oluşturup sınadığı tümcenin öğeleri arasındaki soyut bağımlılığı araştırma çekimli fiili tümcenin yöneticisi niteliğiyle ele alan ve geleneksel *özne + yüklem* kalıbını kıran bir kuram geliştirmeye çalışmıştır. Onun düşüncelerinden kaynaklanan *bağımsal dilbilgisi* günümüzde özellikle dil öğretimi alanında giderek artan bir ilgi uyandırmaktadır.

Böylece, Fransız işlevsel dilbilim çalışmaları alanında, dilbilgisel işlevlere değişik bir açıdan yaklaşan, N. Chomsky'nin dönüşüm (*transformation*) kavramıyla karşılaştırabilecek olan *aktarma* kavramını dilbilime sokan Tesniére'in, işlevciler arasında ayrı bir yeri vardır.

GUSTAVE GUILLAUME: PSİKO-MEKANİK

G. Guillaume yapısalcı görüşü benimsemesine rağmen onu herhangi bir akıma bağlamak zordur. Yaşadığı sürece, dil konusundaki görüşleri pek ilgi çekmemiştir. Bu yalnızlığının dile mentalist bakış açısından ve kullandığı son derece

kapalı terminolojisinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Yapısalcılığın zirvede olduğu zamanlar, G. Guillaume gözlemlenebilir dilsel olgularla yetinmeyi reddeder. N. Chomsky'nin *klasik yapısalcılık* dediğimiz dilbilim yöntemlerini eleştirmesiyle Guillaume'un incelemeleri yeniden önem kazanır.

Guillaume'a göre, dilsel etkinlik zihinsel etkinliklerle özdeşleşir: en derin düzeyde, eylem halindeki mantıksal düşünceyi yansıtan kavram ve kategorilerden oluşan karmaşık ama düzenli bir soyut sistem vardır. Dil göstergeleri (sesler, sözcükler, tümceler) somut bir söylemde dilin ürettiği anlamları yansıtırlar. Dil göstergeleri *temsil etme* düzlemiyle, *anlatım* düzlemi arasında yer alırlar. Böylece, Guillaume'un çözümleme ilkelerinin geleneksel bakış açısına çok benzediği söylenebilir: *söz düşünceyi yansıtır* ama bozuk ve biçimsiz bir şekilde yansıtır.

Guillaume dilbilgisini üç bölüme ayırmayı önerir: Dilin maddesel dayanağı, *göstergeler semiyoloji*nin alanına girer. *Psikosistematik* söylemlerin içinde kullanılan yapıların dökümünü yapar: örneğin dilbilgisel kategoriler, sayı, cinslik ve fiillerin biçimbilgisel yapıları... Guillaume, en önemli araştırmalarını *psikomekanik* alanında yoğunlaştırmıştır. Sezgi yoluyla insan zekasının en gizemli devimselliklerini yakalamaya çalışmıştır. Bunlar arasından, özelden genele, öncelikten sonralığa, gerçeklikten gücüle geçişi sayabiliriz.

Guillaume, araştırmalarının sonucunda, insan dilinin genel gelişmesine ilişkin bir kurama varır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Guillaume'un ileri sürdüğü savların güncellik kazanması, üretici dönüşümsel dilbilgisiyle başlamıştır. N. Chomsky ve taraftarları *derin yapı* ve *yüzey yapı* ayrımını yaparak, dilin kurallarını derin yapı içinde aramışlar ve aramaktadırlar.

KOPENHAG DİLBİLİM ÇEVRESİ: GLOSEMATİK

Danimarka'daki genel dilbilgisi çalışmalarından esinlenen V. Bröndal, L. Hjelmslev ve H. S. Uldall 1931 yılında

yeni bir dil kuramı geliştirmek amacıyla *Kopenhag Dilbilim Çevresini* kurmuşlardır.

Saussure'ün "Dil göstergelerden kurulu bir sistemdir" ve "Dil töz değil, bir biçimdir" sözlerinden yola çıkan bu *Çevre* dil incelemelerini, yapısalcı ilkeler çerçevesinde ele almaya yönelirken, bu ilkeleri *Prag Dilbilim Çevresinin* yaptığı gibi sesbilimsel temeller üstüne değil, mantıksal-matematiksel temeller üstüne oturtmaya çalışmıştır.

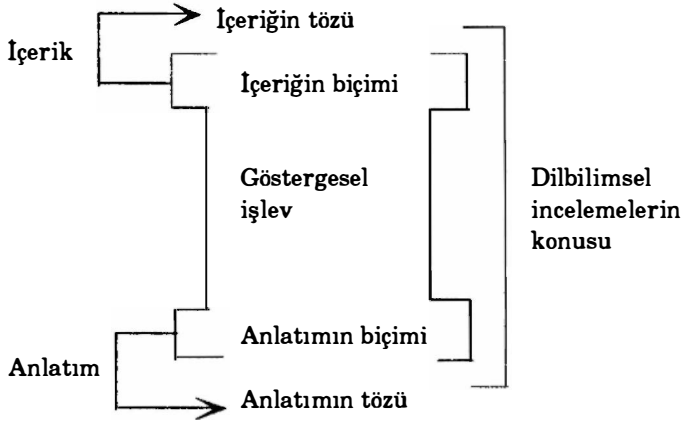
Kopenhag Dilbilim Çevresinin görüşlerini yaygınlaştıran Louis Hjelmslev olmuştur. Daha sonra bu dilbilim kuramına *glosematik* adı verilmiştir. *Glosematik*, dili oluşturan birimleri iki düzlemde incelemeyi amaçlar: *süreç* (*le procès*) ve *sistem*. Örneğin türkçedeki *kaş* sözcüğü anlamından bağımsız olarak, /k/, /a/, /ş/ seslerinden oluşan bir ses dizisi olarak incelenebilir. *Değiştirim* (*commutation*) yöntemiyle /baş/, /taş/, /yaş/ gibi başka sözcükler üretilebilir. Kısacası, bu değiştirim olayı yeni dilsel birimlerin ortaya çıkmasını sağlar: /b/, /o/, /l/ , /kol/, /yol/, /sol/, vs... Belli bir anlatımda bir arada bulundukları zaman, bu en küçük birimler bir metnin yani bir sürecin halkalarını oluştururlar. Bu birleşimler, bu aynı birimlerin parçaları oluşturduğu sistemin (türkçedeki ayırıcı seslerin tümü) varlığını ortaya koyar. L. Hjelmslev farklılık gösteren metinleri parçalara ayırarak ve az önce sözünü ettiğimiz *değiştirim* yöntemini kullanarak temelde yatan sistemi ortaya çıkarmaya çalışır.

L. Hjelmslev'in kuramının tümü *biçim* ile *töz* arasındaki ayrıma dayanır. Saussure'ün *biçim/ töz* ayrımını daha ileriye götüren L. Hjelmslev dilsel öğeleri fiziksel ve fizyolojik (seslerin söylenişi, harflerin biçimi, vs.) özelliklerine göre değil de, onları karşılıklı bağıntılarına göre tanımlamaya çalışır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, L. Hjelmslev Saussure'ün *biçim/töz* ayrımından yola çıkar: Saussure'de *biçim* dilin *yapısını* ve *töz* henüz yapılaşmamış *dil-dışı gerçekliği* karşılar. Bu noktada, L. Hjelmslev dil göstergesinin iki tür töz ilgilendirdiğini ortaya koyar. Burada *gösterilen* düzleminde dil aracılığıyla açıklanan dil-dışı gerçekliğin tözü ve gösteren düzle-

minde dili ifade etmeye yarayan ses yığının tözü söz konusudur.

Her iki durumda da, dil bir tözü bir biçime dönüştürür. *gösterilen* düzleminde, dil anlamları ve değerleri düzenler; *gösteren* düzleminde, dilin anlatımı için gerekli ses sisteminin kullanımını sağlar. Aslında bu çözümleme Saussure'unkinden pek farklı değildir, ancak biraz daha açık seçiktir. L. Hjelmslev Saussure'ün bu basit ayrımını şöyle formüle etmiştir:



Görüldüğü gibi, karşımıza toplam dört düzlem çıkar:

DİL	1. İÇERİĞİN BİÇİMİ:	Dil tarafından henüz yapısal bir özellik kazanmamış dıldışı gerçeklik
	2. İÇERİĞİN BİÇİMİ:	Aşağı yukarı Saussure'ün gösterilenine (*signifié*) eşittir.
	3. ANLATIMIN BİÇİMİ:	Aşağı yukarı Saussure'ün gösterenine (*signifiant*) eşittir.
	4. ANLATIMIN TÖZÜ:	Dil tarafından henüz yapısal bir özellik kazanmamış ses yığını.

Bu dört düzlemi daha iyi anlatabilmek için güneş tayfındaki renklere ilişkin sözcük dağarcığından yararlanılmıştır:

DİLLER	1. İÇERİĞİN TÖZÜ:	gökyüzünde görülen gök kuşağı
	2. İÇERİĞİN BİÇİMİ:	söz konusu dilin içeriğin tözünde ayırtettiği renkler (fransızca ya da bir başka dildeki yedi renk: mor, çivit, mavi, yeşil, sarı, turuncu, kırmızı)
	3. ANLATIMIN BİÇİMİ:	yedi gösteren.
	4. ANLATIMIN TÖZÜ:	eklemlenebilen ses yığını.

Kısacası, dil göstergesinin tözler kısmı birer işlenmemiş ham madde yığınıdır. İçeriğin tözünde "abla, yeğen, dede, amca, torun, kardeş, nine" gibi kavramlar, anlatımın tözün-

de ise /l.k.o.u/ gibi sesler karışık bir şekilde bulunur. Buna karşılık, biçimler kısmı, tözlerdeki malzemenin düzenlenmiş şekilleridir. İçeriğin biçiminde kavramlar belli bir örgü ve sistem meydana getirirler. Örneğin:

Dede		Nine
Hala		Teyze
Baba		Anne
Amca		Dayı
Kardeş	Çocuk	Karı
Yeğen	Oğul	Kız

Anlatımın biçiminde ise /l.k.o.u/ gibi sesler belli bir anlamdaki sözcükler olarak ortaya çıkar. Örneğin şöyle: / o.k.u.l/, /o.l.u.k/, /k.o.l.u/

Ham ses maddesinin her karışımında bir biçim ortaya çıkmayacağı /u.l.o.k/ ve /l.u.k.o/ gibi biçimlerin hiçbir anlam taşımamasından belli olmaktadır".*

L. Hjelmslev bir dilbilim kuramının tözleri değil, biçimleri araştırması gerektiğini kavunur. Biçimi ise, hem *anlatım* hem de *içerik* düzlemlerinde aynı türden öğeler arasındaki ilişkiler ağı içinde arar, çünkü dilsel birimler tözlerine göre değil, karşılıklı ilişkiler ağı içindeki yerlerine göre tanımlanır. Bu durumda, glosematik *içkin* (*immanent*) bir kuramdır ve dilin içindeki değişmez öğeleri araştırır.

AMERİKAN YAPISALCILIĞI

Çağdaş anlamda dilbilim çalışmaları Amerika'da insan bilimciler, yani etnologlar tarafından başlatılmıştır. Amerika'da Saussure'den bağımsız olarak, güçlü bir dilbilim okulu gelişmiştir ve Saussure'ün bakış açısına çok yakın olduğundan, çoğunlukla "Amerikan yapısalcılığı" diye adlandırılır. Amerikan yapısalcılığının Avrupa dilbilimine göre özgünlü-

* Özcan Başkan, *Lenguistik metodu*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 77.

ğü doğrudan doğruya uygulamaya yönelmesidir; bu tutum da, konuşanlarının sayısının giderek azaldığı Kuzey Amerika kızılderilerinin dillerinin, yok olmadan önce incelenmesinden kaynaklanır. Amerikan dilbilimcileri tıpkı Saussure gibi, konuşma diline öncelik vermişler, *eşzamanlı* ve yalnızca *betimleyici* bakış açısını benimsemişlerdir.

Bu arada, bilimsel nesnellik arayışı, bazı dilbilimcileri mekanikçi (mekanist) bir dil anlayışına yöneltmiştir. Bu anlayış ruhbilimdeki davranışçılığın sunduğu modeli örnek almıştır. Amerikan yapısalcılığının başlıca temsilcisi L. Bloomfield, insanın bütün davranışları gibi, dil yetisinin de, düşünce, irade gibi iç faktörlerden bağımsız olarak, bütünüyle dış koşullarla açıklanabileceğini savunmuş ve bu anlayışı ruhbilimsel açıklamalarda aşırıya kaçtığını söylediği mantalizme karşı çıkarmıştır. Betimlemenin nesnelliğini sağlayabilmek için de, anlam çözümlemesini dilbilimin alanı dışına atmıştır. L. Bloomfield'e göre, dilbilimci gözlerinin önünde bulunan somut metnin ("bütünce") gereci üstünde çalışmak zorundaydı.

Söz konusu tezlerin en ilgi çekici gelişmesi, Z. S. Harris'in 1950 yıllarına doğru geliştirdiği *dağılımcılık*tır. Dağılımcılık (*distributionnalisme*) herşeyden önce bir yöntemdir. Belli bir *bütünce*'den (*corpus*) yola çıkarak, bu bütüncenin bağlı olduğu dilin dilbilgisini saptayacak yolları araştırır. Temel yöntem birimlerin bütün dağılımlarının (dağılım "*distribution*", bir dilsel birimin ortaya çıktığı bağlamların tümüdür) saptanmasıdır. Dağılımları aynı olan birimler, eşdeğerli birimler sayılarak aynı sınıfta birleştirilir. Amaç, biçimsel bir ölçütle belirlenmiş sınırlı sayıda sınıfa ulaşmaktır. Bu sınıflardan yararlanılarak tümceler formüllerle belirtilebilir.

Bu yöntemin umulan sonuçları vermemesi ve Z. S. Harris'in kendine yeni bir doğrultu araması üzerine, öğrencilerinden Noam Chomsky 1957 yılına doğru *yapısalcı* ve *dağılımcı dilbilimi* eleştirerek, dilbilimde yeni bir dönem başlatmış; dağılımsal çözümlemede kullanılan sınıflandırma tekni-

ğini, bazı dil olgularını açıklayamadığını kanıtlamıştır. N. Chomsky'nin getirdiği eleştirilerin en önemlisi, dağılımcı bakış açısının, bir konuşucunun o zamana kadar hiç duymadığı, dolayısıyla belleğinde bir bütünce oluşturmayan sayısız tümce üretme ve anlama olanağını açıklayamamasıydı. Konuşucunun yaratıcılığı bir dilin dilbilgisinin, dilsel birimlerin "sonlu bir bütünce"deki basit düzenlenmesini aştığını kanıtlamıştır.

Özet olarak, XX. yüzyılın başlarında Avrupa'daki dilbilimciler, çeşitli düzeylerdeki dilsel birimlerin düzenini araştırmaya ve bu birimler arasındaki karşılıklı ilişkileri saptamaya çalışırken *sistem, yapı* kavramını ortaya atmışlardı. Öte yandan, Amerikan dilbilimcileri de, hemen hemen aynı dönemlerde, özgün bir *yapı* kavramı geliştirdiler. Onlara göre, yapı öğelerin (=birimlerin) birbiriyle birleşmesinden ve birbirinin yerini almasından doğuyordu. *Avrupa yapısalcılığı*, öğeler arası karşılıklı ilişkilere ağırlık verirken, *Amerikan yapısalcılığı*, dilsel öğeleri yerlerine geçirdikleri eşzamanlı değişimlere, birbirlerinin yerini almalarına, daha doğrusu dağılımlarına göre betimliyordu. Böylece, bazı açılardan ayrı doğrultulara yönelseler de, Avrupa ve Amerika'daki dilbilimcilerin aynı dönemlerde *eşzamanlı* bir yaklaşımı benimsedikleri, sözlü dilin yapısını ortaya koymaya yöneldikleri görülür.

EDWARD SAPIR: MANTALİZM

E. Sapir öncelikle dili incelemiştir. Dilsel olgularla kültürel olgular arasındaki yakınlığa dikkati çeker. Nasıl dil etnolojik bir çözümlemeyi ilgilendiriyorsa, kültürel olgular da dilbilimsel çözümlemenin ışığı altında anlaşılabilir. Dil, ait olduğu grubun, ya da topluluğun tarihini biçimlendiren olguların damgasını taşır. Dil, yazısı olmayan bir topluluğun yaşamını yeniden oluşturmada insanbilimciye yardımcı olur. Sapir dilsel yapılar üzerinde toplumsal modellerin etkisini, ya da tersi dilbilgisel kategorilerin kültürel kavramlar üze-

rindeki etkisini ortaya koymaya çalışır. Böylece, Sapir tıpkı dilde olduğu gibi, kültürde de bir bağıntılar ve ayrımlar ağının karmaşık varlığını görür.

Sapir kültürel olguları başka öğelerle olan ilişkilerine göre açıklamayı dener. İşlev tek açıklama ilkesi değildir, çünkü açık, net bir işlevi olmayan öğeler de vardır. Kısacası, Sapir Freud'un öğretisiyle bütünleşir ve bireylerin davranışını değiştiren, belirleyen kültürel modellerin anlaşılmasının zorluğunu gösterir. Davranış sanat, tarih ve kültür insanlar arasında sadece anlamlı bağıntılar, ya da ilişkiler sağlayan bir simgeler ağı oluştururlar.

Sapir'e göre, Jung'un belirttiği gibi, bu bilinç-altı modellerin yeri bir kollektif bilinç-altı değildir.

ZELLIG HARRIS: DAĞILIMSAL DİLBİLİM

Dil olgularını kavramsal bir yaklaşımla ele alan ve bu nedenle sözdizimsel olguların ortaya koyduğu tanım ve kuralları açıklamayı ihmal eden geleneksel dilbilgisi gitgide yerini biçimsel dilbilgisine bırakmaktadır. *Biçimsel dilbilgisi*, gerek kuramda, gerek uygulamada söylemin parçalarını ya da tümceyi oluşturan öğeler arasındaki ilişkileri, yapısal işlev ve gözlemlenebilir biçimleri konu edinir.

Gerçek anlamda, ilk yapısal sözdizim modelini Amerikalı dilbilimci L. Bloomfield'de görüyoruz. L. Bloomfield, *Language* adlı eserinde dilin genel kuramını önermiş ve öğrencileri tarafından *dağılımcılık* adı altında sistemleştirilen bu kuram, 1950 yıllarına kadar bütün dilbilim araştırmalarına egemen olmuştur.

L. Bloomfield, Watson'un davranış ruhbilimine paralel olarak, açıklanması güç olan anlam araştırmaları yerine dilin ölçülebilen bölümleri *ses* ve *biçim* çalışmalarına öncelik tanımış, insan davranışının tipik bir özelliği olan söz davranışını *dürtü-tepki* ilkesi çerçevesinde çözümlemeyi amaçlamıştır.

Dilbilimci, herhangi bir doğal dili incelemek istiyorsa,

önce, aynı dil topluluğuna giren konuşucular arasında bildirişmeyi sağlayan sözceler bütününden oluşan bir *bütünce,* kısacası, bir çalışma gereci seçmek zorundadır. Bu *bütünce* karşısında dilbilimcilinin görevi, dilbilgisi kurallarına uygunlukları saptamaktır. Kurallara uygunluklar, belli şartlarda tanımlanıp çözümlenebilen sözdizimsel olguların değişmez bir biçimde ortaya çıkışıdır. Böylece, bu kurallara uygunluklar, söz konusu dilin yapısının bir resmini verecektir.

Bu tür araştırmalar, yazılı metinleri olmayan diller, özellikle, Kuzey Amerika Kızılderili dilleri üzerinde yapılmış ve yöntemin gereği sözcelerin anlamı göz önünde bulundurulmamıştır. Anlama başvurma bir kenara bırakıldığına göre, kurallara uygunlukların araştırılmasına yaklaşım biçimi, bütüncedeki sözcelerin çevrelerini (*environnement*) ya da bağlamlarını ve bu sözceleri oluşturan öğeleri incelemek olmuştur. Z. S. Harris, bu kurallara uygunlukların araştırılmasına ilişkin sorunların biçimselleştirilmesini daha ileriye götürerek dilin yapısını ortaya çıkaracak bir yöntem kurmayı denemiştir. Bu yönteme *dağılımsal* adı verilir. Daha sonra, *dağılımsal dilbilime dönüşüm* (*transformation*) kuralını sokan Z. S. Harris'in bu çalışmaları *üretici-dönüşümsel* yöntemlerin hareket noktası olacaktır.

Z. S. Harris, *Mathematical Structure of Language* (Dilin Matematiksel Yapısı) adlı eserinde dağılımcılığın yöntem ve ilkelerini şöyle açıklar:

Artzamanlı inceleme ile *eşzamanlı* inceleme arasındaki farkın gözlemlenmesi dışında, dağılımsal dilbilim iki temel ilke üzerine kurulmuştur.

1. Dil ayrık (*discret*) dilbilgisel öğelerden oluşur. Bu öğeler söz zincirinde daha küçük öğelere bölünebilir. Kabul edilen en küçük birim *sesbirimdir* ve bunlar daha önemli yapılar, daha büyük birimler, *biçimbirimler* (morfemler) sözcükler ve sözcük dizileri oluşturmak için kendi aralarında birleşen makina parçaları gibidir. Sesbirimler, anlamsız en küçük birimlerdir, belli bir dilin sesbilimsel sistemi içinde betimlemeleri bazı fiziksel birleştiriciler yardımıyla tanım-

lanmış terimlerle yapılır. Bunun yanında, dil nedensiz öğelerden oluşur. Bir sözce söylendiği zaman, dinleyici sahip olduğu öğeler (sesbirimler, biçimbirimler) ve sözdizimi kuralları yardımıyla onu çözer. Dinleyici, konuşucunun yerine geçerek, aynı öğelerle mesajı yeniden kurar. Bu da, bir dili anadili olarak konuşan bir kimsenin, dilin kazanılmasını kapsayan yıllarda, dilin yapılarını ya da bir başka deyişle, dilin ayırıcı öğelerini ve bunları birleşme kuralları gibi dilbilgisel sistemini tanımasını gerektirir. Bir dili konuşanlar nedensiz ses dizileri öğrenirler. Aslında, yansıma sözcüklerde olduğu gibi, ses ve anlam arasında doğrudan bir ilişki olsaydı, dil sisteminin değişkenliği daha büyük olurdu. Söz konusu dili konuşanlar, zorunlu olarak, bu ilişkiler konusunda anlaşmazlığa düşerlerdi. Sistem gerçekten öğrenilmediği gibi, hep aynı da kalmazdı ve gerçekleşebildiği ölçüde bildirişim en yüksek düzeyde yanlışlıklar içerirdi. Bu nedensiz ses dizileri girdikleri birleşme tipine göre bir anlam kazanırlar.

Dili nedensiz ve ayırıcı öğelerin birleşmesinden oluşan diziler olarak düşününce, bu öğeleri matematiksel birimler gibi ele alabilir ve dili biçimsel bir şekilde betimleyebiliriz.

2. Öğelerin birleşmeleri *sonludur* ve *çizgisel* bir özelliğe sahiptirler. Z. S. Harris, biçimbirimi bir sesbirim dizimi, sözcüğü bir biçimbirim dizimi, tümceyi bir sözcükler dizimi ve söylemi bir tümceler dizimi olarak tanımlar.

/Küçük çocuk okula gitti/ tümcesi " *küçük*", "*çocuk*", "*okula*" "*gitti*" sözcüklerine bölünebilir. Her sözcük de bir biçimbirim dizimine bölünebilir: */Küçük / çocuk / okul-/-a / git-/-ti/.* Aynı şekilde her biçimbirim bir sesbirim dizimine bölünebilir.

/ k/ü/ç/ü/k/ /ç/o/c/u/k/ /o/k/u/l/a/ /g/i/t/t/i /.

DAĞILIMSAL ÇÖZÜMLEMENİN İLKELERİ

Bu çözümleme bütünceyi oluşturan dilbilgisel birimlerin dağılımlarının incelenmesinden ibarettir. Dağılımsal çözümlemenin amacı betimseldir ve eşzamanlı boyutta dilin o an-

daki durumunun eksiksiz betimlemesini vermeye çalışır. Dağılımsal çözümlemenin ilkelerini üç ana grupta toplayabiliriz.

1. İlk ilke *bütünce* (*corpus*) kavramından kaynaklanır. Daha önce, bütünceyi aynı dil topluluğuna giren konuşucular arasındaki iletişimi sağlayan sözceler bütünü olarak tanımlamıştık. Bu bütünce bir kez saptandı mı, dokunulmaz kabul edilir. Bu derlenmiş dil örneğinin, dilin bütününün en tipik temsilcisi olması gerekir. Zira, sürekli olarak bu dil örneğinden hareket ederek sonuçlar çıkarılır. Bu ilke gerçekten üstü kapalı olarak, bütün dilsel betimlemelerde geçerlidir, çünkü *bütünce* hep belli sayıdaki bilgi vericilerden (*informateur*) yararlanılarak yapılır. Bu örnek, belli bir türdeşliğe sahiptir ve aynı sosyo-kültürel gruba aittir.

2. İkinci ilke *anlamla* ilgilidir. Dilbilimsel bir mesajın anlamı ancak bir konuşucunun sözcelerini söylediği durum ve bu sözcelerin dinleyicide uyandırdığı *dürtü-tepki* davranışlarıyla geçerli bir biçimde tanımlanabilir. Sosyal yaşam çerçevesinde ortaya çıkan bu durumu bütün ayrıntılarıyla bilmek olanaksızdır. Anlam, ancak kendisiyle tanımlanabildiği ya da sözün dışında tanımlanması olanaksız göründüğü için, dilbilimsel betimleme anlamı temel olarak olmaz. Kısacası, dağılımsal çözümleme, anlambilimi, dilin yapıların kavrama, çözümleme ve araştırma aracı olarak kabul etmez; bununla beraber, mesajın oluşmasında anlamın önemini de inkar etmez.

3. Üçüncü ilke, *dağılımların incelenmesini* ve bu dağılımdan ortaya çıkan *sınıfları* içerir. Yöntemi belirleyen bu ilke parçaların dizimsel çözümlemesi, yani konuşma zincirindeki durumlarıyla öğelerin betimlemesidir.

Belli bir dil durumunu temsil eden bir *bütünce* belirledikten sonra dağılımsal çözümleme dilin bütün öğelerini sınıflandırmaya başlar. Bunu yapmak için *değiştirim* (*commutation*) işlemini, yani söz zincirinin aynı noktasında eşdeğerli birimleri birbiriyle değiştirmekten ibaret olan bir işlem kullanır. Örneğin:

Gel - iyor - um	Gel - iyor - dum
Gel - iyor - sun	Gel - iyor - dun

Daha önce de belirttiğimiz gibi *dağılım* (*distribution*) bir sesbiriminin, anlambiriminin ya da dizimin değişik kullanım ya da bağlamlardaki çevrelerinin tümüdür. Şöyle hayali bir *bütünce* düşünelim:

A B
A D C
E B C
C B E
A D E
C D
E D A
C B A

Bu bütüncedeki B biriminin dağılımı şudur:

A –		– son
E –	– B –	– A
C –		– E
		– C

Aynı şekilde, D birimi de aynı dağılıma sahiptir; o zaman B ve D'nin aynı birimler kategorisine ait olduğu söylenebilir. Tüm bütüncenin incelenmesi varsayımın doğru olup olmadığını doğrulayacaktır.

Bir X birimi AXB , CXD, EXF dizilerinde görülürse, ACE ve BDF'nin X'in çevreleri (*environnement*) olduğu söylenir. Seçilen bütüncede bunlar X'in tek çevreleriyse, X'in dağılımını oluşturacaklardır. *Dağılım* kavramı dağılımsal dilbilimin temel kavramlarından biridir. Örneğin türkçede *tuzluk* anlambiriminde /l/'nin dağılımını /z/ vè /u/ oluşturur.

Öğeleri ayırdıktan sonra, *değiştirim* ve *değişi* (*permutation*) ile bunların herbirinin dağılımı incelenir. Bu, aynı ko-

nuşma zinciri içindeki öğelerin düzenini (yerini) değiştirmekten ibarettir. Sistemli bir şekilde gerçekleştirilen bu çift işlemle, öğelerin herbirinin dağılımı ortaya çıkar. Örneğin:

Le cheval
Son cheval
* *Les cheval*
Les chevaux
Un chapeau neuf
* *Un neuf chapeau*
J'adore la bicyclette
* *La bicyclette, J'adore*
La bicyclette, je l'adore
Quand peut-il venir?
* *Quand peut Pierre venir?*
Quand Pierre peut-il venir?
Il part rapidement
Rapidement, il part
* *Il, rapidement, part*

Öğelerin herbirinin sağ ve sol çevresini belirledikten sonra, *dağılımsal dilbilgisi* aynı dağılıma sahip olan öğeleri sınıflandırır ve onları alt-sınıflar halinde gruplandırır. Her sınıf öteki sınıflarla mümkün olabilen çevreleriyle (bağlamıyla) olumlu olarak, ona benimsettirilen sınırlamalarla olumsuz olarak tanımlanır. Örneğin, *isimler, sıfatlar, belirteçler, fiiller vs.* sınıfları ayrımı yapılır. Fransızcada, örneğin, cins isimler sınıfı zorunlu olarak bir ısrar belirtecinden önce gelenler ya da gelmeyenler belirleyiciden sonra gelmeleriyle tanımlanırlar. Çeşitli belirleyici türleri vardır. Sıfatlar alt-sınıflara ayrılır: bir ısrar belirtecinden önce gelenler ya da gelmeyenler ve zorunlu olarak bir isimden önce gelmeyenler. Böylece, fransızcada "*sérieux*" "*chirurgical*" sıfatları aşağıdaki sözcelerde görüleceği gibi aynı alt-sınıfa ait değildirler.

Il a subi une opération sérieuse.
Il a subi une opération chirurgicale.
Il a subi une sérieuse opération.
* *Il a subi une chirurgicale opération.*
Il a subi une très sérieuse opération.
* *Il a subi une opération très chirurgicale.*

Böylece, bu yöntemlerle, bir dilin dağılımsal dilbilgisi yavaş yavaş sınıflarının ve alt-sınıflarının çözümlemesini yapar.

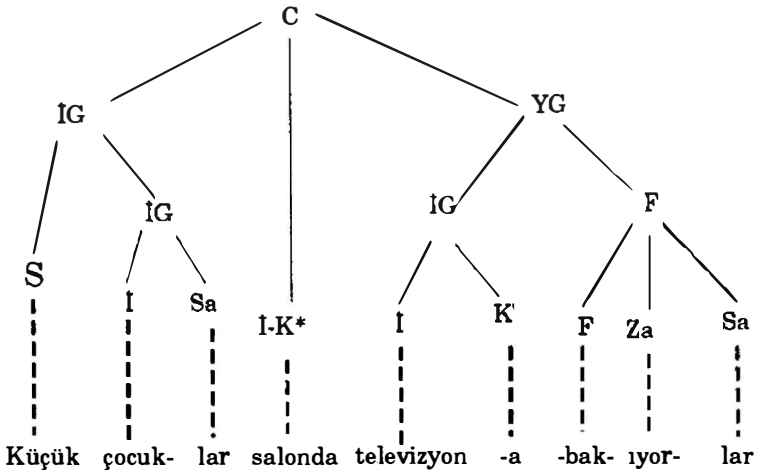
Böyle bir yöntemin önemi sözdizimini mantıkla özdeşleştiren mentalist dilbilgilerinden ayrılmasındadır. Dil olgularını daha işlevsel bir biçimde sunarak, *dağılımsal dilbilgisi* o zamana kadar keşfedilmemiş dil kurallarını ortaya çıkarmış, dağınık olarak bulunun olgular birimini kavramış ve dilin kendine özgü işleyişinin çözümlemesini ileriye götürmüştür.

Kuşkusuz dağılımsal dilbilgisinin de sınırları vardır. Örneğin *je, me, moi, mes, le mien* arasındaki yakınlığı nasıl kavramak gerekir? *Je te promets de venir* ve *Je te permets de venir* tümceleri arasındaki fark nasıl anlaşılır? *Il a acheté un livre à Pierre* ile *Il aime mieux le chien que sa soeur* tümceleri arasındaki anlam bulanıklığı nasıl ortaya çıkarılır? Nihayet, tümcenin yapısının çeşitli düzeylerini yeterince açıklayamaz. İşte bunu da dizimsel çözümleme gerçekleştirecektir.

Dizimsel çözümlemenin özgünlüğü *dizim* (*syntagme*) kavramının dilbilime sokulmasından kaynaklanır. *Küçük çocuklar salonda televizyona bakıyorlar* tümcesini işiten, türkçeyi anadili olarak konuşan bir kimse, tümcenin iki ana birleştiriciden oluştuğunu farkeder: /*Küçük çocuklar*/ ve /*salonda televizyona bakıyorlar*/. Bu birleştiricilere tümcenin ikili parçacıkları adı verilir. Her iki birleştirici de kendi aralarında, alt birimlere bölünebilir: /*Küçük*/ ve /*çocuklar*/, /*salonda*/ / *televizyona*/ ve /*bakıyorlar*/. Nihayet aynı ölçütlere göre, bölünemeyen en küçük birimlere varıncaya kadar bu bölünme işlemine devam edilebilir. Bir başka deyişle, tümce önce iki parçaya bölünür: *özne grubu* ve *yüklem grubu*. Her parça da daha küçük birimlere ayrılır. *Dizimsel dilbilgisi*, dağılım

yöntemiyle, tümceyi daha küçük birimlere ayırarak kurucu öğelere kadar gelir. İşlemlerini ayrı ayrı yazar. Soldan sağa, her sembolün neden kurulu olduğu açıklanır. Örneğin: C → İG + YG

Yukarıdaki tümceyi ağaç diyagramla şöyle gösterebiliriz:



Böylece, üretici-dönüşümsel dilbilgisine yol açılmıştır.

NOAM CHOMSKY: ÜRETİCİ DÖNÜŞÜMSEL DİLBİLGİSİ

Her dilde, konuşucunun en değişik tümceleri söylemesini, dinleyicinin ise bu tümceleri anlamasını sağlayan çeşitli düzeylerde bir kurallar bütünü vardır. İşte bu kurallar bütünü bir dilin dilbilgisini (*gramer*) oluşturur ve konuşmasını öğrenen her insan bu dilbilgisini kullanır. Ancak bu kuralları düşünmeden ve genellikle bu kuralların neler olduğunu bilmeden kullanır. Böylece, her konuşucu-dinleyici kendi anadili konusunda sezgisel bir bilgiye sahiptir. Bu bilgi konuşan bireyde (*sujet parlant*) örtük (*implicite*) olarak bulunur. Bir başka deyişle, hangi dilsel topluluk olursa olsun, bü-

tün insanlar beyinlerinde gücül bir biçimde var olan, doğuştan bir dilbilgisel sisteme sahiptir.

Buna karşın, *belirtik* (*explicite*) dilbilgisi bütün diller için henüz söz konusu değildir. Bir çok dil henüz dilbilgisel betimlemelere konu olmamıştır. Öte yandan, bir dilbilgisinin meydana getirdiği dilsel toplulukta bütün bireyler dilbilgisini bilmezler. *Örtük dilbilgisi* bildirişim için gerekli olmasına karşın belirtik dilbilgisi bilimin işidir. Örtük dilbilgisinden *belirtik dilbilgisine* geçmek, betimleme ve çözümlüme alanına geçmek kullanım alanını terketmektir. Bu da aslında, deneyimden içe bakışa geçmektir. Bu durumda, bu iki dilbilgisi arasında ilişkiler olmadığı sonucunu çıkarmamak gerekir, çünkü belirtik dilbilgisini bilmek bildirişim edimindeki örtük kullanımı değiştirmez. Ama bu iki alan arasında bir davranış değişimi olduğu kesindir. Bir *üstdil* oluşturan bu belirtik dilbilgisi dile matematiksel bir biçimselleştirme vermek isteyen N. Chomsky'nin *varsayımsal-tümdengelimli* kuramından kaynaklanır.

Bugün, kim yeni, daha doğrusu çağdaş dilbilimden söz ederse zorunlu olarak N. Chomsky'nin *üretici-dönüşümsel* dilbilgisine göndermede bulunur. Kuramını hep başka dilbilgisel akımlara göre yerleştiren N. Chomsky, kendinden önceki dilbilimcilerin katkısını hiçbir zaman reddetmemiş, her sistemin sınırlarını ve yararlarını ortaya koymak istemiştir. Dilin içine, konuşan bireyin yaratıcılığını koyarak, N. Chomsky, bir yandan soyut yapıların üretiminin biçimsel ilkelerini açıklamak, öte yandan, insan zekasının olağanüstü gücünü vurgulamak istemiştir.

N. Chomsky'nin 1955 yılında yazdığı ancak 1975 yılında yayınlanan *The Logical Structure of Linguistic Theory* (Dilbilimsel Kuramın Mantıksal Yapısı) adlı eserinde temellerini attığı *üretici dilbilgisi,* bugün birçok değişime uğramış ve uğramaktadır. Kuşkusuz bu değişimler başlangıçta yalnızca sesbilimsel ve sözdizimsel betimlemeyi amaçlayan bir kurama *anlambilim bileşeni*nin (*composante sémantique*) eklenmesinden kaynaklanır. *Üretici dilbilgisinin* birinci dönemi

Structures syntaxiques (*1957*) ile başlar. Daha sonra yayınladığı *Aspects de la théorie syntaxique* (1965) bütün üretici dilbilgisi araştırmalarına temel olşturmasına karşın pek çok dilbilimci N. Chomsky'den ayrılır. Bugün *üretici-dönüşümsel* dilbilgisinde başlıca dört eğilim göze çarpar. Birincisi, 1964 yılında J. J. Katz ve P. M. Postal'ın önerdiği ve 1965 yılında N. Chomsky'nin derleyip topladığı *Standart Kuram* (*Théorie standard*); ikincisi özellikle G. Lakoff ve J. D. MC Cawley tarafından oluşturulan *Üretici anlambilim* (*Sémantique générative*); üçüncüsü J. Fillmore'un *Durumlar dilbilgisi* (*grammaire des cas*) ve nihayet N. Chomsky'nin son eserlerinde Standart kurama karşı olanların ileri sürdükleri tezlere verdiği cevaplarla oluşturduğu *Genişletilmiş standart kuram* (*Théorie standard étendue*) ya da *İzler kuramı* (*Théorie des traces*).

Kuramsal Yaklaşımlar, Tanımlar

Üretici-dönüşümsel dilbilgisi kendinden önceki dilbilim okullarının varsayımlarını sürdürmesine karşın, onlardan kesin çizgilerle ayrılır. N. Chomsky, özellikle dilin yaratıcı gücünü vurgulamış ve öncelikle şu iki soruyu sormuştur:

1. Bir konuşucunun belli bir tümcenin kendi anadiline ait olup olmadığını anlayabildiğini nasıl açıklamak gerekir? Bu ait olmanın nüansları nelerdir?

Örneğin, Türkçeyi anadili olarak konuşan bir kimse C_1 tümcesini kabul edecek, ama çeşitli nedenlerle C_2 ve C_3 tümcelerini reddedecektir.

C_1 ° Öğrenciler yarın tatile çıkacaklar.
C_2 ° Öğrenciler dün tatile çıkacaklar.
C_3 ° Yatay sessizlik tül perdeleri rahatsız ediyordu.

2. Bir dili konuşan kimsenin, daha önce hiç duymadığı, söylemediği bir tümceyi ürettiğini ve onu anladığını nasıl açıklamak gerekir?

Üretimselcilere göre, dağılımsal dilbilgisi henüz dilbilimin sınıflandırma (*taxinomie*) evresini karşılıyordu. Bütün bilimler bu evreden geçmişlerdir. Bu evre olguların toplandığı, sınıflandırıldığı bir gözlemleme dönemidir. Buna betimsel (*descriptive*) evre de denir.

Betimleme bütün bilim dallarında ilk evreyi oluşturur, amacı araştırma konusu olguları ve olgular arasındaki ilişkileri saptamak ve onları sınıflandırmaktan ibarettir. Bilim, betimleme aracı olarak, gözlem, deney ve ölçme gibi işlemler kullanır.

İkinci evreyse, birincisine oranla daha isteklidir, olguları sadece betimlemek değil aynı zamanda açıklamak da ister. *Açıklama* (*explication*) daha üst düzeyde yer alır, ilk aşamada betimlenmiş olguları, bu olguların ilişkilerini ampirik genellemeleri, bazı kuramsal kavram ve genellemelere başvurarak anlaşılır hale getirme amacını güder. Bir olguyu betimlemek için o olgunun dışına çıkmaya gerek yoktur; olguyu oluş süreci içinde gözlemek ve gözlemlenen olguları olduğu gibi kaydetmek yeter. Oysa, bir olguyu açıklamak için, o olgu dışında başka olgulara başvurmak gereği vardır. N. Ruwet bu konuda şöyle diyor: "Günümüz bilimi için, olayları toplamak ve sınıflandırmaktan çok –sınırlı sayıdaki gözlem ve deneyimlerden yola çıkarak– bilinen olayları açıklamaya ve yenilerini önermeye yönelik varsayımsal örnekçeler, genel kuramlar oluşturmak söz konusudur".*

Bu ikinci kavram, yani *açıklama,* kuşkusuz gelişmiş fizik ve kimya gibi bilimlerin işidir. Fizikçiler dünyayı gözlemlemekle yetinmezler, onu yöneten kuralları açıklamak ve yeni olayları öngörmek amacıyla "varsayımsal örnekçeler", varsayımlar ileri sürerler. Bir varsayım ileri sürmek hep bir tehlikeyi de beraberinde getirir. Bu bakımdan, varsayımların tamamen ya da kısmen yanlış oldukları görülmüştür, yine de bu varsayımları ortaya koymak her zaman bilimi zenginleştirir.

* N. Ruwet, İntroduction à la grammaire gênêrative, Paris, Plon, 1967, s. 12.

Son yıllara kadar, dil konusundaki düşünceler birinci kavrama, yani betimlemeye aitti. Geleneksel ve yapısal dilbilgilerinin hepsi dilin sınıflandırma örnekçeleriydi ve bunlar iyice betimlenmiş tümce örneklerine, dillerin doğru ya da yanlış tümcelerini içeren listelere indirgenebilir. Dillerin işleyişi konusunda hiçbir varsayım ileri sürmezler ve ne dil evrenselleri ne de onların düzenlilikleri konusunda bir açıklamada bulunurlar. Oysa, N. Chomsky artık dilin işleyiş kuramının oluşturulması için yeterince gözlem yapıldığını söylemiştir. Böylece, üretici dilbilgisi artık betimsel değil açıklayıcı olmak ister, bütün öteki araştırmacılar gibi, dilbilimciler de çalışmalarında birtakım varsayımlar ileri sürerler ve onları doğrulamaya çalışırlar.

TEMEL KAVRAMLAR
EDİNİM / KULLANIM

N. Chomsky'ye göre, dilbilim kuramı, konuşucu-dinleyicinin edimini inceler ve N. Chomsky dilsel edinimi konuşucu ve dinleyicinin kendi anadili konusunda sahip olduğu sezgisel bilgi olarak tanımlar. Bu bilgi, konuşan öznede örtük olarak vardır; bir başka deyişle, *edinim* her insanda gücül (*virtuel*) bir biçimde var olan, bir dilsel sistemdir. Edinim kendi anadilinde konuşan özneye bilmediği, işitmediği ya da söylemediği bütün tümceleri üretebilme ve onları anlayabilme olanağını verir. İşte bu *edinim* sayesinde, konuşan özne şu ya da bu tümcenin dilbilgisi kurallarına uygun olup olmadığını yargılar, yani dilbilgisel tümceleri dilbilgisel olmayan tümcerden ayırt eder.

N. Chomsky bir *özel edinim* (*compétence particuliére*) bir de *evrensel edinim* (*compétence universelle*) ayrımı yapar ve bu ayrımı bir çocuğun anadilini öğrenmesini dikkate alarak gerçekleştirir. Ana babanın soyu, milliyeti ne olursa olsun, çocuk herhangi bir dili öğrenebilir ve önceden hiçbir dile hazır değildir. İster Kongolu ister Türk, İngiliz, Çinli ya da Fransız olsun, çocuk yaşamının ilk yıllarında anadili ile ku-

şatılmıştır. Türkçe konuşulan bir ortamda bir Çinli çocuk rahatlıkla türkçeyi öğrenecektir. Çocuğun dili öğrenmesi, duyduğu tümcelerin basit bir tekrarı ve taklidiyle olmaz. Çocuk dilin ilkelerini anlayacak ve kendi kendine yeni tümceler üretecek yetenekletedir. Kuşkusuz, insanı öteki canlı varlıklardan ayıran en belirleyici özellik onun, dili kullanma yeteneğine sahip bir yaratık oluşudur. İnsan dili, sevinç, acı, açlık gibi duygulara cevap veren koşullandırılmış ya da içgüdüsel basit bir refleks değildir. Dili sadece bildirişme işlevi gören bir araç olarak da sınırlandıramayız. Chomsky "insan kendi türüne özgü bir yeteneğe, genel akla ve de dış olaylara bağlı olmayan benzersiz bir zihinsel örgü tipine sahiptir (...). İnsan, dili serbest bir anlatım (ifade) ve düşünceyi araç olarak kullanabilecek yetenektedir" der. Örneğin, hiçbir hayvan, en yetenekli şempaze bile insan dilini öğrenemez. Oysa, zeka ve kültür düzeyi ne olursa olsun, her insan bir dil öğrenir ve konuşur. En zeki hayvanlar bile dilimizi öğrenemediklerine göre, kuşkusuz dil yeteneğinin zeka ile hiçbir ilişkisi yoktur, çünkü dil yetisi doğuştandır ve insana özgüdür. Laboratuvarda hayvanlara uygulandığı gibi basit bir koşullandırma ve tekrarla öğrenilemez.

Çocuğun akıl almaz bir süretle anadilini öğrenmesi karşısında N. Chomsky iki varsayım ileri sürer:

1. İnsan doğuştan mantık yapılarına sahiptir.
2. Dillerin gözle görülür çeşitliliğine rağmen, dilin son derecede düzenli sistemleri vardır ve sistemleri yöneten ya da dillerin boyun eğdiği ortak kurallar vardır. N. Chomsky bunlara "dil evrenselleri" adını verir.

Böylece, *evrensel edinim* kavramı tanımlanmış olur. Bu, çeşitli dillerin dilbilgilerini açıklayan temel dilsel kuralları hemen kavrayabilme yetisidir. Bu temel kurallar arasında, *özne isim grubu* ile *fiil grubu sözlüksel birim* ile *biçimbirim* ve ayırıcı birim olarak sesbirim ilkesi ile *çift eklemliliğin* işleyişi arasındaki ayrımı sayabiliriz. *Özel edinim* birbirinden farklı şu ya da bu dili belirleyen özel kuralları ilgilendiren dilsel bilgidir. Bu özel kurallar, ancak bir dilsel çevre saye-

sinde öğrenilebilir. Bütün bu söylediklerimizi şöyle özetleyebiliriz:

ÖZNE	DİL
DOĞUŞTAN EVRENSEL EDİNİM	DİL EVRENSELLERİ
ÖZEL EDİNİM ÖĞRENİLEBİLİR	ÇEŞİTLİ DİLLERİN ÖZEL KURALLARI

Evrensel edinim doğuştandır, *özel edinim* ise sonradan öğrenilir. Birincisi ikincisinin öğrenilme koşuludur. İkincisi birincisinin uygulama alanıdır. Her iki edinim de sezgiseldir: özne konuşurken kullandığı özel ya da evrensel kuralların bilincinde değildir.

Kullanım (Performance)

Kullanım, edinim diye adlandırılan örtük dilbilgisel sistemin değişik biçimlerde somut olarak gerçekleşmesidir. *Kullanım*, yani edinimin gerçekleşmesi, bellek, dikkat, bir söyleme duyulan ilgi derecesi, ifade ihtiyacı, yorgunluk, heyacan, dili kullananın sosyo-kültürel durumu, ele aldığı konu ve bulunduğu çevre gibi çeşitli dildışı faktörlere göre kişiden kişiye büyük değişiklikler gösterir. Dağdaki bir çobanın kullanımı ile üniversitedeki bir profesörün kullanımı ya da asker arkadaşlarıyla beraber iken aynı profesörün kullanımı farklıdır. Böylece, kullanımın incelenmesi büyük ölçüde ruhdilbilimi ve toplumdilbilimi ilgilendirir. Kullanım konuşma eylemini etkileyen pek çok faktörü göz önünde bulundurmak zorundadır.

N. Chomsky'nin *edinim/kullanım* karşıtlığı Saussure'ün *dil/söz* karşıtlığını hatırlatır, ancak N. Chomsky Saussure'in *dil* kavramına ya da anlayışına karşı çıkar. N. Chomsky dilbilgisini, *edinimi* inceleyen üretici evrensel bir kuram olarak ele alır. Çünkü onun için, önemli olan, konuşan öznenin yaratıcılığını açıklamak, söylenmemiş tümceleri anlama ve üretme yeteneğini ortaya koymaktır. Buna göre, bir dilin sonsuz sayıdaki tümcelerini üretmeyi sağlayan sonlu bir mekanizmadır.

Saussure için, *dil* toplumsal alanı ilgilendirir, ortak kültürel bir mirastır. *Söz* ise dilin bireysel kullanımıdır.

Dil = Toplumsal / Söz = Bireysel

Chomsky için, edinim sonsuz sayıda doğru tümce üreten dinamik bir yetenektir. Kullanım bu yeteneğin uygulanmasının gerçekleştirilmesidir.

Edinim = Yetenek / Kullanım = Uygulama
Dil → Dilsel Topluluk → Bellek → Röprodüksiyon →
Sözcükler / Dizimler
Edinim → Konuşan Birey → Yaratıcılık → Üretme →
Cümleler

Edinim büyük ölçüde kullanımı belirler ve *kullanım* da sürekli olarak edinimi etkiler. Bu etkileşim bize dilin evrimi olayını açıklamamıza yardım eder.

Derin Yapı / Yüzey Yapı

Üretici-dönüşümsel dilbilgisinde, sözdizimsel bileşende elde edilen, evrensel nitelikli olduğu varsayılan, biçimsel, soyut tümce yapısına *derin yapı* (*structure profonde*) adı verilir, buna anlam yapısı da denilir; *yüzey yapı* ise (*structure de surface*) *derin yapı*lara uygulanan dönüşümler sonucu gerçekleştirilen, bildirişime elverişli duruma gelen somut tümce

biçimidir. Port-Royal gramercileri gibi, N. Chomsky de sözce çözümlemesinde iki düzeyden söz eder: bir yanda konuşucunun ürettiği ya da dinleyicinin algıladığı *yüzey yapı* adı verilen görünen dizimsel bir birleşim, öte yandan tümcenin anlamını taşıyan *derin yapı* vardır. N. Chomsky bu ayrımı Port-Royal gramerinde verilen şu örnekle açıklamaya çalışır: *Görünmeyen tanrı görünen dünyayı yaratmıştır* (*Dieu invisible a créé le monde visible/Invisible God created the visible World*). Bu tümcede üç ayrı tümcecik vardır: 1) *Tanrı görünmez*; 2) *Tanrı dünyayı yarattı*; 3) *Dünya gözle görülür*. İlk aşamada / *Görünmeyen* / *tanrı* / *görünen* / *dünyayı* / *yarattı* / ses dizisine N. Chomsky *yüzey yapı* adını verir, oysa görünmeyen, örtük tümcecikler bu ses dizisinin *derin* yapısını oluşturur. *Yüzey yapı* özne isim grubu, "*Görünmeyen tanrı*" ve bir yüklem grubu "*görünen dünyayı yarattı*" biçiminde bölümlenebilir. Oysa *derin yapı* tersine bileşik tümcenin yalın düşüncelere ayrılması olan özne yüklem türünde basit tümceciklerden oluşur. N. Chomsky *La Linguistique Cartésienne* adlı eserinde bir tümcenin *derin yapı*sını *yüzey yapı*sından ayırt edebileceğimizi belirtir. Birincisi, anlamın yorumlamasını yapan *örtük* ve *soyut* bir yapıdır; ikincisi sesbilgisel yorumlamayı belirleyen ve gerçekleşmiş sözcenin fiziksel biçimine göndermede bulunan birimlerin yüzeysel birleşimidir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, N. Chomsky, kuramının üçüncü evresinde anlamın sadece *derin yapıda* değil, *yüzey yapıda* da oluşabileceğini kabul etmiştir.

Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi Projesi

Dilin biçimsel bir sistem olduğu görüşüne dayanan günümüz dilbilimi, dilin simgesel görünümleri yerine "dönüşümsel" bir yapı olarak onun tamamen biçimsel düzenini inceler. N. Chomsky, önce sözcük düzeyini bir kenara bırakarak, sözdizimsel işlevlerle bireşim haline gelebilen dilin temel birimi tümcenin yapısını ele alır. Daha sonra, temel sözdizimsel öğeler (özne ve yüklem) bölünüp, cebirsel (X) ve (Y) simgele-

riyle gösterilerek, "üretimsel" denen bir süreç sırasında isimlere ve eylemlere dönüşürler. Anlam sorunları ise yerine, dil evrensellerinin dilbilgisi kurallarına uygun ve sonuç olarak anlambilimsel açıdan da doğru tümceler üreten bireşim sürecini betimleyen bir biçimselleştirmeye bırakır. N. Chomsky'nin *üretici dilbilgisi*, dilin neden bir göstergeler sisteminden oluştuğunu araştırmak yerine, dil dediğimiz ve dilbilgisi kurallarına uygun tümcelerinin bir anlam yükü taşıdığı bu rekürsif bütünün biçimsel ve sözdizimsel mekanizmasını inceler. Böylece, çağdaş dilbilim dili tözel niteliğinden ayırmakta ve anlamı, tümceler üreten sözdizimsel dönüşüm sürecinin bir sonucu olarak betimlemektir. Görüldüğü gibi, çağdaş dilbilim Saussure'ün dil anlayışını hayli geride bırakmıştır.

N. Chomsky'nin kendinden önceki dilbilimcilerin varsayımlarını sürdürmesine karşın, onlardan kesin çizgilerle ayrıldığını söylemiştik. Chomsky yapıların analitik yaklaşımı yerine sentetik bir betimleme önerir. Artık, L. Bloomfield ve Z. S. Harris'in dağılımsal dilbilgisinde olduğu gibi, tümceyi ikili parçacıklarına (=kurucu öğelerine) ayırmak söz konusu değil, bu ikili parçacıkları bir dizimsel yapıya götüren ya da yapıyı bir başka yapıya dönüştüren bireşim sürecini izlemek söz konusudur.

Bu işlem herşeyden önce, tümcenin dilbilgisi kurallarına uygunluk ve aykırılığının tek ölçütü olan konuşucunun örtük sezgisine dayanır. N. Chomsky "Bir D dilinin dilbilimsel çözümlemesinin temel amacı, söz konusu dilin dilbilgisi kurallarına uygun yapılarını ve yine aynı dilin bu kurallara uygun olmayan yapılarını birbirinden ayırmaktır", der. "Bu bakımdan, her konuşucu ve dinleyici kendi anadilinin daha önce hiç duymadığı ve söylemediği sonsuz sayıdaki tümcelerini anlayabilecek, yenilerini üretebilecek yetenektedir", diye ekler. Ancak, N. Chomsky dilbilgisi kurallarına uygunluk kavramının, anlambilimsel açıdan "anlamlı kavramı ile aynı şey olmadığına" dikkati çeker:

1. *Colorless green ideas sleep furiously.*
   (Renksiz yeşil fikirler büyük bir öfkeyle uyuyorlar)
2. *Furiously sleep ideas green colorless.*
   (Büyük bir öfkeyle uyuyorlar fikirler yeşil renksiz)

Her iki tümce da anlamdan yoksun olmasına karşın, 1. tümce ingilizcenin dilbilgisi kurallarına uygun, 2. tümce ise kurallara uygun değildir.

N. Chomsky'nin "konuşucunun sezgisine" dayanan bu dilbilgisi kurallarına uygunluk ilkesi yardımıyla kesin bir biçimde formalize ettiği kuramda, kendi ideolojisinin temel ilkesi ya da Bloomfield'çilerin çözümlemelerinden atmak istedikleri konuşan özne (*sujet parlant*) ön plana çıkar. N. Chomsky, 1966 yılında *Cartesian linguistics* adlı eserini yayınlar ve bu eserinde konuşan özne kuramına ilişkin daha önceki düşünceleri araştırır. Avrupa'nın iki asır önce tanıdığı kartezyen kavramlarda, daha açıkcası, sözce ve düşüncelerin normallik garantisi olan —ki N. Chomsky buna dilbilgisi kurallarına uygunluk diyordu— ve öznenin doğuştan fikirlerinin evrenselliğini içeren Descartes'ın *Cogito*'sunda onları bulur. Humboldt'un kavramları ile bu kuramları birleştiren N. Chomsky dilbilime *edinim* yani konuşan öznenin belli bir dilin sonsuz sayıdaki olanaklı tümce kuruluşları içinden dilbilgisi kurallarına uygun tümceleri tanımak ve yenilerini üretmek yeteneği ve de *kullanım*, yani bu yeteneğin somut gerçekleşmesi ayrımını getirir.

N. Chomsky bu üretimsel kuramının kurallarını nasıl koymuştur?

N. Chomsky, önce iki tür betimsel dilbilgisini araştırır. Biri Rus matematikçisi A. Markov'un geliştirdiği (Markov süreçleri ya da zincirleri) doğal dillere uygulanan sözdizimsel örnekçedir. Bu *sonlu sayılı durumlar dilbilgisi*dir. N. Chomsky bir konuşucunun yeni sözcükleri anlayabilecek ve onları üretebilecek yeteneğe sahip olduğunu açıklamakta yetersiz kalacağı için onu reddeder. İkincisi ikili parçacıklar çözümlemesinin terimleriyle formüle edilmiş ve zorunlu olarak

sonlu olmayan bir *dizimsel dilbilgisi*dir. N. Chomsky, özellikle Z. S. Harris'in geliştirdiği ve sözdizimsel kurallara dayanan bu yöntemi de bazı açılardan yetersizb ulur. Bu yönteme göre, bir dilin her tümcesi öğelerin birbirini izlemesinden değil, ama çeşitli kurucuların birleşmesinden doğar; bu dolaysız kurucular ya da ikili parçacıklar da kendi aralarında alt katmanlara ayrılır. N. Chomsky, bu dilbilgisi örnekçesinin bütün tümceleri (kurallara uygun olanları) üretebilecek yeterlikte olduğunu söyler, ancak kesintili kurucuları, çözümlenemeyen sözdizimsel ikircilikleri ve bazı tümceler arası ilişkiyi açıklamayamadığını da belirtir. Biz bu *dizimsel dilbilgisini* türkçe bir örnekle somutlaştırmaya çalışalım:

D_1 dilbilgisi aşağıda açımı yapılan 6 kuralı kapsayan bir dilbilgisi olsun

K_1 : C → İG + YG
Cümle isim grubu + yüklem grubu olarak yeniden yazılır.

K_2 : İG → (S) + İ
İsim grubu sıfat + isim olarak yeniden yazılır.

K_3 : YG → F
Yüklem grubu fiil olarak yeniden yazılır.

K_4 : S → Küçük

K_5 : İ → çocuk

K_6 : F → gülüyor

Burada "+" bir matematik toplama işareti değil, bir bağlantı işaretidir. 1'den 6'ya kadar kuralların peşpeşe uygulanması sonucu D_1 dilbilgisi C_1 *Küçük çocuk gülüyor* tümcesini üretmemize ve onu betimlememize yardım edecektir.

Aksiyom	C
K_1	İG + YG
K_2	(S) + İ + YG

K_3 (S) + İ + F
K_4 Küçük + İ + F
K_5 Küçük + çocuk + F
K_6 Küçük + çocuk + gülüyor
C_2 Gülüyor çocuk küçük.
C_3 Küçük gülüyor çocuk.
C_4 Çocuk küçük gülüyor.

Görüldüğü gibi, C_2, C_3, C_4, D_1 dilbilgisi kurallarına aykırı tümcelerdir.

Kuşkusuz bir tümce için 6 kuralı bu biçimde vermek okuyucuyu şaşırtabilir. Bunu son derece doğal karşılıyoruz. Ama, görünüşte karmaşık gibi gelen bu bağlantının, C_1 tümcesinin üretim mekanizmasını betimlediği ortadadır. Dilimizi bilmeyen bir yabancı bu kuralları uygulayarak C_1'i üretebilir ve C_2, C_3, C_4'u bunun dışında bırakabilir.

Üretim gücü son derece zayıf olan D_1 dilbilgisi ancak bir tek tümce üretir. Şimdi daha güçlü bir üretici örnekçe alalım ve buna D_2 dilbilgisi diyelim:

K_1 : C → İG + YG
K_2 : İG → (S) + İ
K_3 : YG → F
K_4 : S → küçük, bu, genç, yaşlı
K_5 : İ → çocuk, balık, kral, kitap
K_6 : F → okuyor, gülüyor, konuşuyor, yüzüyor

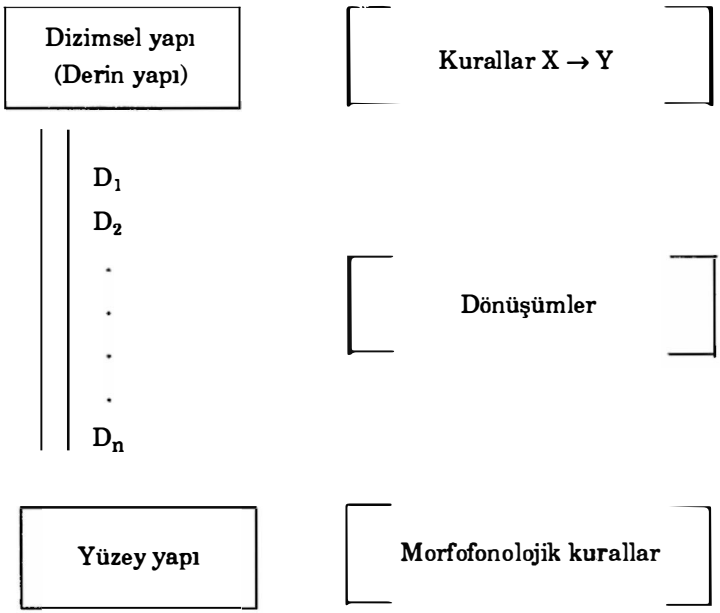
Türkçeyi anadili olarak konuşan herkes, 4, 5, 6 sayılı kuralları uygulayarak yeni tümceler elde eder:

Bu balık yüzüyor.
Genç kral gülüyor.
Küçük çocuk konuşuyor.
Yaşlı kral kitap okuyor...

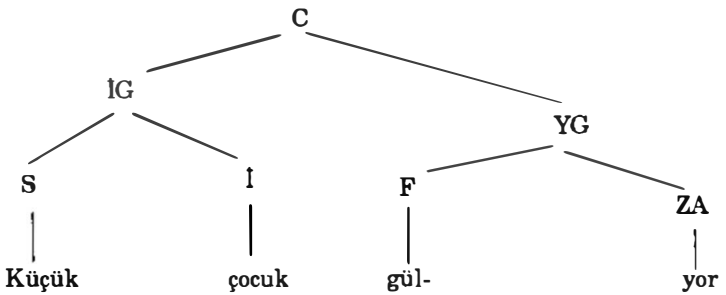
Her ne kadar ihtiyaca göre kuralları çoğaltsak da, *dizim-*

sel dilbilgisi, bir dilin bütün tümcelerini üretemez. Örneğin, *Küçük çocuk gül-mü-yor* olumsuz tümcesini ancak bir dönüşüm kuralıyla elde ederiz. Böylece, *dönüşümsel dilbilgisi, dizimsel dilbilgisinin* karşılaştığı güçlükleri yenmeyi amaçlar.

Üretici-dönüşümsel dilbilgisine göre, herhangi bir doğal dildeki tümce üretimi üç evrede gerçekleşir:



C_1 tümcesini ağaç biçiminde bir *diyagramla* göstererek konuya daha bir açıklık getirebiliriz:



Görüldüğü gibi, C_1 tümcesinin iki yüzü ortaya çıkmıştır. Sözcüklerden kurulu son dizi *yüzey yapı* (*structure de surface*), dilbilgisinin konusu olan simgelerden kurulu son dizi de *derin yapıyı* (*structure profonde*) gösterir.

Dilin sözdizim boyutunu temel alan *Syntactic Structures* adlı eserde, N. Chomsky özellikle *dilbilgisi kurallarına uygunluk* ve *yaratıcılık* kavramlarını getirir. Bu iki kavram, doğal dillerin yapısı üstüne genel bir varsayımdır. Her konuşucunun, kendi dilinin yapısı konusunda bir sezgisi vardır; bu sezgi daha önce de belirttiğimiz gibi konuşucuya dilbilgisi kurallarına uygun tümceleri dilbilgisi kurallarına uygun olmayan tümcelerden ayırt etme olanağı sağlar. *Syntactic Structures*'da ortaya konan bu dilbilgisi (sözdizimi kuramı) üç bölümden oluşur: *dizimsel kurallar* (bu kurallar tümceleri değil, soyut yapıları üreten kurallardır), *dönüşümsel kurallar* (dizimsel kuralların ürettiği soyut ya da derin yapıları yeni yapılara, bir başka deyişle, tümcelere dönüştürürler), *morfofonolojik* (biçimbilimsel-sesbilimsel) *kurallar* (dönüşümlerin yarattığı tümcelerin biçimbirimlerine uygulanan sesbilimsel kurallarla tümceler gerçekleşme aşamasına gelir).

Dönüşüm (Transformation) Nedir?

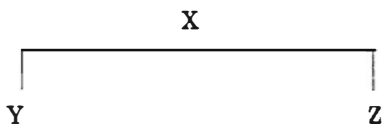
N. Chomsky, yine aynı eserde dönüşümsel kurallarla ilgili olarak iki tür dönüşüm ayırt eder. *1. Zorunlu dönüşümler*

(dizimsel kuralların uygulanması ve zorunlu dönüşümlerin gerçekleştirilmesi sonucunda "çekirdek tümce" denen soyut yapı ortaya çıkar); *2. Zorunlu olmayan* (fakültatif) dönüşümler (türemiş adı verilen tümcelerin oluşturulmasını sağlayan dönüşümlerdir: *olumsuzluk, edilgen, soru, bileşik tümceler*).

Bir dönüşüm kuralı, dizimsel düzeydeki yeniden yazma kurallarından tamamen farklıdır. Yeniden yazma kurallarını şöyle gösterelim:

$$K : X \rightarrow Y + Z$$

Y ve *Z*, *X*'in parçacıklarıdır ve ağaç şeklindeki bir diyagramda şöyle yer alırlar:



Oysa, bir dönüşüm kuralı, bir okun solunda yer alan öğelerin yazılışına denk değildir. Okun solunda yer alan öğe ya da öğelerin yeni bir yazılış biçimidir. Bu bakımdan, çeşitli dönüşüm tipleri vardır. Dönüşüm kurallarının evrensel özelliği olmasına karşın, her doğal dil aynı dönüşümleri kullanmaz.

D : X + Y → X silinme
X → X + Y ekleme
X + Y → Y + X değiştirme
X + Y → Z çıkarma gibi...

Dizimsel dilbilgisinde (K) kuralı, okun solundaki X'in, parçacıklarının okun sağına yeniden yazılmasıdır, yani bir çeşit açımıdır, oysa, (D) dönüşüm kuralında ise, okun sağındaki dizi (*séquence*) okun solundaki öğe ya da öğelere ait bir türetmedir.

K	:	X	→	Y	+	Z			
	sol			sağ					
D	:	X	+	Y	→	X			
				X	→	X	+	Y	türetme

Standart Kuram

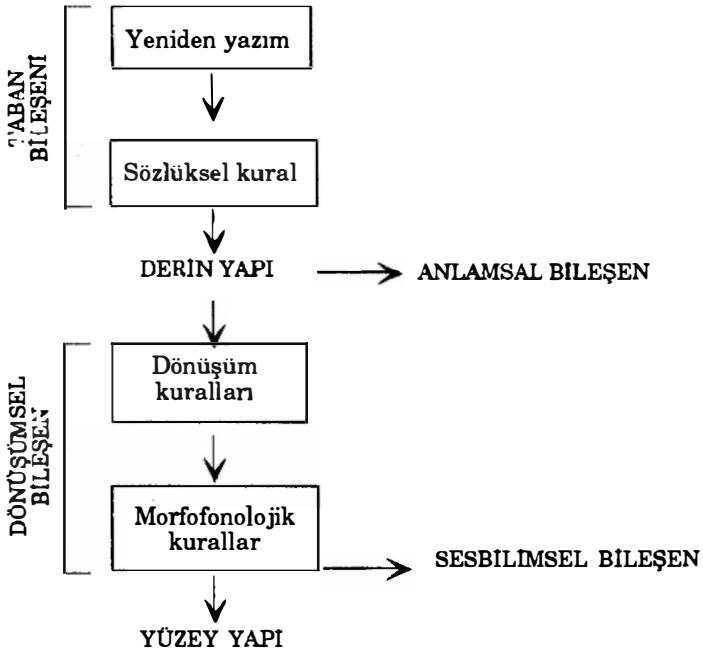
J. J. Katz ve P. M. Postal'ın sözdizimi kuramına yöneltikleri eleştirileri değerlendiren N. Chomsky, kuramının ikinci aşamasında Üretici dilbilgisini genişletilmiş biçimiyle sunar. 1965 yılında yayınladığı *Aspects of the Theory of Syntax* adlı eserinde üç bileşenden oluşan bir dilbilgisi önerir: *sözdizimsel bileşen, anlamsal bileşen, sesbilimsel* ya da *sesbilgisel bileşen.*

Sözdizimsel bileşen bir dilde bulunabilecek dilbilgisi kurallarına uygun tümceleri tanımlayan kurallar sistemidir. Üretici bileşen görevindeki sözdizimsel bileşen, sonsuz sayıdaki derin ve yüzey yapıyı tanımlar. *Derin yapı* anlamsal yorum için gerekli olan bütün bilgileri içeren mantık ilişkilerinin yapısıdır. Buna karşılık, *yüzey yapı* sesbilgisel yoruma gereken bilgileri sunan yapıdır. Anlamsal ve sesbilimsel bileşenler yorumlayıcıdır.

Sözdizimsel bileşen de kendi içinde iki bölüme ayrılır: *taban* (*base*) ve *dönüşümler.* Taban dizimsel belirleyicileri derin yapıyı kuran temel birimlerdir. Taban son derece sınırlı taban zincirleri üreten bir kurallar sistemidir. Taban da kendi içinde ikiye ayrılır: Bir yanda *kategoriel bileşen* bir yanda da *sözlük* vardır. Kategoriel bileşen derin yapıları oluşturan öğeler arasındaki dilbilgisel ilişkileri tanımlayan kurallardır. Bunlar simgelerle gösterilir. C (tümce) → İG (isim grubu) + FG (fiil grubu). *Sözlük* ise kategoriel bileşenin ortaya koyduğu simgelerin sözlüksel birimlerle doldurulmasıdır. Dönüşümsel altbileşen ise, üretici dilbilgisinin ilk aşamasında üretici bir nitelik taşırken, ikinci aşamasında yorumlayıcı nitelik kazanır. Bir başka deyişle, ilk aşamada sonlu sayıdaki *çekirdek tümce*den bütün tümceleri üretmeye yaramasına

karşılık ikinci aşamada tabanın ürettiği derin yapılardan yüzey yapılara geçmeyi sağlar.

Anlamsal bileşen, sözdizimsel bileşenin ürettiği derin yapı biçimlerini anlamsal açıdan yorumlayan kurallar sistemidir. Derin yapıdaki soyut biçimlerin hangi anlamları aktarabileceğini belirler.



Sesbilimsel bileşen sözdizimsel bileşenin ürettiği tümceleri ses dizilişleri biçiminde gerçekleştiren kurallar sistemidir. Bir başka deyişle, dönüşümler sonucu yüzey yapıya aktarılan tümcelerin bu yapıda nasıl seslendirileceğini belirler.

Birbirleriyle ilişkili olan bölümler tümcelerin nitelikleriyle bu nitelikler arasındaki ilişkileri belirler. Cümle üretme işleminin başladığı, üretici işlevi yerine getiren dizi, bir

dilin tümcelerini kurabilmek için elde bulunan bütün yolları, kurallarla ve soyut bir düzlemde ortaya koymaktır. Yorumlayıcı olan sesbilimsel bileşen, sözdizimsel bileşenin ürettiği tümcenin ses yapısını, yine, yorumlayıcı nitelikteki anlamsal bileşen de anlam açısından yorumunu yapmaktadır.

Görüldüğü gibi bu düzenleme de yine, daha çok, tümceye ve onun anlamına yöneliktir. Ancak kuramın düzeni içinde anlama yer verilmesiyle dilin kuruluş ve işleyişine daha çok açıklık getirilmiştir. Örneğin *seçim sınırlaması* kavramı, tümcede yer alan birimler arasında *bağdaşma koşullarını* belirler. Böylece, bir tümcenin mantığa uygun, kabul edilebilir olması bu kurallarla sağlanır.

Türkçe örnek vermek gerekirse:

1. *Adam rüya görüyordu.*
2. *Hasta özlemini giderdi.*

tümcelerinde özneyle yüklem arasında bir bağdaşabilirlik varken,

3. *Soba rüya görüyordu.*
4. *Ispanak özlemini giderdi.*

tümceleri —dilbilgisi kurallarına uygun oldukları halde— bu öğeler arasında bağdaşabilirlik olmaması nedeniyle dilbilgisi kurallarına aykırı birer tümce oluştururlar. Çünkü *rüya görmek* bir canlı özne gerektiren bir eylemken, *soba* gibi bir cansız özneyle bağdaştırılmış *özlemini gidermek* de yine, *ıspanak* gibi bir özneyle ilişkiye sokulmuştur. Böylece, dilin sözvarlığı öğelerinin anlam açısından nitelikleri onların sözdizimsel özellikleriyle birlikte, zihnimizde belirlenir.*

5. *Maymun yumurtayı yedi.*

* Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim,* Ankara, TDK, 1982, s. 168-169.

tümcesinde yer alan maymun ve yumurta birimlerinin aşağıdaki dizimsel ve anlamsal özellikler bileşimine sahip oldukları görülür.

Maymun	Yumurta
+ Anlam grubu	+ Anlam grubu
+ Cins isim	+ Cins isim
+ Canlı	– Canlı
– İnsan	– İnsan
	+ Somut

Burada *yemek* eylemi de ancak canlı bir nesneye uygulanabilir.

Genişletilmiş Standart Kuram

N. Chomsky, özellikle *Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation* adlı makalesinde *Standart Kuram*ında biraz değişiklik yapmış ve buna da *Genişletilmiş Standart Kuramı* adı verilmiştir. Bu yeni model anlamsal yorumun, sadece derin yapıdan hareket edilerek yapılması gerektiği düşüncesini terketmiş ve bundan böyle, anlamsal yorumun hem *derin yapı,* hem de *yüzey yapı* olmak üzere iki düzlemde gerçekleştiğini kabul etmiştir. Bir tümcenin anlamının belirlenmesinde sözdizimsel yapının dışında vurgu oyunları, tonlama ve de önvarsayımlar da önemli rol oynayacaktır.

N. Chomsky'nin üretici-dönüşümsel dil yaklaşımıyla dilbilime getirdiği yenilikler başka alanları da etkilemiş ve gerek dil öğretimi, gerekse ruhbilim ve ruhdilbilim çalışmaları bu yeni görüş doğrultusunda sürdürülmeye başlanmıştır. O zamana kadar dağılımsal dilbilimi ve L. Bloomfield'in davranışçı yaklaşımı çizgisindeki dil öğretimi yöntemleri N. Chomsky'nin mentalist dil kuramına göre değiştirilmiş, hem anadil hem de yabancı dil öğrenimi ve kullanımında öğrenme güçlükleri, unutmalar, yanlış hatırlamalar, vs. *yüzey yapı/derin yapı* ayrımına dayanılarak açıklanmaya çalışıl-

mıştır. Descartes doğrultusunda, dillerin yalnızca yüzey yapıda birbirlerinden ayrıldığını öne süren N. Chomsky, dile getirilen düşüncelerin evrenselliğini, bu nedenle de çevirinin imkan dahilinde olduğunu savunmuştur.

XX. YÜZYIL DİLBİLİM AKIMLARININ TEMEL ÖZELLİKLERİ

Gördüğümüz gibi, dil olguları bir takım kurallara bağlıdır ve bu kurallar tek tek öğeleri değil de, öğeler bütününü ya da sınıfını yönetir. Burada karşımıza çok eskiden beri kullanılan *kural* ve *sınıf* kavramları çıkar. Bilindiği gibi, kuralların varlığı her türlü dilsel betimlemenin ilk şartıdır. Eğer bir dilin bütün öğelerinin birleşimi serbest olsaydı, dilbilgisi kitaplarının varlığına gerek duyulmazdı. Bir dilin sesbirimlerinin sözcükler oluşturmak için, hiçbir sınırlama olmaksızın, birleşime girdiklerini göstermeye kalkmak ya da bir dilde her sözcük dizisinin bir tümce oluşturmadığı olgusu üzerinde durmak gereksizdir.

Sınıf kavramına gelince, bu kavrama en eski dilbilgisi kitaplarında bile rasladığımızı biliyoruz. Sözcük türleri ya da dilbilgisi kategorilerinden söz etmek, bunların ortak özelliklerine dayanarak tanımlanan birimler sisteminin varlığını kabul etmek olur. Son yirmibeş yıldır, sınıflandırmanın önemi ve dilbilimdeki sınıflandırma, işlemlerinin değeri tartışılmaktadır. Bu tartışmaların polemik yanı bir kenara bırakılırsa, her türlü polemiğin dışındaki tartışmaların amacı, sınıflandırmanın önemini belirtmek ve kuramsal olarak, sınıflandırma ölçütlerini oluşturmaktır. Sınıf kavramının gerekli olup olmadığı hiçbir zaman tartışma konusu olmamıştır, çünkü sınıflandırma karşısında yer alanlar bile *isim, fiil, sıfat, belirteç* gibi sözcük sınıflarına başvurmaktan kendilerini kurtaramamışlardır.

Öğe (=birim) ve Yapı

Sistem ya da *yapının* öğeye, bir başka deyişle, bütünün parçaya üstünlüğü XX. yüzyıl dilbilim akımlarının ortak noktasıdır. Bu akımlardan hiçbiri sadece fiziksel özelliklere başvurarak öğeleri tek başlarına tanımlamayı denemez.

Ama öğeyi sadece bağıntısal özelliklerinin toplamı olarak düşünen bazı dilbilimciler, az önce söz ettiğimiz tutuma taban tabana zıt bir görüş kabul etmişlerdir. L. Hjelmslev'in *glosematiği* gibi, bazı biçimsel kuramları içine alan böyle bir görüş açısında öğe ya da birim, ancak ait olduğu yapıyla ve söz konusu yapı içinde vardır. Böylece öğe sistemin öteki öğeleriyle kurduğu ilişkiler ve sadece bu ilişkilerle tanımlanır. Bugün seçilen yeni bakış açısı ne olursa olsun, öğelerin tanımı, öğeyi öteki öğelere, yeni yapıya bağlayan ilişkilerle yapılır. Fiziksel özelliklere bakılarak da öğe tanımlanabilir, ancak fiziksel ve bağıntısal özellikler bir kuramdan ötekine değişir.

Benzerlikler ve Ayrımlar

Yapısal dilbilimin ortaya koyduğu sorunlardan biri de, diller arasındaki *benzerlikler* ve *ayrımlar* sorunudur. Geleneksel dilbilgisinin aşırılıklarına karşı tepki gösteren yapısalcılar, gözlemlenen olguların bozulmasını önlemek için en azından ilk varsayımlarını sınırlamak istemişler ve dillerin yapılarında ortaya çıkan ayrımlar üzerinde durmuşlardır. İçlerinden bazıları, dillerin yapılarının öngörülemeyecek ölçüde değişikliklere uğradıklarını bile söylemişlerdir. Bu oldukça iddialı bir düşüncedir, çünkü dilbilim, bilim olarak, ancak nesnesini tanımlayabildiği zaman mümkündür. Bir başka deyişle, bilimin mümkün olması, çeşitliliklerinin ötesinde, dillerin ayırıcı özelliklerini oluşturan ortak niteliklerin ortaya konmasını zorunlu kılar.

Bu noktada herkes aynı düşünceyi paylaşmaz, ama bütün kuramlar diller arasındaki benzerliklerin ve ayrımların

varlığını kabul eder. Onları ayıran şey, dillerin ayırıcı özellikleri ya da ortak özelliklerinin vurgulanmasıdır. Buna dil olgusunun evrenselliği ya da dilin saymaca oluşu konusundaki tartışmayı örnek olarak gösterebiliriz. Dilin göstergelerinin saymaca oluşunu savunanlar, ancak bu saymacalığm da sınırları olduğunu kabul ederler. Böylece, görevsel sesbilimde saymacalık ilkesi sesbirimlerden oluşan bağdaşık ses dizisinin bir dilden öbürüne değişebildiğini gösterir. Ama, aynı zamanda bütün ses olgularının sesbilimsel işlevleri yerine getirebilecek aynı güce sahip olmadıkları kabul edilir. Bu sesbilimsel yapının fiziksel şartlanmasıdır. Bir başka deyişle, sesin fiziksel niteliği yapıya damgasını vurur. Bu da, dilsel saymacalığın sınırları olduğu anlamına gelir.

Aksine, bazıları kimi öğelerin bütün dillerde mevcut olduğu görüşünden hareket ederler ve bunlara insan dilinin evrenselleri adını verirler. Bu durumda, en dar anlamında, evrenseller kavramı bazı öğelerin zorunlu olarak bütün dillerde mevcut olduğunu gösterir. Eğer bu evrenseller yoksa, inceleme nesnesi bir dil olarak kabul edilmez. Bu bir çeşit vazgeçilmez şarttır. Başlangıçta, evrenselci tezin amacı bu olmasına karşın, bugün, bu, daha belirli bir kavram olma yolundadır. Bu evrensellerin bir görece niteliği olduğu, daha ziyade zorunlu öğeler olarak değil de, istatistiksel eğilimler olarak kabul edilirler.

Aslında, bu iki tez bir yerde birbiriyle çakışırlar. Temel ilke olarak saymacalık olgusuyla, ayrımlardan yola çıkılır ve benzerliklere varılır ya da tersi evrenseller gözönünde bulundurulursa, benzerlikler hareket noktası alınarak ayrımlara varılır. Bu iki tez arasındaki karşıtlık insana *yarıya kadar dolu bir bardakla yarıya kadar boş bir bardak* arasındaki ayrımı hatırlatır.

Bir dilin yapısı bir zorunluluklar ve özgürlükler bütünü olarak kabul edilir. Sessel bir birimi oluşturmak için, bir konuşucu türkçede sesbirimlerden herhangi birini seçebilir, ancak ilk sesbirim seçildikten sonra ikinci sesbirimin seçimi bir zorunluluk olur. Bir sessizden sonra mutlaka bir sesli kullanmak gerekir. Dilden dile, bu zorunluluklar sadece ses düzeyinde değil, sözdizimi ve anlambilim düzeylerinde de kendini gösterir.

Örneğin:

Berber	bir ineği yumurtayı yaşlı bir adamı yaşlı bir kadını	traş ediyor

Bu dilbilim kuramını hem mümkün hem de karmaşık hale getirir. Mümkün hale getirir, çünkü dilsel yapılar farklıdır ama sonsuz değildir. Karmaşık hale getirir, çünkü dilsel yapıların ortak özellikleri vardır, ama hiçbir özellik kendi başına bir zorunluluk değil, ancak bir olasılıktır.

Dil yetisinin boyun eğdiği bu zorunluluklar ya da yararlandığı özgürlükler sadece yapıya (=kod ya da sisteme) değil, aynı zamanda bireyin bildirişimde bulunmak için dili kullanımına da bağlıdır.

İnsan dilinin sadece yapıya indirgenememesi olgusu pek çok içermeyi de beraberinde getirir. Bu da bizi şu sonuca götürür: sadece (biçimsel) yapı bir kural oluşturmaz, ama başka faktörlerin baskısına maruz kalır, çünkü yapı tek başına dilbilimin nesnesi, bir başka deyişle konusu olamaz. Dilbilimin konusunu yapıyla sınırlandırmak, —L. Hjelmslev'in *Glosematik,* yani dil cebiri deneyiminin gösterdiği,— bizi bir çıkmaza götürür.

Görüldüğü gibi, çeşitli dilbilim okullarının dil kavramı konusundaki ortak noktalarını belirtemeye çalıştık, bütün bu okulların hepsi dilin yapısal özelliği üzerinde durmuşlar, bir başka deyişle, dili bir *yapı,* bir *sistem* olarak kabul etmişlerdir. Bu bakımdan, bir dilin tümcelerinin değerinin tek tek öğelerle değil, bu öğelerin karşılıklı ilişkileri içinde ortaya çıktığını vurgulamışlardır.

Saussure bu düşünceyi şöyle özetler: "Bir öğeyi yalnız belli bir sesle belli bir kavramın birleşimi gibi ele almak yanlış olur. Öğeyi bu yoldan tanımlamak, onu parçası olduğu sistemden ayırmak demektir. Bu, öğelerle başlayıp bunları toplayarak sistemi yaratabileceğimizi sanmak olur. Oysa, tam tersine dayanışık bütünden yola çıkarak bu bütünün kapsadığı öğeleri çözümleme yoluyla elde etmek gerekir".* İşte bu görüş yapısalcılığın çıkış noktasını oluşturur.

Öte yandan, bir dilden öbürüne, dilsel yapıların benzerlikler ya da farklılıklar göstermesi bireye ve bireyin dili kullanımına bağlıdır.

Bu dilbilim akımları sadece dilin temel işlevi bildirişim üzerinde durmazlar, aynı zamanda dilsel olguların yalnız *gösterene* (*signifiant*) ilişkin olguları değil, anlam olgusunu tamamen bir kenara bırakan dağılımsal dilbilgisinin ütopik görüşlerinden sıyrılarak *gösterilen* (*signifié*) olgularıyla da uğraşırlar.

Bir dilin sözcelerinin hepsi parçalanamaz ya da bölünemez diye bir kural yoktur. Bunların sesbirimleri ve anlambirimleri gibi daha küçük öğelere bölünebildiğini görmüştük. Bir başka deyişle, eklemlemeler insan dilinin özelliklerinden birini oluşturur. Nihayet insan dilinin evrensel bir bildirişim gücüne sahip olduğu herkesce kabul edilir, çünkü tümceler herşeyi iletebilme gücüne sahiptirler ya da en azından insan dilinin bildirişim imkanlarına hiçbir sınır konulamayacağı kabul edilebilir.

* Saussure, *age*, s. 157.

Bütün bunlar, farklı terminolojilerle ifade edilmiş ve farklı başlangıç varsayımları üzerine kurulmuştur.

KAYNAKÇA

C. Fuchs, P. Le Goffic, *Initiation aux problèmes des linguistiques contemporaines*, Paris, Hachette, 1975.

F. François, *Linguistique*, Paris, PUF, 1980.

Encyclopoche Larousse, *La linguistique* (ortak eser), Paris, Larousse, 1977.

O. Ducrot, T. Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Seuil, coll "Points", 1979.

C. Baylon, P. Fabre, *Initiation à la linguistique*, Paris, Nathan, 1975.

Roman Jakobson

1. *Essais de linguistique générale I, Les Fondements du langage*, Paris, Minuit, 1963.

2. *Essais de linguistique générale II, Rapports internes et externes du langage*, Paris, Minuit, 1973.

3. *Le langage enfantin et aphasie*, Paris, Minuit, 1969.

4. *Questions de poétique*, Paris, Seuil, 1973.

5. *I Selected Writings*, I, Phonological studies, Second Expanded edition, The Hague/Paris, Mouton, 1971.

6. *IV Selected Writings IV, Slavis Epic Studies*, The Hague/Paris, Mouton, 1966.

Elmar Holenstein, *Jakobson*, Paris, Seghers, 1974.

N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris, Klincksieck, 1967.

André Martinet

1. *Economie des changements phonétiques. Tratié de phonologie diachronique*, Bern, A. Francke, 1955.

2. *La description phonologique avec application au parler franco-Provençal d'Hauteville (Savoie)*, Genève, Droz 1956.

3. *Eléments de linguistique générale*, Paris, Armand Colin. 1970.

4. *La Linguistique synchronique*, Paris, PUF, 1965.

5. (Yönetiminde) *Le langage*, Paris, NRF (Encyclopédie de la Pléiade), 1968.

6. *Le Français sans fard*, Paris, PUF, 1969.

7. (Yönetiminde) *La linguistique, Guide alphabétique*, Paris, Denoel, 1969.

8. *Studies in functional syntax*, Münih, Wilhelm Fink, 1975.

9. (Yönetiminde) *Grammaire fonctionnelle du du français*, Paris, CREDIF, 1979.

10. *Langue et fontion*, Paris, Gonthier/Denoël, 1969 (Titre original: A. Functional View of Language, Oxford, 1962).

Louis Hjelmslev

1. *Le langage* (fr. çeviri), Paris, Minuit, 1969.

2. *Essais linguistiques*. Paris, Minuit, 1971.

3. *Prolégomènes à une théorie du langage*, (fr. çeviri), Paris, Minuit, 1971.

K. Togeby, *Structure immanente de la langue française*, Paris, Larousse, 1965.

E. Sapir, *Linguistique*, (fr. çeviri), Paris, Minuit, 1968.

E. Sapir, *Le langage*. (fr. çeviri), Payot, Paris, 1970.

B. L. Worf, *Linguistique et Anthropologie*, Paris, Denoël, 1969.

L. Bloomfield, *Language*, Newyork, Holt, 1933 (1951) fr. çeviri, *Langage*, Paris, Payot, 1970.

Z. S. Harris,

1. "Discourse Analysis Reprints" dans *Papers on Formal Linguistics*, no 2, La Haye, Mouton, 1963.

2. *Mathematical Structures of Language*, Toronto. Interscience, 1968 fr. çeviri: *Structures mathématiques du langage*, Paris, Dunod, 1971.

3. "Papers in Structural and Transformational Linguistics", Dordreich, Reidel, 1970.

4. *Notes du cours du syntaxe*, Paris, Seuil, 1976.

E. Bach, *An Introduction to Transformational Grammars*, Montréal, Holt Rinehart and Winston, 1964 fr. çeviri: *Introduction aux grammaires transformationnelles*, Paris, Armand Colin, 1973.

Noam Chomsky

1. *The Logical Structure of Linguistic Theory*, Newyork, Plenum, 1975.

2. *Syntactic Structures*, La Haye, Mouton, 1957, fr. çeviri: *Structures syntaxiques*, Paris, Seuil, 1969.

3. *Current Issues in Linguistic Theory*, La Haye. Mouton, 1964.

4. *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass. MIT press, 1965 fr. Çeviri: *Aspects de la théorie syntaxique*, Paris, Seuil, 1971.

5. *Cartesian Linguistics*, Newyork, Harper and Row, 1966 fr. çeviri: *La linguistique cartésienne*, Paris, Seuil, 1969.

6. *Language and Mind*, Newyork, Harcourt Brace and World, 1968 fr. çeviri: *Le langage et la pensée*, Paris, Payot 1970.

7. *Reflections on language*, Newyork, Pantheon, 1975 fr. çeviri: *Réflexions sur le langage*, Paris, Maspero, 1977.

8. *Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation* fr. çeviri: *Questions de sémantique*, Paris, Seuil, 1972.

9. *Essays on From and Interpretation*, Newyork, Elsevier North-Holland, 1977 fr. çeviri: *Essais sur la forme et le sens*, Paris, Seuil, 1980.

N. Chomsky and M. Halle, *The Sound Pattern of English*, Newyork, Harper and Row fr. çeviri: *Principes de phonologie générative*, Paris, Seuil, 1973.

10. "*On WH-Movement*" dans *Formal Syntax* Ed. by F. W. Culivocer, T. Wasow, A. Akmajian, Academic Press. 1977, s. 71-131.

11. "*On Binding*", *Linguistic Inquiry II*, 1. Winter, 1980, s. 1-46.

12. Pisa Lecture I (Workshop), 1979.

13. Pisa Lecture II, 1979.

14. Pisa Lecture III, 1979.

15. *Markedness and Core Grammar* Pise lecture for GLOW Colloquium, April 1979.

N. Chomsky, H. Lasnik, "Filters and Control"in *Linguistic Inquiry* vol 8, number 3, s. 425-504, 1977.

Üretici-dönüşümsel dilbilgisi üstüne kaynakça:

N. Ruwet, *Introduction à la grammaire générative*, Paris, Plon, 1957.

N. Ruwet, *Théorie syntaxique: Syntaxe du français*, Paris, Seuil, 1972.

J. Dubois, *Grammaire structurale du français*, 3 cilt, Paris, Larousse.

J. ve F. Dubois, *Eléments de syntaxe du français*, Paris, Larousse, 1970.

M. Gross, *Grammaire transformationnelle du français: syntaxe du verbe*, Paris, Larousse, 1968.

M. Gross, *Méthodes en syntaxe*, Paris, Hermann, 1975.

C. Nique

1. *Initiation méthodique à la grammaire générative*, Paris, Armand Colin, 1978.

2. *Manipulations syntaxiques en grammaire générative*, Paris, CEDIC, 1966.

3. *Grammaire générative: hypothèses et argumentations*, Paris, Armand Colin, 1978.

J. Nivette, *Principes de grammaire générative*. Labor-Nathan, 1971.

C. Hagège, *La grammaire générative: réflexions critiques*, Paris. 1976.

G. Fauconnier, *La coréférence. Syntaxe ou sémantique*, Paris, Seuil, 1974.

H. Huot, *enseignement du français et linguistique*, Paris, Colin 1981.

J. -C. Milner:

1. *De la syntaxe à l'interprétation*, Paris, Seuil, 1978.

2. *L'amour de la langue*, Paris, Seuil, 1978.

3. *Ordres et raisons de langue*, Paris, Seuil, 1982.

4. *Les mots indistincts*, Paris, Seuil, 1983.

J. -L. Chiss, J. Filliolet, D. Maingueneau, *Linguistique française: Initiation à la problématique structurale II*, Paris, Hachette Universitaire, 1978.

R. S. Kayne, *French Syntax*, The MIT press, 1977 fr. çeviri *La syntaxe du français le cycle transformationnel*, Paris, Seuil, 1977.

ONUNCU BÖLÜM

SÖYLEM DİLBİLİMİ: SÖZCELEM

İnsan kendini ancak dil ile ve dilin içinde bir özne olarak oluşturur.

— *E. Benveniste*

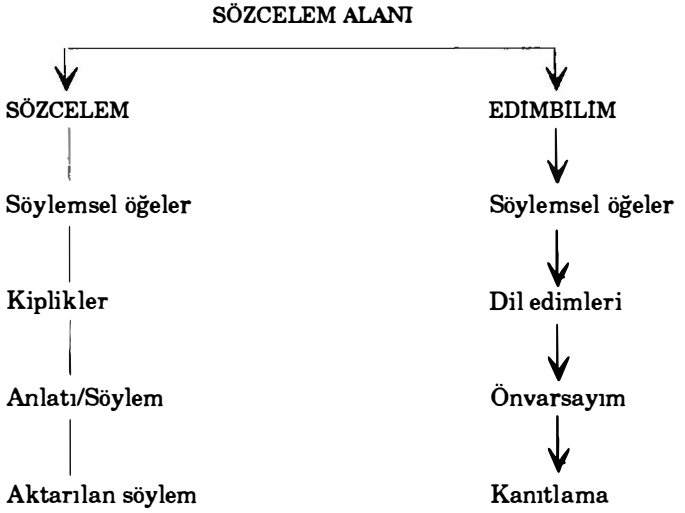
Dilbilimin, dillerin karşılaştırmalı ve tarihsel incelemelerinden, dillerin yapılarının eşzamanlı düzenlemesine kadar uzanan konuları içeren oldukça geniş bir bilim dalı olduğunu gördük.

Önce dilciler sonra dilbilimciler, dillerin yapısal özelliklerinin çözümlemesine eğilmiş ve bugünkü anlamıyla dilbilimin XIX. yüzyılda, Hind-Avrupa dillerinin karşılaştırmalı çalışmaları sırasında uygulanan bilimsel yaklaşımlardan kaynaklandığını söylemiştik. Bütün XIX. yüzyıl boyunca, dillerin incelenmesinde karşılaştırmalı ve tarihsel görüşlerin egemen olduğunu da ayrıca belirtmiştik.

İlk kez, Saussure, dilin *iç* ve *eşzamanlı yapısını* incelemeyi önererek günümüz dilbiliminin temellerini atmıştı. Saussure'den sonra dilin göstergesel işlevleri konusunda iki görüş belirdiğini söylemiştik. Birincisi, dilin temel işlevinin bildirişim olduğunu savunan *İşlevsel dilbilim* (*linguistique*

fonctionnelle), diğeri ise, dilin soyut yapılarını incelemeyi amaçlayan *Üretici-dönüşümsel dilbilgisi*ydi. Anlambilimin karmaşık sorunları karşısında çaresiz kalan *İşlevsel dilbilim* doğal olarak *sesbilime, Üretici-dönüşümsel dilbilgisi* de *sözdizimine* yönelmiştir.

Dilin iç yapısını inceleyen bu kuramları tamamlayıcı olarak, dilin dış yapısıyla ilgilenen ve sözceleri söz dizimsel çözümleme dışında, metinsel bağlam ve dil-dışı (*extralinguistique*) çevreyi dikkate alarak inceleyen üçüncü bir dilbilim olan *sözcelem* (*énonciation*) ve *edimbilim* (*pragmatique*) ortaya çıkmıştır. Bu bir dilbilimsel bağlamın dil-dışı çevrenin dikkate alınması sonucu, sadece tümceleri değil, *söylemi* de inceleyen yeni bir kuramdır. Bugün sözcelem kuramlarıyla edimbilimi özdeşleştiren görüşler oldukça yaygındır. Araştırma alanları hemen hemen aynı olmasına karşın, *sözcelem kuramları* genellikle "söylemsel öğeler" (*deictiques*) "kiplikler" (*modalités*), "aktarılan söylem" ya da "başkasının söylemi" (*discours rapporté*) ile ilgilenir, *edimbilim* ise daha çok *dil edimleri* (*actes de langage*) sorunuyla ilgilenir.



Günümüz dilbiliminin önce *görevsel sesbilgisi,* yani *fonoloji* ile doğal dillerdeki ayırıcı birimleri ortaya çıkararak kendini bağımsız bir bilim dalı olarak kabul ettirdiğini, daha sonra, dilin soyut yapılarını, bir başka deyişle, derin yapılarını açıklamaya çalışan *Üretici-dönüşümsel dilbilgisi*'yle *sözcük* düzeyinden *tümce* düzeyine geçtiğini gördük. Ancak ne *klasik yapısalcılık*, ne de *Üretici-dönüşümsel dilbilgisi* kim, nerede, ne zaman, kiminle ne konuşur? sorularına cevap verememiştir. Bu nedenle, 1960 yıllarından sonra, dilbilim tümce düzeyini aşarak dilin daha büyük birimlerine gerçek yaşamın çeşitli durumlarında üretilen sözcük dizileri, yani *söylem* ile ilgilenmeye başlamıştır. Söylemin incelenmesi, sözcelem sorununa, yani bildirişim durumlarına ve konuşuya, özellikle *söylemsel öğelerin* (*embrayeurs*) incelenmesine büyük bir önem vermektedir. Sözcelem bildirişim kuramını ve toplumdilbilimini yakından etkilemiş ve dil edimleri kuramının ortaya çıkışını hazırlamıştır.

Sadece "dil"i bilimsel inceleme konusu olarak kabul eden Saussure, "söz"ü, yani dilin her türlü yazılı ya da sözlü bireysel kullanımını dilbilimin alanı dışında bırakmıştır. Daha sonra N. Chomsky, Saussure'ün bu ayrımını *Edinim/ Kullanım* karşıtlığı biçiminde yeniden ele alarak, dilin bir topluluğun "hazine"si olmadığını ve bir kurallar sistemine uygun olarak konuşucu ve dinleyicilerin sonsuz sayıdaki tümceleri, sınırlı sayıdaki kurallarla üretme ve bu tümceleri anlama yeteneği demek olan *edinim*in incelenmesi olduğunu söylüyordu. Edinimin bireysel gerçekleşmesi olan kullanım ise, Saussure'ün "söz" kavramından pek farklı değildir. Bağımsız, biçimsel bir sistem olarak edinimi inceleyen Chomsky de dildışı faktörlerin işin içine girmesi nedeniyle, dilin bireysel gerçekleşmesi olan *kullanım*ın incelenmesini daha sonraya bırakmıştır.

Uzun süre kendi yöntemine ters düşmekten çekinen dilbilimci, dilbilimsel araştırma alanının dışına çıkmamaya

özen göstermiş ve bu nedenle, toplumbilim, insanbilim, ruhbilim ve ruhçözümleme gibi komşu bilim dallarına açılışı kaygıyla izlemiştir. Bütün bu özene rağmen, dilbilim içinde, *anlambilim* ve *göstergebilim* ile *dil felsefesi* arasında yer alan yeni bir görüş kendini kabul ettirerek, dilbilimciyi pek çok kavramı, özellikle *dil/söz* karşıtlığı kavramlarını yeniden ele almaya götürmüştür. *Sözcelem* diye adlandırılan bu yeni kuramla dilbilim araştırmaları yeni bir evreye girmiş, "söz"ün, yani belli bir zamanda, belli bir yerde ve belli koşullarda gerçekleşen bireyin söyleminin incelenmesi önem kazanmıştır.

Aslında, *sözcelem* yeni bir olgu değil, Aristo'nun *Poetika*'sında pek sık rastladığımız bir olgudur. Ancak XIX. yüzyıl sonlarında Alman dilbilimcilerin "dolaylı serbest anlatım" konusundaki çalışmalarında, daha sonra Vendryès, Bakhtine, Bally, Guillaume ve etnolog Malinowski'nin eserlerinde sözcelemin izlerine daha sık rastlanır. Ancak sözcelemin dilbilimsel araştırmalarda önem kazanması ve sistematik bir biçimde ele alınması yenidir. R. Jakobson ve özellikle 1960 yıllarından sonra E. Benveniste bir sözcelem dilbilimi oluşturulması yolunda ilk adımı atmıştır. Söz edimlerine dilin bireysel kullanım edimi olarak yaklaşılmasını öneren E. Benveniste, dilin bireysel kullanımına ağırlık vererek Saussure'ün *dil/söz* karşıtlığını aşmak istemiştir.

DIL/SÖZ AYRIMINDAN SÖZCELEM KAVRAMINA GEÇİŞ

Bilindiği gibi, Saussure'den beri *sözce* ve *sözcelem* arasındaki bağıntıyı, bir müzik parçasıyla bu parçanın tamamen farklı yorumlamaları, ya da kendi kuralları içinde değişmeyen satranç oyunu ile değişik ve çeşitli satranç oyuncuları arasındaki ilişkilerle açıklamak gelenek olmuştur.

Daha önce değindiğimiz gibi, Saussure'den Chomsky'e kadar birçok dilbilimci, dilbilimin inceleme alanını sınırlayarak, "dil"i kuramsal bir biçimde açıklayabileceklerini düşünüyorlardı; oysa, bu düşündükleri gibi olmadı. Çünkü, her kuram dili kendi bakış açısından ele alarak, farklı yöntem-

lerle incelemektedir. Dilbilimin konusunu sadece "dil"in incelenmesi olarak sınırlamak, zamanla bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle, dilin kendi işleyişi içinde kavranmasında son derece önemli bir yer tutan anlam sorununa değinildiğinde, bu sınırlamanın bir engel oluşturduğu görülmüştür.

Sözün kısası, ne *yapısal dilbilim* ne de *Üreticidönüşümsel dilbilgisi* bir etki yaratmak için kim, nerede, ne zaman, kiminle ne konuşur, sorularına cevap verememiştir. Bu nedenle, bazı dilbilimciler, dilbilime bilimsellik niteliği kazandıran Saussure'un *dil/söz* karşıtlığını aşarak, dilin bireysel kullanımı olan "söz" olgularıyla ilgilenmiş; bu alanın özgül ve yapısal bazı işleyiş biçimlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Böylece, dilbilim kendine rağmen, bugün dilbilimsel çalışmalarda önemli bir yer tutan *sözcelem* sorununa eğilmek zorunda kalmıştır.

Sözcelem dilbilimi yöntem açısından *dil/söz* karşıtlığından hareket etmesine rağmen, sözcelemi ne Saussure'un "söz" (*parole*) ne de Chomsky'nin "kullanım" (*performance*) kavramlarıyla karıştırmamak gerekir. Çünkü sözcelem belli bir bağlam ve durum içinde bir sözce üretme edimi, "söz" ya da "kullanım" ise, dilin birey tarafından kullanımının somut sonucu, bir başka deyişle, dilin gerçekleşmesidir. Özet olarak, sözcelem bir dilsel üretim sürecidir ve bu da somut ve dinamik bir süreçtir. Bu tanımdan hareket ederek, sözcelemin, sözün incelenmesine bildirişim kuramı ve dilin işlevleri çerçevesinde yaklaşılmasına olanak sağladığı söylenebilir.

Görüldüğü gibi, sözcelem tamamen Saussure'ün "söz" alanı içinde yer almaz. *Dil/söz* karşıtlığını yeniden ele alan sözcelem kuramları, her bireysel sözcelem ile sözcelemin genel taslağı, sözcelem edimlerinin zenginliğine rağmen değişmeden kalan dilin kullanım taslağı arasında bir ayrım yaparlar. Bu kuramlar gücül (*virtuel*) bir sistemden konuşucunun söylemine geçişi ve dilin bu işleyiş mekanizmasının incelenmesini önerirler. Böylece üçüncü bir dilbilimin gerekliliğini R. Barthes da şöyle dile getiriyor: "Dilbilim, me-

sajı önce kendi içinde incelemiş, sonra, bu mesajın bağlamının belirleyici olduğunun farkına varmış ve bağlam bilimi olmuştur; oysa, "metin" (*texte*) bir mesajlar girişimine indirgenemez, çünkü bu girişim (*interférence*) sadece sözcelerden oluşmaz, aynı zamanda yavaş yavaş metnin yapısını değiştiren algılamalardan, yani (her sözcelem olgusunun zorunlu olarak içerdiği karşılıklı bildirişim durumundan kaynaklanan) gerilimlerden de (*tension*) oluşur. Bundan da artık inceleme alanı mesaj ya da bağlam değil de, tam anlamıyla sözcelem olan bir üçüncü dilbilimin gerekliliği sonucu çıkar"*

Ama akla hemen hangi sözcelem, sorusu geliyor. Çünkü, ister örtük, ister açık bir biçimde olsun, sözcelem terimini kullanan bütün dilbilimciler onu aynı kavramla karşılamazlar. Yine de, bütün bu yaklaşımlarda bir ortak nokta olduğu gerçeği gözden kaçmaz. M. Bakhtine'nin sözcelem anlayışından kaynaklanan çalışmalarda sözcelem genellikle konuşan öznenin etkinliği biçiminde tanımlanır. R. Jakobson sözcelemi özellikle, edebî metinlere yaklaşımda kendi söyleminde öznenin, (ben) ortaya çıkması; E. Benveniste ise, dilin bireysel kullanım edinimi, bir başka deyişle, öznenin etkinliği olarak tanımlanır. J. Dubois daha geniş bir bakış açısıyla, Üretici-dönüşümsel dilbilgisinin katkılarını da göz önünde bulundurarak, sözcelemi dört boyutlu, sürekli dinamik bir edim olarak ele alır. O. Ducrot ise sözceleme tamamen anlambilimsel bir işlev yükleyerek onu konuşan öznenin, ürettiği sözcelerde zaman ve uzamın farklı noktalarında ortaya çıkışı biçiminde tanımlar. J. R. Searle de sözcelemi bir "dil edimi" olarak ele alır. Nihayet, A. Culioli sözcelemi bilgi iletme kuramından kesin bir biçimde ayırarak, onu, dilin temelinde her konuşucunun hem *üretim* hem de tanıma (*reconnaissance*) işlevlerini yerine getirmek zorunda olduğu karşılıklı bildirişim olarak tanımlar.

İşte bütün bu yaklaşımlarda görülen ortak nokta, Aristo'nun *sözbilim (rhétorique)* kuramından günümüze kadar

*R. Barthes, Prêface de *La Parole Intermédiaire*, F. Flahault, Paris, Seuil, 1978, s. 9.

bir çıkıp bir kaybolan öznenin yeniden ortaya çıkışıdır; bir başka deyişle, dilsel etkinlikte öznenin yerini almasıdır.

EMİLE BENVENISTE: SÖZCELEM

Dili biçimsel bir sistem ve sadece bilgi iletmeye yarayan bir *kod* olarak düşünen yapısalcı görüş çerçevesini aşmayı deneyen E. Benveniste, genel bağlam ve dinleyicilere göre dilin işleyiş sorunlarını ortaya koymaya çalışmış ve söylem çözümlemesinde, öznenin önemi, sözcelem süreci ve dilin iki anlamlama biçimi üzerinde durmuştur.

E. Benveniste'e göre, söylem çözümlemesinin amacı "biçim ya da göstergelerin kullanım koşullarını", bir başka deyişle, "dilin sözdizimsel biçimlerinin ortaya çıkış koşullarını ayırt etmek değil, iki farklı evrene ait olan "dilin kullanım koşullarını" belirtmektir. Aslında, biçim ya da göstergelerin kullanım koşullarının betimlenmesi"ne kadar dilbilim kuramı varsa o kadar örnekçenin ortaya çıkmasına neden olmuştur".* Buna rağmen, dillerin kullanımı konusunda hiçbir örnekçe önerilmemiştir. Fakat, "şu ya da bu biçimde dilin bütününü etkileyen tam ve değişmeyen bir mekanizma söz konusudur. (...), ama gözden kaçmasına, dilin kendisiyle karışıyormuş gibi görünmesine rağmen, bu büyük olguyu kavramak zordur".** İşte Benveniste'in sözünü ettiği bu büyük olgu "bireysel kullanım edinimiyle dilin harekete geçirilmesi"*** olarak "söz" kavramı değil, bir sözce üretme edimi ve sürecidir. Böylece, sözcelemi konuşucunun dil aracılığıyla gerçekleştirdiği bir işlemler bütünü, bir edim olarak düşünebiliriz. Bir başka deyişle, sözcelem konuşucunun "dili kendi hesabına kullanım" edimidir. Konuşucu dili bir araç olarak alır ve onu "söylem"e dönüştürür. Öznenin dil ile olan ilişkisi, sözcelemin dilbilgisel özelliklerini belirler. Benveniste bu ilişkilerin üç düzeyde gerçekleştiğini söyler: birincisi dilin

* E. Benveniste, *Problemes de linguistique gênêrale II,* Paris, Gallimard, 1974, s. 79.

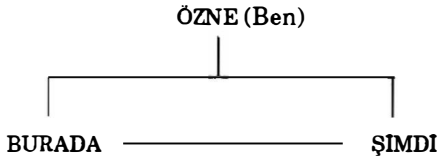
** E. Benveniste, *age*, s. 80.

*** E. Benveniste, *age*, s. 80.

ses düzeyi, bu Saussure'ün "söz" kavramına eşdeğerdir; ikincisi anlam düzeyi, üçüncüsü ise sözcelem düzeyidir; yani öznenin bireysel işlemlerinin gerçekleştiği biçimsel çerçevenin çözümlenmesidir. Bu çerçeve dili "söylem"e dönüştüren dilin karmaşık alt-sistemi, "sözcelemin biçimsel sistemi"dir.

E. Benveniste, işte bu *konuşucu-dil-bağlam* arasındaki karşılıklı ilişkiler bütününe sözcelem adını verir. "Sözcelemden önce, dil, dilin sadece bir olanağıdır. Sözcelemden sonra, dil bir konuşucuya bağlı olan, dinleyiciye ses aracılığıyla ulaşan ve karşılıklı olarak başka bir sözcelem olarak geriye dönen bir söylem durumu olarak gerçekleşir".*

Bir sözcelem işleminin değişmeyen öğeleri, sözcelemin kaynağı olan *özne* yani konuşucu ve içinde söylemin gerçekleştiği *bağlam*dır. Konuşucu dilin bu biçimsel sistemini "kendine mal ederek, durumunu (kimliğini, zaman ve uzamsal durumunu, duygularını) bir yandan, dinleyici bağlama göre özel dilsel göstergelerle, öte yandan, ikinci planda kalan bir takım yollarla açıklar".** Konuşucunun durumunu belirleyen bu özel dilsel göstergeler sözcelemin biçimsel sistemini oluşturur:



Bu tanımlama çerçevesinde, sözcelem, dilin konuşan özne (sözcelem öznesi) tarafından gerçek bir "kendine mal ediş işlemidir". Benveniste'in deyimiyle, bu bir "önermenin" sorumluluğunu üzerine almaktır. Benveniste, yukarıda görüldüğü gibi, sözcelemin biçimsel sistemini oluşturan dilsel öğeleri üç grupta toplar: *Kişi adılları* (ben/sen); *zaman* (şimdi, dün, yarın vs.) ve *uzam* (burada, orada, vs.) *belirteçleri.* Daha sonra

* E. Benveniste, *age*, s. 81-82.
** E. Benveniste, *age*, s. 82.

bunlara soru ve emir tümce yapılarıyla, kiplikleri ekler.

SÖYLEMSEL ÖĞELER: KİŞİ ADILLARI, ZAMAN VE UZAM BELİRTEÇLERİ

Bir dilin sözvarlığında iki tür dilsel gösterge vardır: Birinci tür göstergeler sadece kavramlara, ikinciler ise, sözcelem edimine ve durumuna göndermede bulunurlar.

Anlamları ve hangi kategoriye bağlı oldukları dilin sözvarlığı tarafından belirlenen dilsel göstergelerin büyük bir çoğunluğu doğrudan belirlenebilen anlamsal içerikli birimler olarak düşünülebilir. Bunlar bağlamdan ve kullanım koşullarından bağımsız olarak genel ve sürekli bir biçimde bir kavramı simgelerler. Buna *kedi, küçük, içmek* vs. göstergelerini örnek olarak gösterebiliriz. *Kedi* göstergesinin "bir gösterileni" vardır ve "her türlü sözcelem dışında gücül bir göstergeler sistemine göndermede bulunur."* Aynı şekilde, *küçük* ve *içmek* göstergelerinin bir gücül gönderimi (*référence*) vardır. Bu büyük çoğunluğun yanında, sözvarlığı, anlamları ancak dolaylı olarak belirlenebilen birimleri de içerir. Bunların anlamlarını kavrayabilmek için dilin göndergesel işlevine başvurmak gerekir. *Ben, sen, burada, şimdi, dün, orada, bir saat sonra* gibi birimleri örnek olarak gösterebiliriz. Bu dilsel birimlerin gücül bir göndermeleri yoktur, ancak bir sözcelem durumu içinde belli bir değer kazanırlar. Tek tek birimler olmak bir yana, bu dilsel birimler gerçek bir sistem, bir "söylemsel öğeler" sistemi oluştururlar. Bunların son derece önemli işlevleri vardır, çünkü sözcelem öznesinin "BEN-BURADA-ŞİMDİ"sinin oluşturduğu sözcelemin sıfır yerlemlerini belirtmeye yararlar. Örneğin *yarın bugüne* göre, *o bene ora da buraya* göre bir değer kazanırlar. Kısacası, *BEN, BURADA, ŞİMDİ* konuşan bir özne olarak kendini ortaya koyar ve söylem durumunu hareket noktası ve merkez alarak uzam ve zamanı düzenler. E. Benveniste bunu şöyle dile ge-

* D. Maingueneau, "Embrayeurs et raperages spatio–temporels"in *Le Français dans le monde* 160, Paris, Larousse, 1980, s. 22.

tirir: "Sözcelem, bütünüyle varlığını borçlu olduğu bazı göstergeler sınıfından doğrudan sorumludur (...). Bu durumda, dilde sürekli ve tam bir statüye sahip olan öğelerle, sözceleme bağlı olan ancak sözcelemin gerektirdiği 'bireyler' ve sözcelem öznesinin 'burada-şimdi'sine göre var olan öğeler arasında bir ayrım yapmak gerekir"* der.

İnsan bu ikinci sınıf öğelerin sayısına bakarak, önemlerinin de ikinci derecede olduğu düşüncesine kapılabilir. Oysa, gerçekte durum tamamen farklıdır. Amerikalı mantıkçı Bar-Hillel sözcelemlerin bu söylemsel öğeleri içerdiği düşüncesine kişisel bir deneyim sonucu inanmıştır. Kendi sözvarlığının sadece söylemsel öğeleri kapsamayan birinci sınıfını kullanmak ister. Sabah uyanır uyanmaz *kişi adıllarını, işaret sıfatlarını, uzam ve zaman bildiren belirteçleri* kullanmamak için büyük bir özen gösterir. Ama boşuna bir uğraştır, çünkü çeşitli mantık oyunlarına başvurmasına rağmen, "Karnının aç olduğunu ve sabah kahvaltısını yatağında yapmak istediğini" anlatamaz. Bu örnek bize söylemsel öğeleri çözümlemeden bir dilin dilbilgisel sistemini betimlemenin imkansız olduğunu gösterir.

Yine bir başka örnek vermek gerekirse, bir lokantanın kapısına asılan bir ilanda "*Yarın lokantamızda yemek bedavadır*" tümcesinin ne zaman yazıldığını ya da kapıya ne zaman konduğunu bilmezsek, *yarın* hiçbir zaman *bugün* olmayacaktır.

KİŞİ ADILLARI

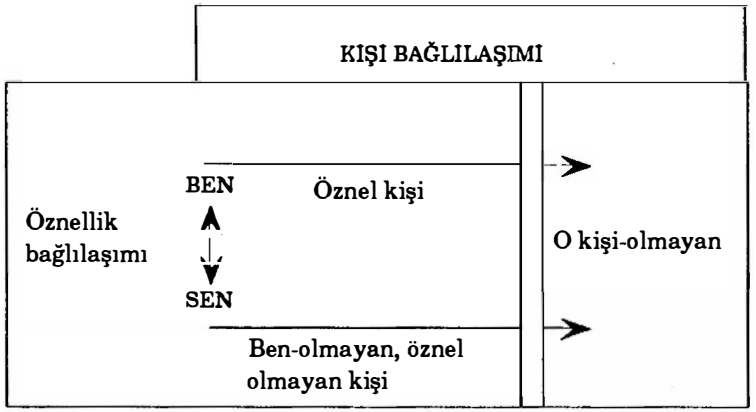
E. Benveniste'in sözcelemin biçimsel sisteminin incelenmesinde her zaman ve sadece "bireylere" göndermede bulunan biçimlerle (kişi adılları, uzam ve zaman gösteren belirteçler) her zaman ve sadece "kavramlar'a göndermede bulunan biçimler arasında bir ayrım yaptığını söylemiştik.

Doğal dillerde, genellikle "göstericiler" adı verilen ve anlamları ve de küçük biçimsel sistemler şeklinde düzenlenme-

* E. Benveniste, *age*, s. 84.

leri, ancak bir sözcelem edimine ve durumuna göndermede bulunarak çözümlenebilen biçimbirimlerin ve sözcüklerin varlığından söz ettik.

Kişi adılları temel sistemi oluşturur. *Ben Sen* ile konuşan kişidir ve her karşılıklı dilsel bildirişim *ben* ve *sen*'in göndergesini değiştirir. E. Benveniste bu kişi adıllarının iki alt-sistem oluşturduklarını ortaya koymuştur: birincisi bir sözcelem durumuna göndermede bulunan ya da bir söylem içinde yer alan BEN/SEN karşıtlık sistemi, ikincisi ise kişi-olmayan sözcelem durumundan kopuk üçüncü kişi adılının oluşturduğu sistemdir.



KİPLİKLER

Hemen şunu belirtmek gerekir ki, sözcelem kuramlarının sorumluluğunu aldığı dilsel olgular sadece "söylemsel öğe"lerle sınırlandırılamaz.

Bugün, sözcelem kavramının "söylemsel öğe"ler dışında, dilin öteki büyük kategorilerine de uygulanmasına tanık oluyoruz. Bunlara "kiplikleri" (*modalités*) örnek olarak gösterebiliriz: söz edimlerine kayan ve özneler arasındaki ilişkileri

ilgilendiren "Sözcelem kiplikleri" ya da sözcelem öznesinin ürettiği sözce karşısındaki davranışını gösteren "sözce kiplikleri". Örneğin,

Ali *belki* gelecek

sözcesinde *belki* sözcüğü, sözcelem ediminin kendisine göndermede bulunan *ben sana diyorum ki...* gibi örtük bir önermeye bağlıdır, çünkü *belki* sözcüğü, sözcelem öznesinin bir yargısını belirtir; bir başka deyişle, *Ali belki gelecek* gibi bir sözcede *belki*'nin varlığı sözcelem öznesinin ileri sürülen bu teze bütünüyle katılmadığını gösterir.

Kipliklerin çözümlemesinden hareket edilerek, söylem tiplerinin incelenmesine geçilir.

ANLATI/SÖYLEM (*RECIT/DISCOURS*)

E. Benveniste, *anlatı* (*énonciation historique*) ile *söylem* arasında bugün klasikleşen bir ayrım önermiştir. Fransızcada fiillerdeki zaman ilişkilerini çözümlerken, Benveniste her konuşucunun bir sözce üretmek için farklı iki sözcelem düzlemine ait olan iki sisteme sahip olduğunu görmüştür.

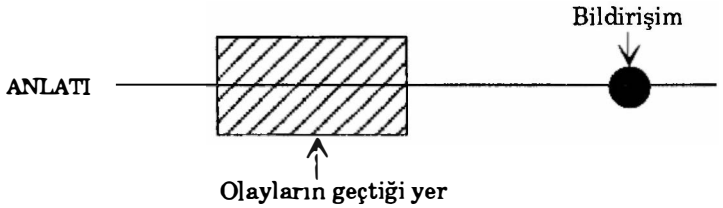
Anlatıda, sözcelem gizlidir, "Hiç kimse konuşmaz, olaylar sanki kendiliğinden anlatılıyormuş gibi görünür".* Özellikle tarihsel anlatı bütün otobiyografik dilsel biçimleri ("Ben", anlatıcıya göndermede bulunan *bugün, yarın, şimdi, burada* gibi söylemsel öğeleri) bir kenara bırakır, üçüncü kişi adılına, yani "kişi-olmayan" ("o")ya ayrıcalık tanır, zaman olarak, öncelikle geçmiş zamanı (*passé simple, imparfait, plus-que-parfait*) kullanır. Gelecek zaman (*futur*) di'li geçmiş zaman (*passé composé*) ve şimdiki zamanı (*présent*) kullanmaz. Burada tarihçinin tipik bir sözcelem biçimi karşısındayız: "Tarihçi hiçbir zaman ne *ben* ne de *sen* diyecektir".** Kuşkusuz olayların tarihsel sözcelemi oluşlarının "nesnel" gerçekliklerinden bağımsızdır. Önemli olan tek şey "yazarın tarihsel"

* E. Benveniste, *Problemes de linguistique gênêrale I*, Paris, Gallimard, 1966, s. 241.

** E. Benveniste, *age*, s. 239.

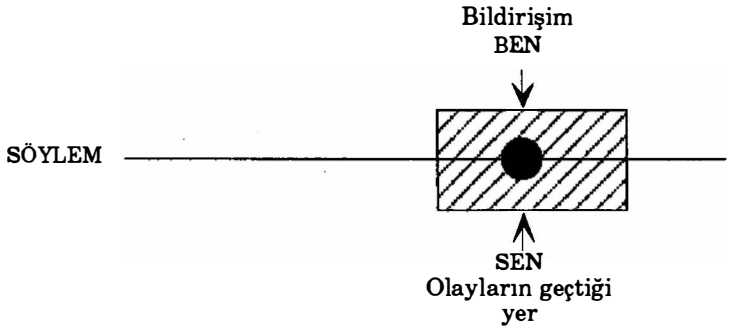
amacıdır. Bu durumda, tarihsel bir eser ya da üçüncü kişi adılıyla yazılmış bir eser söz konusudur.

Bunu biraz genişletirsek, birinci kişi adılıyla yazılmış bir romanın normal olarak nasıl aynı bakış açısı içine yerleştiğini görürüz; romancı bu birinci kişiyi tıpkı bir üçüncü kişiymiş gibi düşünür. Ancak, eser ister birinci kişi adılıyla, ister üçüncü kişi adılıyla yazılsın, ikinci kişiyi örnek göstermek olanaksızdır, çünkü anlatı genellikle okuyucuya göndermede bulunmaz. Anlatıyı şöyle gösterebiliriz:



Oysa, öteki sözcelemde, yani söylemde bir alıcının (=okuyucu) varlığı gereklidir. Metin artık "nesnellikle", "kesinlik" içinde yaratılamaz; metin köklerini konuşucuların güncelliği içinde bulur. Söylem ya da söylemin sözcelemi "başkasına hitabeden birinin kendini konuşucu olarak sunduğu ve söylediği şeyleri kişi kategorisi içinde düzenlediği bütün yazınsal türlere"* uygun düşer. Söylem bütün fiil zamanlarını ve özellikle şimdiki zaman (*présent*) gelecek zaman (*futur*), geçmiş zamanı (*passé composé*) kullanır. Bunun dışında *ben/sen*'i olduğu gibi, üçüncü kişi adılı "O"yu da kullanır. Ancak, kişi-olmayan üçüncü kişi adılı, söylemde anlatıdaki aynı değere sahip değildir. Anlatıda, anlatıcı (*narrateur*) olaylara karışmaz, üçüncü kişi adılı öteki hiçbir adılın karşıtı değildir ve aslında kişi yoktur. Ama söylemde, konuşucu (ben) kişi olmayan üçüncü kişi adılına ve öznel olmayan *sen* kişi adılına karşıdır. Söylemi, şöyle gösterebiliriz:

* E. Benveniste, *age*, s. 241,242.



Bu iki sistemin katıksızlığını bozan pek çok girişim bir kenara bırakılırsa, kendi başına bir anlatı hayaldir: hiçbir olay kendi başına anlatılmaz, olayı anlatan biri hep vardır. Böylece, anlatı *nesnel, söylem* ise *özne*ldir.

AKTARILAN SÖYLEM

Aktarılan söylem (*discours rapporté*) sözcelem kuramlarının en önemli uğraş alanlarından birini oluşturur. T. Todorov "sözcelem olgusunun kendisini betimlemek bile aktarılan söyleme yol açar" der. Gerçekten de, bir sözcelem kuramı çerçevesinde aktarılan sözce olayını incelemek, sadece sözce aktarıldığı zaman biçimbilgisel ve sözdizimsel hatta anlambilimsel dönüşümleri betimlemek ya da açıklamak yetmez, aynı zamanda ilk sözcenin üretim koşullarını, konuşucu ve dinleyicilerin durumunu ve aktarılan sözcenin bağlamını, yani aktarıcının durumunu ve aktarılan sözcenin motivasyonunu da çözümlemek gerekir. Bir sözceyi bir başka sözcenin içine aktarmak geleneksel gramerlerin açıkladığı kadar basit bir olay değildir.

ROMAN JAKOBSON: SÖZCELEM

Konuşan özne sürekli olarak kendi söyleminin içinde *ben* (*je*) aracılığıyla yerini alır ve karşısına hemen *sen*'i (*tu*) ko-

yar. Öte yandan dilin üç temel işlevine cevap veren durum ya da göndergesel faktör üzerinde durur. Bu dilin üç temel işlevi şunlardır:

Anlatımsal işlev	(ben'e, yani özneye ilişkin)
Çağrı işlevi	(sen'e yani dinleyiciye ilişkin)
Göndergesel işlev	(o'na, yani üçüncü kişiye ilişkin)

R. Jakobson'a göre, "göstericiler" (*embrayeur*) terimiyle karşıladığı ve sözcelemin dinamik niteliğini gösteren *ben-burada-şimdi*, sözcelemin üç temel birimidir. Bu üç gösterici mesajı bağlama ya da sözcelem durumuna yöneltirler, yani kendi ürettiği sözcesinde öznenin ortaya çıkışını gerçekleştirirler.

Örneğin, biriyle konuşurken kendimi *ben* (*je*), karşımdakini de *sen* (*tu*) olarak belirtirim, ancak zaman içinde birbirinden ayrı bir çok ben (*je*) olabilir. Bunu Fransızcadan aldığımız bir örnekle açıklamaya çalışalım:

***Je** te dis que **J**'étais malade hier.*
1 2

sözcesinde iki "*je*" aynı statüye sahip değildir. Birincisi sözceleme (***Je dis, ici et maintenant***) aittir; ikincisi ancak konuştuğum yer ve zamana göre anlaşılabilen *dün* (*hier*) ve *başka yerde* (*ailleurs*) göstericilerine göndermede bulunarak sözce içinde yer alır. Kişi adıllarının karmaşıklığı "aktarılan söylem"de daha belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Örneğin:

Je te répète, qu'il y a huit jours, ici, elle a certifié qu'elle allait partir aux U.S.A. en juillet.

Bu söylemsel öğeler, bir mesaj üreten konuşucunun kodu yani dili çok karmaşık bir biçimde kullandığını gösterir. Böylece, R. Jakobson kod (=dil) ile mesaj (=sözce) arasında dört tür ilişki olduğunu gösterir.

1. *Mesaja göndermede bulunan mesaj (M/M).*

Bu bir aktarılan söylemdir, bir başka deyişle, bir dolaylı anlatımdır:

2. *Koda göndermede bulunan kod (C/C);*
3. *Koda göndermede bulunan mesaj (M/C);*
4. *Mesaja göndermede bulunan kod (C/M).*

İşte göstericiler sınıfına ve özellikle *ben "je"* kişi adılına burada çok sık rastlanır.

JEAN DUBOIS: SÖZCELEM KAVRAMLARI

J. Dubois, daha geniş bir bakış açısından, üretici-dönüşümsel dilbilgisinin katkılarını da göz önünde bulundurarak sözcelemi dört boyutlu, sürekli dinamik bir edim olarak düşünmüştür. Bu söz konusu sözcelem her an kendi ürettiği sözceye biçim veren konuşan öznenin yaratıcılığını gözönünde bulundurur. Bir başka deyişle, özne ürettiği sözcenin içeriğinin sorumluluğunu üzerine alır, ya da sözceyle kendisi arasına mesafe koyar. J. Dubois sözcelemin dört temel kavram aracılığıyla daha iyi anlaşılacağını ileri sürer. Bunlar *distans, modalizasyon, tensiyon, transparans* ve *opasite* kavramlarıdır.

KONUŞUCU	*DİSTANS:* Öznenin, ürettiği sözcenin, mesajın sorumluluğunu üzerine alması	*normal*: Söylemi üreten ve sorumluluğunu üzerine alan öznedir. (Ben, *Je, I*) *büyük*: Konuşucu sadece başkasının söylemini aktarır (o, *il*)
	TANSİYON: Konuşucunun kendisiyle, alıcı arasına mesafe koyması.	*normal*: Konuşucu karşısındakini yok sayar. *büyük:* Konuşucu mümkün olduğu kadar karşısındakini etkilemeye çalışır.
DİNLEYİCİ	Söylemde konuşucunun varlığı ya da bilinçli olarak ürettiği mesajdan silinmesi.	*transparans:* Dinleyicinin ya da mesajı kendine mal edebilmesi için öznenin büyük ölçüde silinmesi Ör: eğitimsel söylemler, özdeyişler... *opasite:* Konuşucu ürettiği söylem aracılığıyla varlığını empoze eder ve başkasının, söylemin, mesajın sorumluluğunu üzerine almaya zorlar. ör: lirik şiir, anı, vs..

MODALİZASYON (KİPLEŞTİRME)

Bu kavram yeni değildir. Eski çağlardan beri, düşünürler, her söz ediminde, *dictum* ve *modus* ayrımı yapmışlardır. *Dictum* özne ile yüklemin ilişkiye geçirilmesi işlemidir: Örneğin *Ali* ve *gelmek,* sonuç *Ali geliyor. Modus,* öznenin bu *dictum* karşısında takındığı tavırdır: Örneğin bu tavır bir umut olabilir ve sonuç olarak: *Ali'nin geleceğini umuyorum* ya da *Umarım ki Ali gelir.*

İşte tanımdan yola çıkarak, kiplik kavramına bir açıklık getirilebilir. Kiplik, öznenin, ürettiği sözcesine kazandırdığı bir niteliktir. Bu nitelik kendi sözcesini benimsemek ya da benimsememek, alıcıyla arasında *tansiyon* (gerilim) yaratıp, yaratmamak şeklinde düşünülebilir. Gerçekten de, her sözce

üreticisinin izlerini taşır. Olasılık, doğruluk, vs. bildiren mantıksal kipliklerin yanında, olumluluk ya da olumsuzluk bildiren kiplikler de vardır. Bunların dışında, *belirteçler* (belki "*peut-être*", *bazı sözdizimsel* yapılar (*Il n'est pas impassible que...*) ve bazı sıfatlar kiplik işlevi görebilirler.

Kısacası, *modalizasyon* özne ile yüklem arasındaki ilişkidir. Her konuşucu, ya da özne ürettiği sözcesinde bir belirti, bir işaret bırakır. Özne ilettiği bilgilere göre yerini belirler, bütün mesaj boyunca değişebilen kiplikleri etkiler. Bu değişim ya da modalizasyon dilsel olarak kendini modalizatörlerle ortaya koyar.

Modalizatörler	Örnekler
– Kişisiz biçimler (modal fiiller, yardımcı fiiller) – Fiil + mastar – Fiil + *que* ile oluşturulan yan cümlecikler – Belirteç ve sıfatlar – Sözcenin fiilinin zamanı – Vurgulama yolları – Entonasyon – Dil düzeyleri	***Il faut** que tu partes* (Gitmen gerekiyor). İstemek, bilmek, arzu etmek, *Cette hypothése est fausse=* *Je nie qu'il sera certainement en retard = **Je suis certain** que* *Luc viendra* *Que Luc vienne!* *Cest Luc qui est responsoble de cet accident* *Il suffit, madame:/ vous m'échauffez.* (Yeter hanımefendi canımı sıkıyorsunuz). *madame! / chérie, tu me casses les pieds.*

DİSTANS

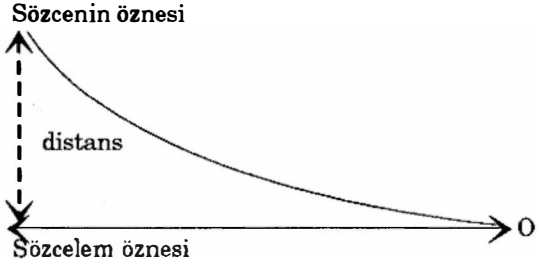
Distans kavramı, sözcelem olgusunun, öznenin kendi sözcesi karşısında aldığı tavır açısından incelenmesini sağlar.

Bu durumda, sözcelem olgusu özne ile öznenin ürettiği sözce arasına konulan göreceli bir mesafe olarak tanımlanır. Gerçekten de, dilin, kendine mal edilişi yani dilin söyleme dönüşmesi olayında, sözcelem edimi çok belirgin bir şekilde kendini gösterebilir. Konuşucu belli bir zaman ve uzam içinde sözcenin sorumluluğunu üzerine almayı deneyebilir. Dilin bu kendine mal etme işlemi kişi adılları, söylemsel öğeler gibi sözcelemin dilsel işaretlerinin kullanımıyla sözcede kendini gösterir.

Konuşucu, özdeşleştiği sözcesinin sorumluluğunu tamamen üzerine aldığı zaman, distans en aza inmiştir, yani sözcenin "beni"i ile sözcelemin "ben"i örtüşürler. Örneğin, ben, burada, şimdi *bu bölümü kaleme alıyorum.* Burada özne tamamen işin içine girmiştir ve bu nedenle sözcelem öğeleri oldukça fazladır. Ben, sözcelem zamanı, fiillerin zamanı, göstericiler, yani söylemsel öğeler...

Eğer özne ürettiği sözcesini kendinden tamamen uzak bir dünya olarak kabul ederse distans açılmış olur. O zaman özne, sözcelem "ben"ini zaman ve uzamda başka "ben"lerle özdeşleştirir ve özdeşleştirme tamamen ya da kısmen gerçekleşebilir. J. Dubois'nın deyimiyle gerçek "ben" zaman ve uzamdaki bütün "ben'lerle özdeşleşmek için silinir, yani "ben" evrensel gerçekleri dile getirerek biçimsel "o" olmak ister. Didaktik söylemleri, özdeyişleri ve atasözlerini buna örnek gösterebiliriz.

Görüldüğü gibi, distans kavramı E. Benveniste'in önerdiği sözcelemin iki biçimi olan *anlatı* ve *söylem* ile karşılaştırılabilir.



Özne ile sözcesi, yani metin arasındaki ilişkiyi belirten distans kavramına paralel olarak, metin ile okuyucu (alıcı) arasındaki ilişkiyi belirten *transparans* kavramını beraber düşünmek gerekir.

Gerçekten de, bir metin onu üretenden ne kadar uzaklaşırsa o kadar okuyucuya yaklaşır, ya da tersi...

Bir söylem, alıcının onu kolay ya da zor kendine mal etmesine göre ya çok *transparant* (açık) ya da çok *opak* (kapalı)dır. Bir söylemin açıklığı, berraklığı alıcı ya da okuyucu için çok küçük bir anlam bulanıklığı içerir: alıcı, ya da okuyucu sanki kendisi söylemi üretiyormuş gibi, silinen özneyle özdeşleşebilir. Örneğin, bilimsel söylem *transparant* bir söylemdir. *Ben, burada, şimdi*'den soyutlanmış okuyucu tarafından kolayca anlaşılan bir söylemdir. Yine özdeyişleri ve ders kitaplarını buna örnek gösterebiliriz. İmzalanmamış metinler herkes tarafından anlaşılabilir. Oysa bir polemik söylem kapalı bir söylemdir. Kendi ürettiği sözcesine angaje olan, kendini tamamen ona veren sözcelem öznesi, okuyucunun kendi söylemini oluşturmasına engel olur. Transparant söylem opak söylemden bazı dilsel göstergeleri kullanımıyla ayrılır. Genel olarak, transparant söylem şöyle kendini gösterir:

- *birinci ve ikinci kişi adılları, pek az kullanır;*
- *bitmiş, geçmiş zaman çok kullanır;*
- *uzam ve zaman belirteçleri azdır;*
- *yapabilmek, istemek, mecbur olmak gibi kiplik bildiren fiiller az kullanılır;*
- *soru gibi, konuşucu ile alıcı arasında diyalektik bir ilişki gerektiren sözdizimsel yapılar pek azdır;*
- *buna karşılık, amaç ve nedenlilik ifade eden mantıksal ilişkiler çok kullanılır.*

Kapalı söylem bunun tam karşıtı dilsel özelliklerle kendini gösterir:

- *kişi adılları çok sık kullanılır;*

- *bitmiş geçmiş zaman çok az kullanılır;*
- *uzam ve zaman belirteçleri çok sık kullanılır.*

TANSİYON

Tansiyon kavramı, sözcelemin iki temel öğesi konuşucu ile alıcı arasındaki ilişkiyle ilgilenir. Bu durumda söylem konuşucunun bir isteği, bir arzusudur. Bir başka şekilde söylemek gerekirse, bildirişim herşeyden önce bir bildirişimde bulunmak isteğidir. Sözce ya da metin bu isteğin aracıdır.

Bir söylemin "ben"i ile "sen"i arasındaki tansiyon yine bazı dilsel belirtilerle ortaya çıkar: Örneğin zaman çok önemlidir, çünkü fiil tümcenin gerçekleştiricisidir. Buna sahip olmak, olmak biçimlerinin yanında, yapmak, istemek yapabilmek gibi yardımcı fiilleri de ekleyebiliriz.

OSWALD DUCROT: SÖZCELEM

Daha önce belirttiğimiz gibi, sözcelem, sözcenin karşıtı olarak, dilsel üretim edimini gösterir. Bir sözceyi oluşturan göstergelerin sadece gücül, yani gerçekleşmemiş bir değeri vardır: dil söz ile gerçeklik kazanır. Dilbilimciler uzun zaman Saussure'ün benimsettiği *dil/söz* sınırlamasına uygun olarak sadece *dilin* incelenmesiyle yetinmişlerdir. Bugün bu çerçeve aşılmaya çalışılmakta ve bildirişimi yöneten kuralların neler olduğu gözlemlenmektedir. Bazı dilbilimciler, bireysel olmasına karşın, söz ediminin uzlaşımlara, bir çeşit dilbilgisine yanıt verdiği varsayımını ileri sürmektedirler.

Kuşkusuz, sözcelem söylemsel öğeleri incelemeye çalışan dilbilimcilerin bu konuda karşılaştıkları güçlüklerden doğmuştur. Bilindiği gibi, kendilerine özgü bir gönderimi olmayan ve ancak belli bir durumda anlaşılabilen sözcüklere göstericiler ya da söylemsel öğeler adını vermiştik. Bu özel statüye sahip dilsel birimler söylemi edime dönüştüren göstergelerdir. Öncelikle, söylemsel öğeleri çözümlemeden bir dilin dilbilgisel sistemini tanımlamak hemen hemen olanaksızdır.

O. Ducrot en basit tümcelerin bile anlaşılmasının anlambilimsel önsellere dayandığını göstermiştir. Ona göre, sözcelemin incelenmesi önvarsayımların dikkatli incelenmesini gerektirmektedir. Dili bilgi iletmeye yarayan bir araç olarak gören yapısalcı görüşü eleştiren Ducrot sözcenin bir önvarsayım içerdiğini kabul eder. Önvarsayım alıcının durumunu değiştiren bir sözcelem ya da bir edim-sözdür. Sözcelem bir bildirişim durumuna bağlıdır.

O. Ducrot'daki sözcelem kavramının ruhbilimsel hiçbir yanı yoktur, hatta sözcenin bir özne tarafından üretildiği varsayımını bile söz konusu etmez. Ducrot sözcelem olgusuna tamamen anlamsal bir işlev verir. Ona göre, sözcelem herhangi bir kimse konuştuğu anda gerçekleştirdiği bir dilsel etkinliktir. Öz olarak, tarihsel ve sadece olayları anlatan bir olgudur ve bu nedenle, sözcelem hiçbir zaman benzer biçimde iki kez gerçekleşmez.

O. Ducrot, sözcelemi büyük ölçüde dil edimlerine çekmekte, zaman ve uzamın farklı noktalarında sözcenin ortaya çıkışını vurgulamak ister; kısacası onun için sözcelem işte bu ortaya çıkma işlemidir.

ANTOİNE CULIOLI: LEXİS (SÖZCELEM)

Bugün, çağdaş dilbilim akımları içinde dili iki anlamda ele alıp inceleyen iki dilbilim arasında bir ayrım yapmak gerekir. Birincisi bütün doğal dilleri incelemeyi amaç edinir. Bu dilbilimin çeşitli eğilimleri göz önünde bulundurularak, dillerin bütün biçimleriyle, yani yazı dilinin (edebiyat, gazete, ders kitabı, mektup biçemleri) ve konuşma dilinin bütün biçimleriyle (lehçeler, ağızlar, şiveler, değişik grup ve sınıftan, cinsten, yaştan insanların dili) ilgilendiğini söyleyebiliriz. Böyle bir sıralama, yalnız uygar ulusların dilleri için değil, bütün diller için, en ileri toplumlardan en ilkel toplumların dillerine kadar; her sistem için yapılır. Kısacası buna *diller dilbilimi* adı verilir.

İkincisi, dil yetisi açısından, dilin bütün koşullarını, ko-

nuşma gereci seslerin fizyolojik, akustik yanlarını, çağrışım şemalarını, anlama olgusunun nasıl sağlandığını ve dilin ruhsal-toplumsal niteliğini araştırır. Yine aynı açıdan, konuşan/dinleyen karşıtlığını sözlü ya da yazılı sözceyi kendine konu edinir; bunun dışında birey-dil ilişkisiyle, biçem ve dil-kültür sorunuyla da ilgilenir. *Dil yetisi dilbilimi* adı verilen bu dilbilim, çift dilli ve çok dilli topluluklarla, dilden dile yapılan aktarmalar üzerinde de çalışır. Öte yandan, bir çocuğun kendi anadilini nasıl öğrendiği, unutma (*aphasie*) hastalığının dili nasıl etkilediği vs. konusunda da araştırma yapar.

Diller dilbilimi taraftarları, sadece dil evrenselleri tanımı üzerinde ortak bir yargıya vararak, doğal dillerin çeşitliliği üzerinde dururlar. Oysa, *dil yetisi dilbilimi* taraftarları bir ya da birden çok dilin incelenmesiyle, konuşan öznenin *edinimi*nı, kısacası onun dil yetisini yansıtan bir evrensel dilbilgisi ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu tartışmada, A. Culioli hiç tereddüt etmeden N. Chomsky'nin yanında yerini alır. A. Culioli'ye göre, "dilbilimin konusu (...) doğal diller aracılığıyla kavranan dil yetisidir".* Bu tanımda olduğu gibi, dilleri, herşeyden önce özgül nesneler olarak incelemek gerekir; ancak, hiçbir dilbilimcinin kendini kurtaramadığı bu girişim, sadece dillerde genelleştirilebilen şeyler üzerinde söylenmesi gerekenlerden hareket ederek kurallar çıkarmaya yönelik ilk evreyi oluşturur.

Yine A. Culioli'ye göre, "dilin bilimsel incelemesi" olarak tanımlanan dilbilimin bu tanımıyla yetinmemek gerekir. Öte yandan, "dil yetisi" kavramıyla tam olarak ne anlatılmak istendiğini, daha doğrusu bu karmaşık gerçeğin hangi özelliğiyle ilgilenildiğini ve bununla ne anlatılmak istendiğini belirtmek gerekir. Gerçekten de, dil yetisine ilişkin kavramlar son derece değişiktir. Dilbilimciye göre, dil yetisi her şeyden önce, bütün doğal dillerdeki ortak temeldir. Bu tanımı benimseyen dilbilimci genel olarak dil yetisini hem *bildirişme*ye hem de *temsil etme*ye yarayan simgesel bir etkinlik olarak

* A. Culioli, Fuchs, M. Pêcheux, "Considêrations thêoriques à propos du traitement formel du langage" in *Document de linguistique quantitative*, Paris, 1970, s. 1.

düşünür. Bu şekilde sınırlandırılmasına rağmen, dil yetisi yine de insan bilimlerinden bir çoğunun konusu olmaktan kendini kurtaramaz. Aslında, *bildirişme* ve *temsil etme* (*représentation*) süreçleri bilisel (*cognitive*) etkinliklerdir ve bu nedenle ruhbilimi ilgilendirirler; ancak, *bilisel/duygusal* ayrımı özellikle bildirişim sorunları söz konusu olduğu zaman aldatıcıdır ve günümüz ruhçözümlemesi dil yetisini önemli ya da temel bir alan olarak kabul etmektedir.

Böylece A. Culioli'ye göre, dilbilimin konusu bütün özellikleri ve söylemsel etkinliği denetleyen bütün faktörlerle öznenin söylemsel etkinliğidir. O halde, dilbilimci çeşitli dillerdeki söylemlerden hareket ederek, örnekçeler oluşturabilir ve bunların genel özellikleri, yani biçimsel bir betimlemeyi kabul edebilecek yeteneklerini belirtebilir: "Bu tür örnekçeler oluşturmak, dil yetisini ve dilbilimi sadece bireysel olgular bütününe indirgemeyi kabul etmek, kuramsal sorunları ortaya koymak, kendini ortak bir üstdile ve kesin akıl yürütme biçimlerine zorlamaktır. Böylece, dilbilim aksiyomlaştırılabilir ve belki de biçimselleştirilebilir".*

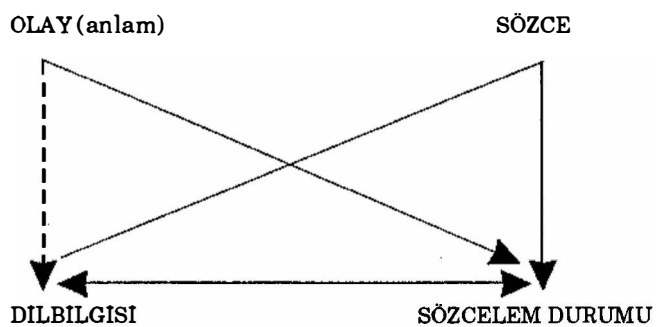
SÖYLEM DURUMU

Bir konuşucu ve dinleyicinin gerçekleştirdiği karşılıklı bildirişimde, hep bir dilsel etkinlik söz konusudur. Bu etkinlik bazan banda alınan kayıtlar, metinler ya da notlar biçiminde izler bırakır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, N. Chomsky'nin dil anlayışına katılan A. Culioli, bu izler ya da bütüncedeki sözcelerin yüzey yapısını oluşturduklarını ve bir kurallar ve/ya da bir örtük işlemler sistemini gerektirdiğini kabul eder. Özne bu kuralları kendine mal ettiği ve onlara egemen olduğu ölçüde dilsel işlemleri gerçekleştirir ve onu bilinçsiz bir biçimde etkileyen edimini harekete geçirir. Öznenin, bu etkinlikleri betimlenmek ve açıklanmak istenirse, dilsel etkinlikte önemli bir rol oynayan ve kendi bütünü içinde söylem durumunu belirten bütün parametreleri gözö-

* A. Culioli, C. Fuche, M. Pêcheux, *age*, s. 13.

nünde bulundurmak gerekir. Genellikle, bu parametreler düşünüldüğünden daha çoktur, herşeyden önce, sözcelerin kendisi, yani dilbilimcinin üzerinde çözümleme yaptığı dilsel etkinliğin gerçekleşmesi söz konusudur. Bu sözceler geçici olarak *dilbilgisi* adını vereceğimiz bir kurallar sisteminin kullanımıyla gerçekleşir. Bu sözceler bir konuşucu ve dinleyiciler (büyük olasılıkla düşsel) içeren bir sözcelem durumu çerçevesinde gerçekleşirler. Bu sözcelerin fiziksel ve kültürel özellikleriyle dil-dışı nesnelere göndermede bulunan ve konuşan öznenin bir bilisel oluşumu sonucu ortaya çıkan bir *anlam* ya da *içerik* iletmek işlevleri vardır. Sonuç olarak, *anlam* sözcelem durumundan bağımsız olarak tanımlanamaz. Her dil, öznenin bilisel yapıları olan (kiplikler, zaman, görünümler [*aspect*] nicelendirmeler [*quantifications*] gibi *göndergesel değerler*e sahiptir.

İşte anlamlamalar (*significations*) söylem durumunun bu çok geniş bağlamı içinde oluşurlar. O halde, dil *ses* ve *anlam* arasında iki yönlü bir denge kuran biçimsel bir kod değildir. Anlam hazır bir beyin ürünü de değildir, konuşucuda oluşan ve göndergesel değerler aracılığıyla bir sözcelem durumu içinde dinleyicide (=alıcıda) yeniden oluşan bir olgudur: "İşte bunun içindir ki, bildirişimde sözcelerin bir anlam kazandığı iki uçlu ya da iki girişli işlemler vardır".* Bu anlama ilişkisini, A. Culioli, şöyle gösterir:



* A. Culioli, C. Fuche, M. Pêcheux, *age*, s. 3.

Sözcelerin, sözcelem öznelerinin anlamlandırma etkinliği dışında, hiçbir içkin anlamı yoktur. Bu durumda, anlam belirsizliği, yanlış anlaşılma olguları, metaforik sapmalar, dil sürçmeleri ve çift anlam, ayrı özellikler olarak düşünülemez; aksine, bunlar dilin, yani söylem durumunda dilsel etkinliğin birer parçasıdırlar.

Bu şekilde tanımlanan dil, kuşkusuz bir sistem, "ama açık bir sistem"* olarak kalır ve A. Culioli bu sistemi örtük kural koyucu durumu indirgememek için, tümce, sözcük ya da tümcecik (*proposition*) terimlerinden ziyade *sözce* (*énoncé*) terimini kullanır. Dil, dilsel etkinliklerde gözlemlenebildiği gibi, bütün başarısızlıklarıyla, bütün deyiş değişiklikleriyle neden olduğu bütün yanlış anlaşılmalarıyla bir sözceler bütünüdür ve dilbilimcinin çözümlemek zorunda olduğu işte bu birimlerdir. Böylece, dilbilimcinin etkinliği, gözlemlenen olguları, yani sözceleri ve dilsel etkinliği örnekçeler biçiminde yeniden düzenlemek simgeleştirmek ve betimlemekten ibaret olduğu ölçüde üstdildir. Bu sözkonusu olguların karmaşıklığı nedeniyle de, üstdil etkinliği basit bir "kodlandırma" olarak düşünülemez; çünkü bu etkinlik pek çok dilbilimcinin göstermek istemediği bir yığın sorun ortaya çıkarır.

İŞLEMSEL DİLBİLGİSİ (*LA GRAMMAIRE OPÉRATOİRE*)

Bu dilbilgisi bazen örnekçenin en önemli kavramlarından birine göndermede bulunan *lexis* (sözcelem) adıyla da gösterilir. *İşlemsel dilbilgisi* derken, bir yandan N. Chomsky'nin anlatmak istediği anlamda bir dilbilgisi, öte yandan bu dilbilgisinin, kendi bağlamları dışında duyarsızlaşmış "dil durumlarını" değil, kendi söylem durumunda öznenin *dilsel işlemleri*ni biçimselleştirmek için bir araya getirdiği bütün koşullar söz konusudur.

A. Culioli, genellikle, *tanıma (reconnaissance)* dilbilgileriyle *üretim* (*production*) dilbilgileri arasında bir ayrım ya-

* A. Culioli, "Sur quelques contradictions en linguistique" in *Communications* 20, Paris, Seuil, 1973, s. 87.

par. Bu iki dilbilgisi, aslında dilbilimsel girişimin zorunlu iki evresini oluşturur. *Tanıma* evresinde, dilbilimci temel işlemleri ya da "kavramları" ayırmak ve onların işleyişini ve karşılıklı ilişkilerini incelemek için bir yüzey biçimbilgisi ve sözdizimi çözümlemesinin verilerini kullanır. Bu düzeyde, dilbilimci belli bir metinde genelleştirilebilecek şeyler ve bu genelleştirmenin taslağının biçimi konusunda varsayımlar ileri sürer. *Üretim* evresinde, dilbilimci temel işlemler ve kavramlar düzeyinden yüzey yapılara geçiş koşullarını inceler. Bu ikinci girişimin ya da kuramın amacı tanıma evresinde oluşturulan örnekçenin belirginliğini doğrulamaktır.

Kısacası, dilin yansız, nötr bir koda indirgenemeyeceğini savunan A. Culioli, sözcelemin incelenmesini bilgi verme kuramından kesin biçimde ayırır. Ona göre, dilin özünde, her sözcelem öznesinin hem *üretim* hem de *tanıma* işlemlerini yerine getirmek zorunda olduğu bir karşılıklı bildirişme durumu vardır. Her alıcı edimsel olarak bir konuşucusu, her konuşucu da kendisinin alıcısı ya da dinleyicisidir. Bu çerçeve içinde, dil bir isimler listesi olarak değil bir etkinlik olarak düşünülür.

A. Culioli'ye göre, dilbilimin temel sorunu *anlam* ya da *anlamlandırma* olduğu için, hiçbir kuramsal yapı, dilsel etkinliğin eklemlendiği, yani sözcelerin göndermede bulunduğu düzen ve nitelik konusunda bazı varsayımlar ileri sürmeden oluşturulamaz. Göndergenin varsayımsal yapısı son derece karmaşık bir iştir. Aristo'dan beri pek çok felsefeci bu konuya büyük ilgi göstermiştir, daha uzun zaman da son derece zor bir olgu olarak kalacağa benziyor.

LEXİS (ENONCIATION)

Belli bir dilde, gerçekleşmiş her tümce, dilbilgisel çekirdekten hareket ederek, çeşitli işlemlerin birleşmesiyle elde edilir. A. Culioli bu konuda "üç düzeyli bir örnekçe" önerir ve dilin işleyiş mekanizmasını yeniden kurmayı dener.

Lexis şeması en küçük dilbilimsel kuralı ya da öğelerin

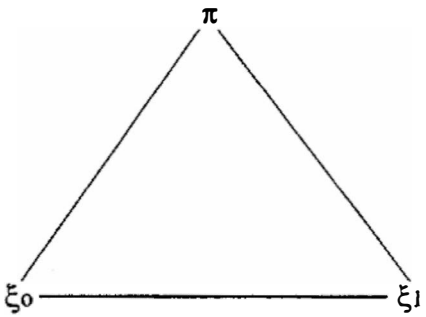
çizgisel dizilişini simgeleyen bir çeşit kalıptır, bir kılıftır. Bu şemada üç boş yer vardır ve A. Culioli bunu şöyle ifade eder.

$$\langle \xi_0, \xi_1, \pi \rangle$$

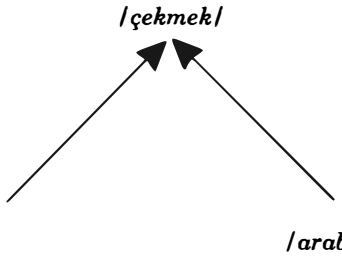
Bu şemada π bir bağıntının yerini, ξ_0 ve ξ_1'in her biri bu bağıntının, ilişkinin hareket ve varış noktalarını, yani kaynak ve amacı gösterir: Böylece, bu lexis şeması şu üç ilişkiyi verir:

$$\xi_0 — \pi; \quad \xi_1 — \pi; \quad \xi_0 — \xi_1$$

Aynı şekilde, bu ilişkiler bir üçgenle de gösterilebilir:



Lexis şemasının, yani bireyin seçme yaptığı enstansiasyon şemanın boş yerlerine üç kavramın yerleştirilmesiyle elde edilir. Bu üç sözlüksel öğeye X, Y, R dersek o zaman ⟨X, Y, R⟩ lexis biçimi elde edilir. R yüklemi, X ve Y ise bu yüklemin birinci ve ikinci argümanını oluşturur. Örnek olarak, /at/, /araba/, /çekmek/ kavramlarını ele alalım. *Lexis* şemasında bu üç kavramın enstansiasyonu aşağıdaki *lexis*'i verir.



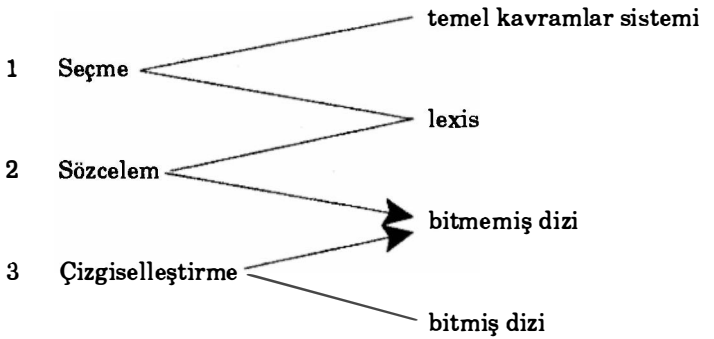
Burada /at/ kaynak, /çekmek/ ilişkiyi kuran ve /araba/ amaçtır.

At arabayı çekiyor.

Aynı *lexis*ten hareket ederek, konuşucu başka tümceler de oluşturabilir:

Arabayı at çekiyor.
Arabayı çeken attır.

Bilinçli ya da bilinçsiz mesafe koyma, alay, vurgulama vb. gibi deyişbilimsel çeşitli değişimlerin sözcelem düzeyinde ortaya çıktığı görülür. Nihayet, *çizgiselleştirme* dile uygun gelen bir diziliş düzeni içinde tümcenin öğelerini bir araya getirir.



SÖZCELEM İŞLEMLERİ

*Lexis*ın oluşturduğu belli bir amaca yönelik yüklemsel ilişki, daha önce değindiğimiz gibi, bir sözcelem durumuna ya da söylem durumuna göre belirlenir. Bu sözcelem durumu, içlerinde en önemlisi *sözcelem öznesi* τ ve sözcelem zamanı μ olan bir parametreler bütününden oluşur. Bu iki terim konuşan özneyi ve öznenin kendi sözcesini ürettiği zamanı gösterir. Bu durumda, sözcelem işlemleri bu parametreler ve sözceler arasındaki ilişkileri belirlemekten ibaret olacaktır. A. Culioli bu sözcelem ilişkisini şöyle açıklar:

$\mathcal{E}$ = Sözcelem
E = Sözce
ς = Sözcelem öznesi
S = Sözce öznesi
τ = Sözcelem zamanı
T = Sözce zamanı

Sözcelem durumuna göre belirlenen *lexis* şöyle gösterilebilir:

$\langle X R Y \rangle$ Durum $(\varsigma / S, \tau / T)$

EDİMBİLİMSEL DİLBİLİM

Kuşkusuz *edimbilim* (*pragmatique*) çağdaş dilbilimin en karmaşık alanlarından birini oluşturur. Bu konuda yoğun çalışmalar yapılmasına rağmen, belli bir edimbilim kuramından söz etmek oldukça zordur. Yine de birbirine yakın iki edimbilim görüşünden söz edilebilir. Birincisi, dili kullananlar, yani dilin konuşucusu ve dinleyicisi ile göstergeler arasındaki ilişkilerin incelenmesini kapsayan Ch. Morris'in edimbilim görüşüdür. Bu görüşte, genellikle söylemsel öğeler ya da "göstericiler", konuşucu, yani "dilsel öznellik", dinleyici ve sözcelemin kendisi söz konusudur. İkincisi, Austin, Searle, Ducrot ve Wunderlich'in temsil ettiği dil edimleri sorunu-

nu ele alan görüştür. Bu görüşün temel varsayımı "Konuşmak bir bilgi alış-verişidir, fakat aynı zamanda, belli kurallara bağlı olarak bir edimi de gerçekleştirmektir", biçiminde özetlenebilir. Bir sözceyi anlamak için, sözcenin iletmek istediği bilginin metinsel içeriği dışında, tehdit, sözverme, emir verme gibi edimsöz değerlerini (*force ou valeur illocutionnaire*), yani edimbilimsel amacını da bilmek gerekir.

Dilin işlevlerinin özellikle sözcelem olgusunun yeni baştan ele alınması, gerek dilbilimcileri, gerekse felsefecileri, dilin bir edimsel boyutu olduğu ve her dilin çeşitli edimler gerçekleştirdiği görüşünde birleştirmiştir. Gerçekten de, günlük yaşamımızda karşımızdakine bir şeyler söyler, sorular sorar, emirler verir, söz verir, kimi zaman da özür dileriz. Bu bildirişim eylemlerinde bulunurken ne yaparız? Dilin yararı ve etkinliği nedir? Bir konuşucu dinleyicisiyle ya da alıcısıyla bildirişimde bulunurken neyi amaçlar? Bildirişim sırasında birbirlerine nasıl davranırlar? Bu sorular son yirmi yıldır dilbilimcilerin ve felsefecilerin yeni uğraş alanı olmuş ve bunlara *edimbilimsel dilbilim* çerçevesinde çözüm aramaya başlamışlardır.

Dili bağımsız, yapısal bir nesne bağlamdan kopuk bir sözceler bütünü olarak gören *yapısal dilbilimden* farklı olarak, *edimbilim* sözceleri bir sözcelem durumu içinde, yani gerçek bir dilsel bildirişimde sözcelerin anlamını kişi, zaman ve uzam "gösterici"leriyle belirlemektedir.

Kuşkusuz, bir doğal dilin işleyişini anlamak için, sözdizimsel çözümleme gerekli bir koşuldur; ama bu yeterli bir koşul değildir. Bir sözcenin gerçek anlamını kavramak için, sözcelem koşulları ve metinsel bağlamın dışında, sözceye gerçek değerini veren çevreyi göz önünde bulundurmak gerekir. Örneğin;

1. Pencereyi kapayın.

2. Gülümseyin, filme alınıyorsunuz.

birinci sözcenin tek bir anlamı olmasına rağmen, söylem durumuna göre bir *emir,* bir *istek* ya da bir *öğüt* gibi farklı edimsöz değerleri kazanabilir. Aynı şekilde, ikinci sözce, söz-

celem durumuna göre farklı anlamlar kazanabilir. Büyük mağazalarda, herkesin görebileceği bir yere asılan *"Gülümseyin, filme alınıyorsunuz"* sözcesi, müşteriler için oldukça anlamlı bir uyarı niteliği taşır, yani *"bir şey çalmayın, sizi gözlüyoruz"* yerine kullanılan incelikli bir uyarıdır. Oysa, aynı sözce bir filmin yöneticisi tarafından oyunculara söylendiği zaman bir emir değeri kazanır.

Bildirişimde bulunmak, daha önce de değindiğimiz gibi, sadece bir bildiri, yani bir mesaj iletmek değildir. Çoğunlukla, insan birşey söylememek ya da gerçekten söylemek istediği şeyin tersini söylemek ya da karşısındakinin daha önce bildiği bir şeyi söylemek için de konuşur. Eğer insan sürekli konuşma, hatta laf olsun diye bile konuşma ihtiyacını duyuyorsa, bu onun geveze bir yaratık oluşundan değil, dilin sessizliği sevmeyişinden kaynaklanır. Bütün bu bildirişim olayında mesajın büyük bir kısmı görünmez, gizlidir; yani mesajın yüzey yapısında yer almaz. Örneğin:

Yağmur yağıyor.

sözcesini söyleyen bir konuşucu, acaba

a. Öğleden sonra pazara gidemeyeceğiz.
b. Şemsiye satanlara gün doğdu.
c. Tam balığa çıkılacak hava.
d. Meteoroloji yine yanıldı mı?

demek istemiştir.

Edimbilimsel dilbilim bir bağlam içinde sözcelerin anlamını incelemeyi amaçlar. Önermenin anlamından çok sözcenin gerçekleştirdiği dil ediminin işlevini tanımlamak ister. Tümce ve önerme sözdizimi ve anlambilimin en büyük birimleri olmasına karşın, *dil edimi* (*acte de langage*) edimbilimsel en küçük birimdir.

İşte dil sorunlarını ilk kez bir edimler bütünü olarak ele alan J. -L. Austin, dilin görünmeyen (*implicite*), yani sözcenin yüzey yapısında yer almayan bu üstü kapalı kısmını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bugün dilbilimciler edimsel eylemler (*performatif*), felsefeciler ise *edimsöz değerleri*yle ilgilenmektedirler.

Betimleyici (*constatif*) sözcelerden ayrılan, konuşucunun sözü ile sözün içerdiği eylemin aynı anda gerçekleştiğini gösteren *edimsel* sözcelerin keşfini J. -L. Austin'e borçluyuz. Dilin işlevleri konusunda yapılan spekülasyonlara oranla, edimsel eylemlerin keşfi dilbilim tarihinde yeni bir adımı simgeler. Edimsel kavramı, bir yandan önsel kavramlardan, gözlemlenebilir dilsel gerçeklere geçişi sağlarken, öte yandan, *toplumsal/bireysel, zihinsel/duygusal, anlatımsal/çağrısal* gibi çok sık kullanılan karşıtlıklardan kurtulma olanağı sağlamıştır.

Dilin çeşitli kullanımlarında, genellikle, bir düşünceyi açıklamaya yarayan güncel sözcelerle, bir edim gerçekleştirmeye yarayan sözceler birbirlerinden ayırt edilebilir.

Belediye başkanı bizi karı koca ilan etti.

Başkan toplantıyı açtı.

Bugün kar yağdı.

sözcelerini söyleyen bir konuşucu, söz konusu olayın durumunu belirtir, yani *Belediye başkanı* ve *Başkan* tarafından gerçekleştirilen eylemleri betimler. Olaylar konusunda bilgi veren bu önermeler bir betimleyici sözcedir ve bu sözcelerin doğru ya da yanlışlığı tartışılabilir; oysa,

Sizi karı koca ilan ediyorum.

Toplantıyı açıyorum.

sözcelerini işiten bir dinleyici *doğru/yanlış* sorularını sormaya gerek duymaz. Bu söz konusu sözcelerde ne bir eylem iletmek, ne de onu betimlemek söz konusudur. *İlan ediyorum, açıyorum* diyen konuşucu aynı anda *ilan etmek* ve *açmak* eylemlerini de yerine getirmiştir. Konuşucunun sözü ile sözün içerdiği eylem aynı anda gerçekleşmiştir. Bu tür sözcelere J. -L. Austin *edimsel sözce* adını vererek, bu olguyu "bir sözcenin söylenmesi eylemin yerine getirilmesi"* bir başka deyişle, "*söylemek yapmaktır*" biçiminde özetlemiştir.

J. -L. Austin'e göre, bir sözcenin *edimsel değeri* kimi toplumsal uzlaşmalar uyarınca düzenlenir. Kişileri şu ya da bu biçimde konuşmaya götüren özel koşullar ve kurallar gerek-

* J. -L. Austin, *Quand dire, c'est faire,* Paris, Seuil, 1970, s. 40.

lidir. Örneğin bir *karar vermek, ilan etmek* ya da bir toplantının açıldığını söyleyebilmek için toplumun kabul ettiği bir yetkiye sahip olmak gerekir. Bunun dışında, edimsel sözce genellikle *söz vermek, ilan etmek, vermek,* vs. *edimsel eylemler, birinci tekil kişi adılı* ve *şimdiki zaman* olmak üzere üç temel dilbilimsel belirtiyle tanınır. Kişi adılı kimi zaman sözcede, gizli, üstü kapalı olabilir:

Salonda sigara içmek yasaktır.

Bugün Oxford Analitik Felsefe Okulu'nun dil edimleri konusunda yaptığı çalışmalar ve O. Ducrot'nun *önvarsayımlar (présupposition)* üzerinde sürdürdüğü araştırmalar aynı doğrultuda birleşmektedir. *Sizi karı koca ilan ediyorum* diyen belediye başkanı ya da nikah memuru, bu sözceyi söylerken aynı anda *ilân etme eylemini* de yerine getirmiştir. Bir sınavda adaylara "adaletin doğal eşitsizlikleri gidermek işlevi olup olmadığı" sorusunu sormak, adayları doğal eşitsizliklerin varolduğu önvarsayımını kabul etmeye zorlamaktır. O. Ducrot dilin "sadece bilgiler ileten basit bir araç olmadığını, sözlük ve sözdizimi içinde yer alan bir insan ilişkileri kodunu da kapsadığını"* vurgular.

DİL EDİMLERİ

İnsan ne zevk için konuşur ne de zevk için yazar. Bulunduğu duruma göre, çevresinde bir çeşit etki yaratmak için konuşur ya da yazar. J. -L. Austin'nin *Quand dire, c'est faire* adlı eserinin yayınlanmasıyla dil edimleri kavramı iyice yerleşmiştir. Ona göre, *düzsöz (locution), edimsöz (illocution)* ve *etkisöz (perlocution)* olmak üzere üç tür dil edimi vardır.

Düzsöz anlamı olan bir sözce oluşturmak için sözdizimi ve sözdağarcığının kullanımını içerir; kısacası *düzsöz* bir doğru tümce üretimidir. *Edimsöz* konuşucunun sözü ile sözün içerdiği eylemin aynı anda gerçekleşmesidir. *Etkisöz* konuşucunun niyetine bağlı olarak, dinleyici üzerinde etki yapmaya yönelik edimdir. "*Boğaya dikkat*" derken, dilbilim ku-

* O. Ducrot, *Dire et ne pas dire,* Paris Hermann, 1980, s. 97-98.

rallarına uygun bir sözce kuruyoruz (*düzsöz*), onu bir emir ya da uyarı değerinde kullandığımız zaman *edimsöz* oluyor ve karşımızdaki "*Boğaya dikkat*" sözcesi karşısında duruma göre, ya kaçıp gidecek ya gülüp geçecek ya da burada "boğa" falan yok, "işine baksan iyi olacak" diye cevap verecektir. İşte bu da *etkisözdür*.

Dil edimleri dışında, edimbilim, Grice'ın çalışmaları çerçevesinde karşılıklı *konuşma mekanizmalarını* (*mécanismes conversationnels*) ve *önvarsayımları* inceler.

ÖNVARSAYIM (*PRÉSUPPOSITION*)

Sesleri anlamak ve anlamı seslerle bağdaştırmak, konuşurken ya da dinlerken her an gerçekleştirdiğimiz doğal bir olgudur. Bu işi başardığımızı açık bir biçimde göstermek, bazılarına göre *dilbilimin,* bazılarına göre *mantığın,* bazılarına göre yorumlama sanatının (*herméneutique*) işi; sokaktaki adamın genel tepkisine göre ise, virgüller üzerinde tartışmak ve sözcükler üzerinde oynamaktır. Ses açısından belirgin olan şey, anlam açısından her zaman belirgin olmayabilir. Çünkü tümceler genellikle gizledikleri çeşitli sözdizimsel yapılar, tümceleri oluşturan sözcüklerin çokanlamlılığı ya da göndermede bulundukları dış dünyanın çeşitli durumları nedeniyle belirsizdirler. Tümcenin yüzey yapısında görünmeyen anlamın parçaları arasında bir de *içermeler* (*implications*) ve *önvarsayımlar* (*présuppositions*) vardır.

Derin yapıları ayrıcalıklı bir inceleme konusu yapan *üretici anlambilim* önvarsayımın incelenmesine büyük bir katkıda bulunmuştur. Mantık kökenli olan bu kavrama son yıllarda mantıktan daha değişik anlamlar verilerek, yeni araştırmalar ortaya çıkmıştır.

Gerçekten de *önvarsayım* kavramı dilbilimin yeni gelişmelerinde büyük bir ilgi görmüştür. Dil felsefecileri tarafından ortaya atılan bu kavram bir önermeye *doğru* değerinin verilebilmesi için gerekli koşul olarak tanımlanmış; biçimsel mantıktan uzaklaşan dilbilimciler, *önvarsayımı* bir sözcenin

"normal", "kabul edilebilir" olması için kullanım koşulu olarak tanımlamışlardır. Kısa bir süre önce, dil edimlerine ve sözceleme ayrılan araştırmalara bağlı olarak, önvarsayım olgusu söylemin temeli, her dilsel bildirişim için zorunlu bir zihinsel etkinlik, bir başka deyişle, bir *edimsöz* olarak kabul edilmiştir.

Mantıkta, bir önvarsayım bir önermenin doğruluğu için gerekli bir ön gerçektir. Dilbilimde sözcenin sözlüksel ya da sözdizimsel yapısına bağlı örtük bir tümcecik ve aynı zamanda karşısındakinin itiraz etmesi zor olan bir söylem durumunu kapsayan bir edimsözdür. Örneğin:

Fransız kralı keldir.

Katil aramızda.

Bu ince belinizi nasıl koruyorsunuz?

demek bir *Fransız kralının*, bir *katilin* varlığını ya da *belinizin ince* olduğunu önceden kabul etmektir. Bu önvarsayım şöyle ortadan kaldırılabilir:

Bir Fransız kralı vardır, o keldir.

Falanca öldürüldü ve katil aramızdadır.

Aynı şekilde, bir soru için kabul edilen cevaplar kendi önvarsayımlarını koruyan cevaplardır. Birine

Sezar'ı kim öldürdü?

Hangi kitapları alıyorsunuz?

Karınızın cesedini nereye koydunuz?

diye sormak, birinin Sezar'ı öldürdüğünü, bizzat kendisinin kitapları aldığını ya da karısının cesedini bir yere sakladığını kabul etmektir. İster basit bir sınav konusu, ister bir polis soruşturması olsun, her soru, sorunun dayandığı (kim, hangi, nereye, nasıl, vs.) sözdizimsel yapı ile önvarsayım, yani tümcenin geri kalan kısmı arasında oynanan bir tuzaktır.

O. DUCROT'DA ÖNVARSAYIM KAVRAMI

Saussure'den beri, dilin temel işlevinin bildirişim olduğu düşüncesi dilbilimciler arasında çok yaygındır. "Bildirişim" hep bir "bilgi aktarılması" olarak ele alınmış ve dili basit bir

koda indirgeyerek ve sadece görünen bilgilere ayrıcalık tanıyarak bilgi aktarma edimi, temel dilsel edim olmuştur.

Kuşkusuz, yapısal dilbilim dilin soyut kodunu açıklamaya çalışırken, bilinçsiz olarak dilin görünen bilgileri iletme ve gösterme ya da temsil etme işlevleri olduğunu da ortaya koymuştur. Bu iki işlev, kullanım halindeki dilin bütün boyutlarını açıklamaya yetmez. Bir başka deyişle, artık "konuşurken ne yaparız?" sorusunu kendimize sorarak dili çözümlemek söz konusudur.

En azından yüzyıldır, her sözce doğruluk değeri belirlenebilen bir önermeye indirgenmiş ve bu doğruluk hep bir mantıksal sisteme ya da dünya deneyimine uygun bir biçimde değerlendirilmiştir. Oysa, İngiliz felsefecisi J. -L. Austin birçok sözcenin yargı değil de birer edim olduğunu göstermeye çalışmıştır. Verdiği konferanslarından oluşan ve bugün artık klasikleşen *Quand dire, c'est faire* adlı eseri dilbilimsel bir fenomenoloji alanı sınırlamış ve dilden örtük (*implicite*) olan şeyi çıkarmaya çalışmıştır. Austin büyük bir incelikle, belli bir sözcelem durumu içinde olup biten şeyleri inceler.

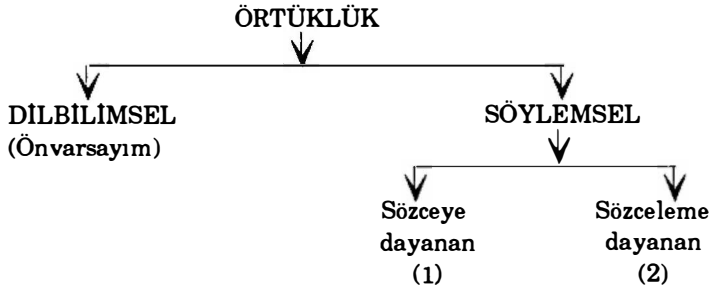
Oxford Analitik Felsefesinin etkisinde kalan O. Ducrot, dilin bir edime, kurallarını konuşucunun saptadığı bir karşılıklı bildirişmeye indirgendiğini kabul eder. *Soru, emir, söz verme* gibi dilsel olguları inceleyen O. Ducrot'ya göre, dil sadece bilgiler aktaran basit bir araç değildir; sözlük ve sözdiziminde yer alan bir insan ilişkileri kodunu da kapsar.

ÖRTÜK SORUNU

Bir söylemde ortaya çıkan *örtüklük* sorunu anlambilimsel çözümleme için olduğu kadar, bir sözcelem kuramı için de önemli bir boyut oluşturur. Bu örtük kavramının iki yanı vardır: birincisi, söylediği şeyden kendini sorumlu tutmadan bir şeyi açıklamak; ikincisi önvarsayımı olası itirazlardan kurtararak bir fikir ileri sürmektir. O. Ducrot, önvarsayım olgusuna ilişkin örtük yaklaşımını işte bu iki ilke üzerine kurar. Genel olarak bir sözcenin örtük anlamı asıl anlama

eklenir, ancak çeşitli örtük anlam tiplerin birbirinden ayırt etmek gerekir. O. Ducrot'ya göre örtüklük hem *sözce* hem de *sözcelem* düzeyinde gerçekleşir.

Sözce düzeyinde, örtüklük, dinleyicinin doldurması gereken bir boşluk içeren bir akıl yürütmeler belirtik zinciri



sunmaktan ibarettir; bu bakımdan konuşucu bunu yalanlayabilir. Örneğin:

Ali beni görmeye gelmiş demek, *Öyleyse bir sıkıntısı var* demektir. Yine aynı şekilde:

Eğer onu ziyarete giderseniz size para verecek.
Ali kadınlardan nefret etmiyor.
Ali artık sigara içmiyor.
Ali dilenciye biraz para verdi.

tümcelerinin

Eğer onu ziyarete gitmezseniz size para vermeyecek.
Ali kadınları seviyor.
Ali eskiden sigara içiyordu.
Ali dilenciye para verdi.

anlamına geldiği kolayca anlaşılacaktır.

Biz burada iki önerinin açık bir biçimde açıklandığı akıl yürütmeler karşısındayız: bir öncül ve sonuç; ancak, öteki öncül örtüktür.

Sözcelem düzeyinde örtüklük sözcenin içeriğine değil, sözcelem edimi koşullarına bağlıdır.

Lütfen kapıyı kapayın!
sözcesi

a) konuşucu ile dinleyici arasında, birincisinin ikinciye böyle bir emir vermeyi sağlayan güce sahip olmasını;

b) dinleyicinin (=alıcının) kapıyı kapayacak düzeyde olmasını;

c) ve kapanacak bir kapının olmasını gerektirir.

Her durumda, örtük anlam sözcenin kendisinden değil de, bağlamdan çıkar.

Şemada görüldüğü gibi, sözce ve sözceleme dayanan örtük söylemsel boyuta aittir, oysa, önvarsayım söylemsel olmayan dilbilimsel boyuta aittir.

O. Ducrot'ya göre, *önvarsayım* bir şeyi sanki söylenmemiş gibi göstererek bir şey söylemeyi sağlayan bir örtük biçimdir. Bunu şöyle açıklayabiliriz:

Ali sigarayı bıraktı sözcesi,

a) *Ali şimdi sigara içmiyor* bilgisiyle.

b) *Ali eskiden sigara içiyordu* önvarsayımını içermektedir.

Bu iki bilgi aynı statüye sahip değildir; (a)nın doğruluğu tartışılabilir, oysa sözce olumsuzluk ya da soru biçimine konsa bile (b) önermesi doğrudur. O. Ducrot, birinciye "sunulan bilgi" (*posé*), ikinciye "önvarsayılan" (*présupposé*) adını verecektir. Önvarsayım, yeni bir bilgi veren "sunulan bilgiden" farklı olarak, daha doğal bir olgu gibi görünür. Sunulan bilgi gibi, önvarsayılan da asıl anlama aittir: örtüklük bizzat dilin içindedir.

Öte yanda *Ali sigarayı bıraktı* sözcesi, bir sigara tiryakisine sigarayı bırakıp bırakmama konusunda gösterdiği kararsızlığı belirtmeye yönelikse, bu sözcenin "Biraz cesaret etsen bu iş olacak", "Bak Ali senden daha cesur çıktı" gibi imalar ("*sous-entendus*") taşıması olanaklıdır. Burada konuşucu sorumluluğu üzerine almadan sözcenin yorumunu tamamen dinleyiciye bırakır.

a) Ali sigarayı bıraktı.

b) Ali artık sigara içmiyor.

c) Ali sigarayı bıraktı mı?

sözceleri *Ali eskiden sigara içiyordu* önvarsayımını kabul ederler.

O. Ducrot bunlara zincirlenme ("*enchaînement*") adını verdiği bir üçüncü kural ilave eder ve bu kuralı şöyle dile getirir:

"... Bir A sözcesi bir bağlaçla ya da örtük mantıksal bir bağla bir başka B sözcesine bağlandığı zaman, A ile B arasında kurulan bağ önvarsayılanı değil de, A ve B'nin kapsadığı belirtik önermeyi etkiler.* Örneğin:

Ali kahvaltıda artık tereyağ yemiyor.

sözcesi *Ali eskiden kahvaltıda tereyağ yerdi* önvarsayımıyla "söylenen" bir önerme içerir. *Ali son zamanlarda kahvaltıda tereyağ yemiyor* sözcesi "çünkü şişmanlamaktan korkuyor ya da Ali kahvaltıda artık tereyağ yemiyor, "o halde ekonomi yapıyor" diye sürerse, bu, önvarsayımı ilgilendirmez.

Bu üç yol, *bağlaç*, *olumsuzluk* ve *soru testi*, önvarsayımları bulma yöntemi olarak kullanılabilir.

Bu bakımdan,

Eğer onu ziyarete gitmezseniz, size para vermeyecek.

Ali kadınları çok seviyor.

sözcelerinin önvarsayılanı yoktur.

O. Ducrot önvarsayımı özel bir söz edimi olarak değerlendirir. Bir şeyi önvarsaymak, bir rol oynamaktır, ve dolayısıyla önvarsayım bir edimsözdür.

Kısacası, *Ali artık sigara içmiyor* sözcesinde, Ali'nin daha önce sigara içtiği, üstü kapalı bir biçimde, aynı sözcenin içinde gizlidir. Bu tür anlamlar kuşkusuz *konuşucu* ve *dinleyici* arasında örtülü bir anlaşmayı gerektirir. Bir nedenle O. Ducrot edim sözlerin bir bölümünü, bir başka deyişle, edim sözlerin edimsöz değerini oluşturan önvarsayımların dikkate alınmasını önermektedir, çünkü bir sözcenin anlamsal yorumu bir yandan, dilbilimsel olarak bu sözcenin içinde yer alan önvarsayımlara, öte yandan, kaynağı ne olursa olsun konuşucu ve dinleyicilerin sahip olduğu bilgilere dayanır. Dil düzeyinde örtülü olarak, yani söylenmeden mevcut

* O. Ducrot, *age*, s. 81.

anlamsal öğeler vardır ve O. Ducrot bu öğelerin *dilbilimsel bileşene bağlı* olduğunu söyler.

DİLDE KANITLAMA (*ARGUMENTATION*)

Bilindiği gibi, Retorik'in doğuşu mantığın doğuşuna bağlıdır. Mantık iyi ya da kötü akıl yürütmelerin, kanıtların incelenmesi olmasına karşın, Retorik güzel konuşma ya da hitabet sanatı ve tekniğidir. Bu durumda, eski Yunandaki, Retorik bir kanıtlama, özellikle Sofistlerde bir ikna etme tekniği, Platon ve daha sonra Aristo'da gerçeği bulmak için bir düşünce biçimidir.

Aristo'nun Retoriği hukuki ve politik söylemleri konu alan ve belli bir sözcelem durumu içinde ikna edici söylemlerin üretilme tekniği olarak ortaya çıkar. Kısacası, Retorik bir hak savunma tekniğiydi. Bir duruşmada herhangi bir davayı lehte ve aleyhte savunmak ve yargıcın bu savunmaya katılmasını sağlamak temel amaçtır. Böylece, sözün, bildirişmeden başka, bir inandırma (ikna etme) gücüne sahip olduğu ortaya çıkar.

Orta Çağda sistemli bir biçimde kullanılan Retorik XVIII. yüzyıldan itibaren bir kenara bırakılmıştır. Bugün, Yeni-Retorik *(néo-rhetorique)* adıyla yeniden önem kazanmış ve dil konusunda çok çeşitli inceleme alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1. *Edebiyat Kuramları* başlığı altında toplayacağımız deyişbilim (*stylistique*), göstergebilim (*sémiotique*) yazın ya da sanat işlevi (*poétique*) vs.
2. *Söylem Çözümlemesi Yöntemleri.* Buna örnek olarak toplumdilbilimi gösterebiliriz.
3. *Kanıtlama Yöntemleri.*
4. *Anlatım Teknikleri.*

Görüldüğü gibi, kanıtlama yöntemleri Retoriğin mirasçıları olarak ortaya çıkarlar; çünkü bu yöntemler ya da kuramlar söylem aracılığıyla ikna etmenin yollarını araştırırlar. Bu alanda iki görüş vardır. Birincisi Grize'in çalışmaları-

nı içeren *mantıksal-dilbilim;* ikincisi O. Ducrot ve ekibinin çalışmalarını içeren *edimbilimsel-dilbilim* akımlarıdır. Biz kısaca O. Ducrot'nun çalışmalarına değinmeye çalışacağız.

Kanıtlama Nedir?

Kanıtlama, genellikle, bir inandırma, bir ikna etme eylemi olarak tanımlanır. Kanıtlama olgusu dilin temel özelliklerinden biridir ve dil için son derece gereklidir; çünkü her söylem hitabettiği kişiyi ya da kimseyi inandırmaya, ikna etmeye yöneliktir. Bir başka deyişle, ikna etmeye yönelik her söylem, dinleyici ya da okuyucu üzerinde bir etki yaratmayı amaçlar. Bu nedenle, kanıtlama bir etkisöze yönelik bir dil edimidir. R. Jakobson'nun terminolojisiyle söylemek gerekirse, kanıtlama dilin bir tür *çağrı işlevidir.* Bir kanıtlama içeren söylem, karşısındakinin düşüncelerini, inançlarını, kanılarını değiştirmeye çalışır.

O. Ducrot'ya göre, *kanıtlama,* mantıksal akıl yürütmenin karşıtı, zorlayıcı ve biçimsel olmayan bir akıl yürütmedir. Yine Ducrot'ya göre akıl yürütme (*raisonnement*) ve kanıtlama (*argumentation*) tamamen farklı düzlemleri, akıl yürütme mantığı, kanıtlama söylemi ilgilendirir.

Örneğin, doğal dillerde bazı biçimbirimlerin, tümce türlerinin anlamsal bir içerik iletmekten çok, bir kanıtlama işlevleri vardır. Örneğin fransızcada *puisque, mais, et, même, presque /à peine, peu / un peu,* çiftleriyle *aussi... que, seul, seulement* gibi kanıtlamaya yarayan dilsel göstergeler, yani biçimbirimler vardır. Bunun dışında, konuşucunun, yani tümceyi söyleyenin niyeti temel faktördür.

Kanıtlama Sınıfı

Örneğin, *Ali evlendi* sözcesini ele alalım. Ali'nin şişmanlaması, gömleklerinin temiz olması, Ali'nin evlilik hayatının iyi yürüdüğüne ilişkin belirtiler olarak kabul edersem, o zaman, bizim için

Ali şişmanladı ve *Ali'nin gömlekleri temiz* sözceleri, *Evlilik Ali'ye yaradı.*

sözcesiyle belirlenen kanıtlama sınıfı içine girecektir.

Öte yandan, *Ali Eskimoca bile okuyor* sözcesi, bizi bir örtük söyleme gönderir; yani Eskimoca kanıtıyla *Ali'nin latince, ingilizce, fransızca, Eski yunanca, ibranice, Eski almanca okuduğu* gizli bir biçimde sözcenin içinde vardır. Bundan da Ali'nin bir deha olduğu sonucu ortaya çıkar. Aslında *bile* (*même*) biçimbirimiyle kurulan bir sözcenin sözcelem durumu dışında bir anlamı yoktur. Bu biçimbirim ait olduğu sözceye bir kanıtlama değeri verir. Örneğin:

Ahmet bile liseyi bitirdi sözcesi, bize,

1. *Ahmet'ten başka öteki adaylar da liseyi bitirdi;*
2. *Ahmet tembelin biridir.*

sözcelerini verir; ama bundan iki sonuç çıkartılabilir.

a) *Ahmet ve ötekilerin okuduğu lise son derece iyi bir lisedir.*

b) *Şimdi herkese lise diploması veriliyor.*

Bilindiği gibi, fransızcada iki olay arasındaki sebeb ilişkisini belirten *parce que* ve *puisque* geleneksel dilbilgilerinde hep eşanlamlı olarak verilir. Oysa, *parce que* bir bilgi, bir açıklama getirir:

La crise du pétrole s'aggrave parce que les pays producteurs ont tendance à réduire leur production.

puisque ise temel tümcede söylenen şeyin, olayın doğru olduğunu ispatlamaya çalışır. Bu biçimbirim konuşucu kendisini doğrulamak, aklamak ve haklı olduğunu kanıtlamak için kullanılır:

Jean est arrivée puisque j'ai vu sa voiture devant la maison.

P: Jean est arrivé, Q: J'ai vu sa voiture devant la maison.

Burada, *P* de bir dil edimi anlatılır *Q*, ise dil ediminin doğrulanmasını ya da kanıtını verir.

Bunun dışında, fransızcada bazı simetrik biçimbirimler çeşitli kanıtlama sınıflarına girerler. Bunlar arasında en ilginç çift *peu / un peu, presque / à peine* örnekleridir.

1. *Mon cousin est peu fatigué;*
2. *Mon cousin est un peu fatigué*

sözceleri anlam bakımından farklıdırlar. Birincisi, daha çok bir olumsuzluğa, ikincisi olumluluğa yöneliktir. Bir söylemde, litot kuralının etkisiyle *peu* hafifletilmiş bir olumsuzluk bildirir. Böylece, *Mon cousin est peu fatigué* olumsuzluğa yönelen bir kanıtlama kademesinde yerini alacaktır. O. Ducrot'ya göre, *peu* olumsuzluğun çeşitli türlerinde olduğu gibi, sınırlama kategorisine aittir.

Sınırlama kategorisi

P_1 – Mon cousin n'est pas du tout fatigué
P_2 – Mon cousin n'est pas fatigué
P_3 – Mon cousin est peu fatigué

peu bir sınırlama bildirmesine karşın, *un peu* tersine bir olumluluk bildirir ve böylece, *un peu* bir durum kategorisine aittir.

Durum kategorisi

P – Mon cousin est très fatigué
P_2 – Mon cousin est fatigué
P_1 – Mon cousin est un peu fatigué

Yine aynı şekilde, *a peine / presque* biçimbirimleri farklı iki kanıtlama kademesini gösterirler. Bunların anlamı da ancak bir söylem durumu içinde ortaya çıkar:

1. *Luc gagne à peine 1000 francs par mois.*
2. *Luc gagne presque 1000 francs par mois.*

Her iki sözcenin anlamı farklıdır. Bu sözceleri şöyle tamamlamak mümkündür.

1a. *Luc gagne à peine 1000 francs par mois, il ne gagne pas tout à fait 1000 francs, il gagne seulement 980 francs; c'est un scandale!.*
2a. *Luc gagne presque 1000 francs par mois; il gagne un peu plus de 1000 francs, peut-être même 1100 francs; ça lui suffit!*

Görüldüğü gibi, *à peine* ve *presque* ile oluşturulan sözcelerin kanıtlama yönleri farklı hatta birbirinin tersidir. *A peine* olumsuz ve önemsizleşen bir sonuca doğru götürürken, *presque* lehte bir sonuç için güçlü bir kanıttır. Birincisinde değeri düşürmek, ikincisinde değeri yükseltmek söz konusu-

dur.

Kanıtlama metin çözümlemesinde ve dil öğretiminde gün geçtikçe büyük bir yaygınlık kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

Anscombre J. C., "Voulez-vous deriver avec moi", *Communications 30,* Paris Seuil, 1980, s. 61-124.

Aristote, *Rhétorique,* fr. çeviri, Paris, Belles Lettres, 1967, 1973.

Aristote, *Poétique,* fr. çeviri, Paris Belles Lettres, 1967.

Austin J. –L, *How to Do Things With Words,* Oxford University Press, 1962 fr. çeviri: *Quand dire, c'est faire,* Paris, Seuil, 1970.

Bally C., *Lingustique générale et linguistique française,* 4. baskı Berne, Francke, 1965.

Barthes R., "L'ancienne rhétorique; aide-mémoire", *Communications 16,* Paris, Seuil, 1970.

Bastuji J., *Les relations spatiales en turc contemporain,* Paris, Klincksıeck, 1976.

Bastuji J., *Structures des relations spatiales dans quelques langues naturelles, Droz,* Genève-Paris, 1982.

Benveniste E., *Problèmes de linguistique générale,* 2. cilt, Paris, Gallimard, 1966, 1974.

Compagnon A., *La seconde main ou le travail de la citation,* Paris, Seuil, 1979.

Culioli A., "La communication verbale", *Encyclopédie des sciences de l'homme,* cilt 4, Paris, Grange Bateliere, 1965.

Culioli A., "Sciences du langege et sciences humaines", *Raison Présente* 7, Paris, Editions rationalistes, 1968.

Culioli A., "A propos du genre en anglais contemporain", *Les langues modernes* 3, Paris APLV, 1968.

Culioli A., "La formalisation en linguistique" *Cahiers pour l'Analyse 9,* Paris, 1968, s. 106-117 tekrar ele alınmıştır, Culioli A., Fuchs C., Pecheux M., Considérations théoriques à propos du traitement formel du langage, *Documents de Linguistique Quantitative* 7, 1970.

Culioli A., "A propos d'opérations intervenant dans le traitement formel des langues naturelles", *Mathématiques et sciences humaines* 34, Paris, Gauthier-Villars, 1971, s. 7-15.

Culioli A., "Un linguiste devant la critique littéraire", *Actes du colloque de la Société Anglicistes,* Clermont-Ferrand, 1971, s. 61-79.

Culioli A., "Sur quelques contradictions en linguistique" *Communications,* 20, Paris, Seuil, 1973, s. 83-91.

Culioli A., "A propos des énoncés exclamatifs", *Langue Française* 22, Paris, Larousse, 1974, s. 6-15.

Culioli A., "Notes sur détermination et quantification" df. des opérations d'extraction et de fléchage, PITFALL, DRL, Paris VII, 1975.

Culioli A., "Comment tenter de construire un modele logique adéquat à

la description des langues naturelles", in David ve Martin: *Modeles logiques et niveaux d'analyse linguistique*, Paris, Klincksieck, 1975, 35-47.

Culioli A., "Linguistique du discours et discours sur la linguistique", *Revue Philosophique* 4, Paris, PUF, 1978, s. 481-488.

Culioli A, "Valeurs modales et opérations énonciatives", *Le Francais Moderne*, yeniden ele alınmıştır: *Modèles Linguistiques*, 1-2, Lille, Presses Universitaires, 1979, s. 39-59.

Culioli A., "Conditions d'utilisation des données issues de plusieurs langues naturelles", *Modèles Linguistiques I-1*, 1979, s. 89-103.

Culioli A., "Quelques considérations sur la formalisation de la notion d'aspect", *L'enseignmenet du rüsse* 27, 1980, s. 65-75.

Culioli A., "Valeurs aspectuelles et opérations énonciatives l'aoristique", in David ve Martin: *La notion d'aspect*, Paris, Klincksieck, 1980.

Culioli A., "Rapport sur un rapport" in Joly (éd): *La psychomécanique et les théories de l'enonciation*, Lille, Presses Universitaires, 1980, s. 37-47.

Dubois J., "Enoncé et énonciation" *Langages* 13, Paris, Larousse, 1969, s. 100-110.

Dubois J., article "énonciation", *Dictionnaire de Linguistique*, Paris, Larousse, 1973, s. 192-193.

Ducrot O., *Dire et ne pas dire*, Paris, Hermann, 1972 (1980)

Ducrot O., *La preuve et le dire*, Paris, Mâme, 1973.

Ducrot O., "L'argumentation *dans la* langue", *Langages* 42, Paris, Larousse, 1976, s. 5-27.

Ducrot O., "Présupposés et sous-entendus", *Stratégies discursives*, Lyon, Presses Universitaires, 1978, s. 33-43.

Ducrot O., "Structuralisme, Enonciation et Sémantique", *Poétique* 33, Paris, Seuil, 1978, s. 107-128.

Ducrot O., "Les lois du discours" *Langue Française* 42, Paris, Larousse, 1979, s. 21-33.

Ducrot O., "Analyses pragmatiques" *Communications* 32, Paris, Seuil, 1980, s. 11-60.

Ducrot O., *Les échelles argumentatives*, Paris, Minuit, 1980.

Ducrot O., "énonciation" Supplément à *l'Encyclopaedia Universalis* 1980.

Ducrot O., et Todorov T., article "énonciation", *Dictionnaire, encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Seuil, s. 405-411.

Ducrot O., *Les mots du discours*, Paris, Minuit, 1980.

Ducrot O., *Le dire et le dit*, Paris, Ed. Minuit, 1984.

Eluerd R., *La Pragmatiquelinguistique*, Paris, Nathan, 1985.

Fiala P. ve Hirsbrunner, Les limites d'une théorie saussurienne du discuors et leurs effets dans la recherche sur l'argumentation, *Cahiers Centres Recherches Sémiologiques Neuchâtel* 13, 1972.

Fillmore C., *Santa Cruz lectures on deixis*, Indiana University Linguistics Club, miméo, 1975.

Frege G. *Ecrits logiques et philosophiques*, Paris, Seuil, 1971.

Fuchs C., "De quelques catégories énonciatives élémentaires; arguments linguistiques", *Actes du Colloque S. L. I*, Bulzoni, 1976.

Fuchs C., "Quelques réflexions sur le statut linguistique des sujets énonciateurs et de l'énonciation" in Joly (éd): *La psychomécanique et les théories de l'énonciation,* Lille, Presses Universitaires 1980, s. 143-152.

Fuchs C., "Les problématiques des théories de l'énonciation; présentation", *Bulletin de la Société de Stylistique Anglaise,* 1981.

Fuchs C., *La paraphrase*, Paris, PUF, 1982.

Gardin J. C., *Les analyses de discours*, Paris, Delachaux ve Niestlé, 1974.

Gordon D. ve Lakoff G., "Conversational postulates", *C. L. S.* 7 fr. çeviri: "Postulats de conversation" *Langages* 30, 1973, s. 32-56.

Grice H. P."Utterer's, Meaning, Sentence-meaning and Word Meaning" *Foundations of Language* 4, 1968, s. 225-242.

Grice H. P. "Utterer's Meaning and Intentions" *The Philosophical Review* 78, 169, s. 147-177.

Grice H. P., "Logic and Conversation" in Cole ve Morgan (éd): *Syntax and Semantics* 3: *Speech Acts*, New York, Academic Press, 1975, s. 41-58 fr. çeviri: *Communications* 30, s. 57-72.

Grize J. B., "Schématisation, représentations et images", *Stratégies discursives*, Lyon, Presses Universitaires, 1978, s. 45-52.

Grunig B. N., "Pieges et illusions de la pragmatique linguistique", *Modèles Linguistiques* 1-2, Lille, Presses Universitaires, 1979, s. 7-38.

Guespin L., "Problématique des travaux sur le discours politique" *Langages* 23, 1971, s. 3-24.

Guespin L., "Introduction" et "Les embrayeurs en discours", *Langages* 41, 1976, s. 3-12 ve 47-78.

Hirsch M., "Le style indirect libre: linguistique ou histoire littéraire" ve "La question du style indirect libre" in Joly (éd) *La psycho-mécanique,* 1980, s. 79-103.

Henry P., *Le Mauvais Outil. Langue, sujet et discours,* Paris, Klincksieck, 1977.

Harris Z. S., "Discourse analysis", *Language* 28. 1952, s. 1-30 fr. çeviri: "Analyse du discours" *Langages* 13, 1969, s. 11-45.

Jost F., "Le Je à la recherche de son identité" *Poétique* 24, 1975, s. 479-487.

Kerbrat-Orecchioni C.

1. "Problemes de l'ironie", *Linguistique et sémiologie* 2, Lyon, P. U. L., 1976 (1978), s. 10-46.

2. "Notes sur les concepts d'illocutoire" et de "performatif", *Linguistique et sémiologie* 4, 1977, s. 55-98.

3. La Connotation, *Lyon*, P. U. L., 1977.

4. *L'énonciation de la subjectivité dans le langage,* Paris, Armand Colin, 1980.

5. *L'implicite*, Paris, A. Colin, 1985.

Larreya P., *Enoncés performatifs, preesupposés,* Paris, Nathan, 1979.

Lecointre S. ve Le Galliot J., "L'appareil de l'énonciation dans *Jacques le Fataliste" Le Français Moderne* 1972, s. 221-232.

Lecointre S. ve Le Galliot J., "Le je(u) de l'énonciation" *Langages* 31,

1973, s. 64-79.

Lyons J., *Eléments de sémantique*, Paris, Larousse, 1978.

Maingueneau D., *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*, Paris, Hachette, 1976.

Maingueneau D., *Approche de l'énonciation en linguistique française*, Paris, Hachette, 1981.

Parret H., "La mise en discours", *Langages* 70, Paris, Larousse, 1983.

Parret H., "Les stratégies pragmatiques", *Communications* 32, Paris, Seuil, 1980, s. 250-273.

Parret H., "Ce quil fait croire et désirer, pour poser une question", *Langue Française* 42, Paris, Larousse, 1979, s. 85-93.

Peirce C. S., *Ecrits sur le signe*, Paris, Seuil, 1978.

Perelman C., ve Olbrechts-Tyteca *La nouvelle rhétorique*, Paris, PUF, 1958.

Pottier B., *Linguistique générale: théorie et description*, Paris, Klincksieck, 1974.

Pottier B., "Sur la formulation des modalités en linguistique", *Langages*, 43, Paris, Larousse, 1976, s. 39-46.

Pottier B., "Sur les modalités" in Joly (éd): *Psycho-mécanique*, Lille, 1980.

Recanati F., *La transparence et l'énonciation: pour introduire à la pragmatique*, Paris, Seuil, 1980.

Recanati F., "Présentation", *Communications* 32, 1980, s. 7-10.

Recanati F., "Qu est-ce qu'un acte locutionnaire?", *Communications* 32, 1980, s. 190-239.

Searle J. R., *Speech Acts; An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, fr. çeviri: *Les actes de langage*, Paris-Hermann, 1972.

Todorov T., "Problémes de l'énonciation", *Langages* 17, 1970, s. 3-11.

Vendler Z., "Les performatifs en perspective", *Langages* 17, 1970, s. 73-90.

Wunderlich D., "Pragmatique, situation d'énonciation et deixis", *Langages* 26, 1972, s. 34-58.

Wunderlich M., "Les présupposés en linguistique", *Linguistique et sémiologie*, Lyon, P. U. L., 1978, s. 33-56.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

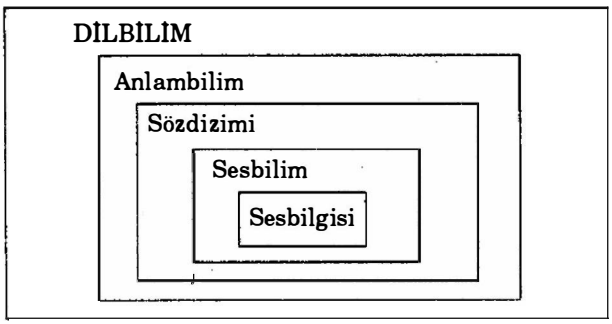
DİLBİLİMİN ALANLARI VE KOMŞU BİLİM DALLARIYLA İLİŞKİSİ

Yalın olmaya gereksinimi olan dildir, biraz karmaşık olmaya gereksinimi olan ise fikirlerdir.

—*Jean Pauhan*

DİLBİLİMİN ÇEŞİTLİ DALLARI

Saussure'ün dil göstergesi tanımından hareket ederek dilbilim alanlarını şöyle gösterebiliriz:



Doğal dillerin iki düzlemde, yani *gösteren* ve *gösterilen* düzlemlerinde çözümlenmesiyle iki tür dilsel birim ortaya çıkar. Bunlar *anlambirimler* ya da anlam yüklü birinci eklemleme birimleri ile tamamen ses özellikli ikinci eklemleme birimleri, *sesbirimlerdir.*

SESBİLGİSİ / GÖREVSEL SESBİLGİSİ

İkinci eklemleme birimlerini ilgilendiren bu iki bilim dalı *sesbilgisi* (fonetik) ve *görevsel sesbilgisi* (fonoloji) arasında bir ayrım yapmak gerekir.

Dilbilimin dalları arasında en çabuk gelişeni ve bilimsellik özelliği en az tartışılan, kuşkusuz, fonolojidir. Uzun zaman, Saussure'ün terminolojisinde bile fonetik ile fonoloji arasındaki ayrım açık bir biçimde dile getirilmemiştir. 1930 yıllarına doğru, ilk kez *Prag Dilbilim Çevresi*'nin çalışmalarıyla fonoloji bilimsel bir nitelik kazanmıştır.

Şu üç birinci eklemleme birimini ele alalım: *baş, taş, kaş.* Bu üç anlambirimi birbirinden ayıran şey /b/, /t/, /k/ gibi üç farklı sesbirimin varlığıdır ve fonolojik çözümleme bunları *değiştirim* yoluyla birbirinden ayırır. Bunun tam tersine, türkçede bir anlamı olan üç dilsel birimden hareket ederek /b/, /t/ ve /k/ nin türkçenin üç ayrı sesbirimi olduğunu söyleyebiliriz. Kısacası, fonoloji anlamla ilişkili olarak sesi inceler, bir başka deyişle, fonoloji sesleri yalnız başlarına değil, onları dil sisteminin içindeki ayırıcı işlevlerine göre inceler. Fonetikçiye gelince, o da, *kaş*'taki /k/ sesbiriminin nasıl gerçekleştiği olgusuyla ilgilenir. Bunu yaparken, konuşucunun toplumsal ve/ya da bölgesel kaynağını gözönünde bulundurur. Ayrıca, fonetik seslerin zaman içinde uğradıkları değişimleri incelerken, fonoloji seslerin sistemini, karşıtlıklarını ve birleşimlerini inceler. İşte bu *fonetik/fonoloji* karşıtlığı *ses* ve *sesbirim* arasındaki ayrıma dayanır; fonotik sesin tözünü, fonoloji ise onun biçimini inceler. O zaman şunu açıkca söyleyebiliriz ki *söz* sistemin fiziksel gerçekleşmesi, oysa *dil* bu sözün bildirişim aracı olarak işleyebilmesi için ilk koşuldur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, dilbilimi ilgilendiren ayrılıklar; belirgin (*pertinent*) olanlardır. Örneğin görevsel sesbilgisi farklı sesler, yani farklarını iyice duyduğumuz sesler yerine, anlamda değişiklik yaratan sesleri, dilin işlemesinde rol oynayan, bir işlevi olan sesleri inceler. Türkçede kelime sonunda /t/ ya da /d/ duyulması belirgin bir ayrılık, ya da bir ayırıcı özellik sayılmaz. /t/ yerine /d/ güzel, ahenkli bir söyleyiş sayılmasa da anlamı değiştirmez. Ama kelime başında ya da ortasında /d/ ile /t/ ayrılığı anlamı etkilediğinden belirgindir: *del / tel katı / kadı.*

Belirgin olma, yani dilin sisteminde bir işlevi olma, kuşkusuz dilbilimde son derece önemli bir niteliktir. Konuşma iki işleme dayanır. Konuşan, kullanacağı öğeleri, birimleri dilin ona verdiği imkanlar arasından seçer ve onları birleştirerek karmaşık dil yapıları yaratır. İstediği mesajı gerçekleştirmesi, ancak dilde bulduğu öğelerin, birimlerin birbirinden ayrı olmasıyla mümkündür. Örneğin, / dam / ile / tam /ı birbirinden farklı iki ses simgesi olarak duyamazsak, anlam farklarını sezemeyiz. Dilde her birim ayrıdır ve ayırıcıdır. Bir seçim sonunda sözcede yer alırlar. Ayrıca olma, yani belirgin olma dilbilimin temel ilkelerinden biridir.

Bu çerçeve içinde, sesin tözünün incelenmesi çeşitli biçimler de gerçekleşebilir: Sesleri fiziksel olgular olarak çözümleyen *Akustik sesbilgisi*; dil seslerinin insan kulağı ve onunla ilişkili organlar üzerindeki fiziksel etkisini inceleyen *dinleyiş sesbilgisi* (*phonétique auditive*); dil seslerinin insanın konuşma organlarınca meydana gelişini inceleyen *söyleyiş sesbilimi (phonétique articulatoire*). Sesbilime gelince, o daha önce söylediğimiz gibi, seslerin biçimiyle ilgilenir.

Bu dört dal, öteden beri yapılageldiği gibi, *genel sesbilgisi* adı altında birleştirilebilir. Ancak genel sesbilgisi daha çok seslerin belli bir dil temel alınmadan incelenmesidir.

Betimsel sesbilgisi eşzamanlı bakış açısını benimseyerek sesbirim adı verilen dil seslerinin konuşma organlarımızın neresinde, hangi koşullar altında ve nasıl meydana geldiğini bütün ayrıntılarıyla inceleyen bir bilim dalıdır. *Gelişmeli ya*

da tarihsel dilbilim, sesbirimlerin bir dilde ya da çeşitli dillerde zaman içinde gösterdiği değişmeleri, bunların nedenlerini, fonetik olay ve eğilimlerini inceleyen bir bilim dalıdır.

DİLBİLGİSİ YA DA BİÇİMBİLGİSEL-SÖZDİZİMİ (*MORPHOSYNTAXE*)

Genellikle, morfoloji (biçimbilgisi) ile sözdizimi hep birbirine karıştırılmıştır. Geleneksel dilbilgisi, sözdizimi biçimbilgisinden ayırmıştır. Bu tutum, kuşkusuz, biçimbilgisel açıdan son derece zengin latince ve yunanca gibi dilleri inceleyen araştırmacıların saplantılarından kaynaklanır.

Dilbilgisinin çeşitli tanımları üzerinde durmadan, geleneksel olarak, biçimbilgisi ve sözdizimi kategorileri içinde yer alan dilsel olgulara değineceğiz. Bilindiği gibi, biçimbilgisi ve sözdizimi arasındaki ayrım iki temel ölçüte dayanır. Birincisi, biçimbilgisini ilgilendiren *biçim* (*forme*) ile sözdizimini ilgilendiren *işlev* (*fonction*) arasındaki ayrım; ikincisi ise, sözcüğün temel dil birimi olarak kabul edilmesidir. Biçimbilgisi *isim, sıfat, fiil* gibi çeşitli söylem kategorilerini, bükümün çeşitli biçimleri (tekil/çoğul, dişi/erkek vs.) ön ve soneklerle yapılan türetme sorunlarını, bu eklerin çeşitli görevlerini ve çekim özelliklerini inceler. Sözdizim ise, tersine, sözcüklerin tümce içinde düzenlenmelerini, dilbilgisel işlev ve uyum sorunlarını ele alır.

Yapısal dilbilim, dilin çözümlemesinde temel birim olarak sözcüğün yerine anlambirimin (monem ya da Amerikan dilbilimi terminolojisindeki morfemin) alınmasıyla biçimbilgisi ve sözdizimi arasındaki sınır kaybolmaya başlar. Sözcük ve tümce gibi daha yüksek düzeyde üstbirimlerin elde edilmesi için anlambirimlerin birleşim kurallarının betimsel incelenmesi olan biçimbilgisel-sözdizimin ortaya çıkışına tanık oluyoruz. Kısacası, Saussure "Dilbilimsel açıdan, biçimbilgisinin gerçek ve bağımsız bir konusu yoktur; bu inceleme sözdiziminden ayrı, kendi başına bir dal oluşturmaz"* diyecektir. Kuşkusuz, Saussure bu yargıya dilsel birimler arasında-

ki bağıntıları (dizimsel/dizisel) incelerken varacaktır.

Özellikle, N. Chomsky'nin Üretici-dönüşümsel dilbilgisi sözdizimini temel inceleme konusu yapar.

SÖZCÜKBİLİM (*LEXICOLOGIE*)

Dilin sözlüğünün sistematik incelenmesinin temelini Saussure atmıştır. Kuşkusuz, dilbilim içinde böyle bir alan sınırlamak pek kolay olmamıştır. İlk güçlük sözcükbilimin kendi inceleme birimini tanımlamasından kaynaklanır; çünkü sözcük sorunu hep bir tartışma konusu olmuştur. Sözcükbilim *türetme* ve *birleştirmeyi* ("bileşik sözcüklerin" nasıl yapıldığının incelenmesi) içine alır; böylece, biçimbilgisinin bağımsızlığı kaybolur ve bir bileşik sözcüğün oluşturulması, yapısal bakış açısı çerçevesinde, dizimsel bir işlem olarak düşünülür. Bu sözcüğe dayalı biçimbilgisinin dışında, sözcükbilimin amacı sözcüklerin anlamının da incelenmesidir. Yapısalcı bakış açısı çerçevesinde bu inceleme dizimsel ve dizisel boyutlarda dilsel birimler arasındaki anlam ilişkilerini betimlemeye çalışır. Öte yandan, dağılımsal çözümleme ya da anlam çözümlemesi gibi yazı yöntemlerin yardımıyla, sözcükbilim anlam alanları sorununu inceler ve *eşseslilik, çokanlamlılık, retorik değişmeceler* sorunlarına yeni çözümler getirir. Toplumsal, tarihsel ve artzamanlı bakış açısı çerçevesinde yürütülen çalışmalarda ise, sözcükbilim sözcüklerin evrimini, yeni sözlüksel birimlerin ortaya çıkışını inceler; öte yandan, teknik ve bilimsel özel sözdağarcıkları üzerinde araştırmalar yapar.

SÖZCÜKBİLİM ALANLARI

Bilindiği gibi, bir sözcük ancak eşzamanlı boyutta betimlenen bir yapının içinde bir anlam kazanır. Sözcükbilimle uğraşan kimse bu yapıları incelemeyi amaçlar, sözdağarcığının üç giriş eksenine göre, üç temel alanı vardır: *biçimbilgi-*

* Saussure, *age*, s. 136.

sel alan (*champ morphologique*), *kavram alanı* (*champ notionnel*) ve *anlam alanı* (*champ sémantique*).

Biçimbilgisel Alan

Bir sözcüğün biçimbilgisel alanı temel sözcük olarak ele alınan bu sözcükten yola çıkarak oluşturulan sözlüksel birimlerin tümünü kapsar. Örneğin fransızcada *lune* (ay) sözcüğünün biçimbilgisel alanı *lunaire* (ayı andıran) *lunatique* (dengesiz, huyu suyu bilinmeyen) *alunir* (aya inmek), *lunaison,* (kamer ayı) vs. içerir. Biçimbilgisel alanların incelenmesi *türeme* (*dérivation*), yani temel sözcüğe sonek ve öneklerin ilavesiyle elde edilen birimlerin oluşturulması bazı sorunlar çıkarır.

Soneklerin listesi çıkarılmıştır, çünkü bunların tek başına bir işlevi yoktur. Bunlar *temel-sözcük* üzerindeki etkilerine göre sınıflandırılır. Bazı durumlarda bunlar bir kategori değişimine yol açarlar. Örneğin:

FİİL	İSİM
accélérer	*accélération*
laminer	*laminoir*
arroser	*arroseur*
SİFAT	İSİM
rouge	*rougeur*
beau	*beauté*
petit	*petitesse*
İSİM	SİFAT
paresse	*paresseux*
France	*français*

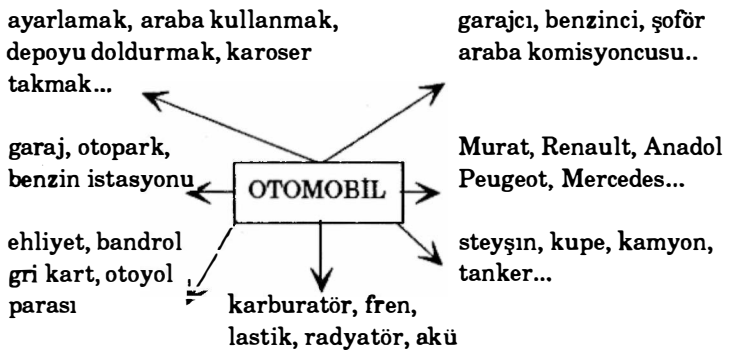
Bazı durumlarda ise, *temel-sözcüğün* kullanım değerlerini değiştirirler:

feuille ..... *feuillage* (bütünlük gösterir)
maison ..... *maisonnette* (küçüklük gösterir)

ciment ..... *cimenterie* (yer gösterir)

Kavramsal Alan

Bir sözcüğün kavramsal alanına (Buna sözlüksel alan da denir) iki şekilde yaklaşılabilir. Dil-dışı dünyadan hareket ederek, *gösterilenin* başlıca alanları ortaya konur ve buna mevcut bütün gösterenler yerleştirilebilir. Örneğin otomobilin kavramsal alanı şöyle gösterilebilir:



Ortaya çıkarılan gösterenlerden hareket ederek gösterilenlerin yapıları bulunabilir. Buna örnek olarak kadının durumunun kavramsal alanını gösterebiliriz:

KADIN	Kişisel durum	yaş	küçük bir kız çocuğu, genç bir kadın...
		"durum"	bakir, kadın...
		aile	bir kız kardeş, bir kuzen, bir hala...
	Aile durumu	durum:	bekar, evli, dul, boşanmış...
		evlilik	İsim: Bayan, Madam, Matmazel...
		annelik	bir anne, bir bekar-anne...
	Toplumsal durum	meslek	daktilo-sekreter, avukat, öğretmen
		adlandırma	Bayan Genel müdür..
		soy	Fransız, Türk, Karadenizli, Çorumlu...
		"durum"	Hatun, halk kızı, bir burjuva...

Anlam Alanı

Bir sözcüğün anlam alanının incelenmesinde, bu sözcüğün bütün kullanımlarını incelemek söz konusudur. Örneğin fransızcada "*casser*" fiilinin kullanımlarını ele alırsak:

J'ai cassé un verre. (Bir bardak kırdım.)
Tu me casses les pieds. (Canımı sıkıyorsun.)
Cet appareil est casseé. (Bu alet bozuldu.)
Il a été cassé de son grade. (Görevinden alındı.)
Il a cassé sa pipe. (O öldü.)

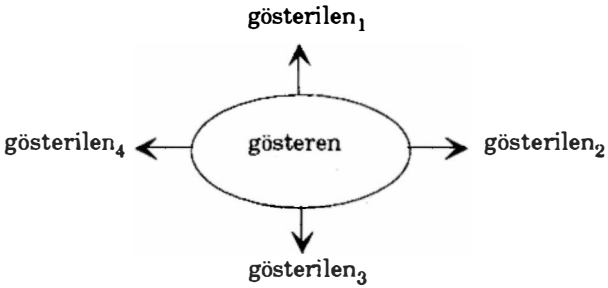
Anlam alanıyla kavram alanını birbirine karıştırmamak gerekir. Otomobilin kavram alanında *gitmek* gibi bir fiil, *hızlanmak, yavaşlamak, kalkmak, çalıştırmak* fiillerine göre yer alır. Ancak, *gitmek (rouler)* fiilinin çeşitli kullanımları dikkate alınırsa, o zaman söz konusu fiilin anlam alanı ince-

lenmiş olur.

Görüldüğü gibi, kavram ve anlam alanları hemen karşımıza çokanlamlılık (*polysémie*) ve eşanlamlılık (*synonymie*) sorununu çıkarır.

Çok Anlamlılık

Çokanlamlılık bir sözcüğün temel anlamını kaybetmeden, çeşitli yollardan, temel anlamıyla mutlaka ilişkili olan yeni kavramları anlatır duruma gelmesidir. Bir başka deyişle birçok gösterilen tek bir gösterene göndermede bulunursa o zaman bir *çokanlamlılık* söz konusudur.

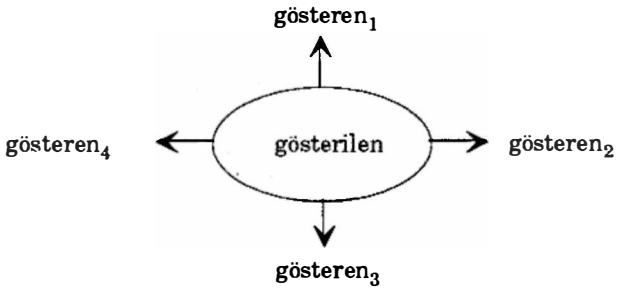


Buna türkçedeki *yüz* sözcüğünü örnek olarak gösterebiliriz: Yüz hem "çehre" anlamına gelir, hem de bir sayı adıdır, öte yandan, yerine göre *yüzmek* eyleminin bir çekimli biçimini de yansıtır. Bu sözcüğün anlamı ancak bir bağlama dayanılarak çözümleneceği için bildirişimde bir aksaklık olmaz. Örneğin *yüzü aşık*'ta "çehre", *yüzü aşkın*'da (100), *yüzü eskimiş* te "yüzey, yan", *gölde yüz* derken "yüzmek" eylemi anlatılmış olur.*

* Doğan Aksan, *age*, s. 191.

Eşanlamlılık

Bir çok gösteren bir tek gösterilene göndermede bulunduğu zaman *eşanlamlılık* söz konusudur.



Örneğin türkçedeki *istemek/dilemek*, *çevirmek/döndürmek*, *darılmak/küsmek/gücenmek* gibi eylemleri gösterebiliriz.

ANLAMBİLİM

Anlambilim doğal dillerdeki anlam dünyasını inceler. Doğal diller dışındaki anlamlı sistemlerle ilgilenen bilim dalının da *göstergebilim* olduğunu daha önce söylemiştik. Kuramsal olarak, bir dilde anlamla ilgili her şey anlambilimin alanına girer; bu anlamlar biçimbilgisinin, sözdizimin ya da sözcükbilimin ürettiği anlamlar olabilir. Bununla birlikte, anlambilim araştırmaları her zaman sözcüklerin anlamına yönelik olmuştur. Anlam açısından sözcük ilk temel birimdir. Bu nedenle, anlambilim sözcükbilime sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Anlam, gerçekten dilin temel öğesidir. İnsanlar bir anlam iletmek, bir anlam aktarmak için konuşurlar. Bu bakımdan, dil yetisi her zaman düşünceleri aktarmaya yarayan bir araç olarak görülmüştür. Anlam, dil yetisindeki hem en dolaysız hem de kavranılması en güç öğedir. Her konuşucu için anlam apaçıktır, ama bu konuşucu anlamı tanımlayamaz.

XIX. yüzyılın başlarında dillerin zaman içindeki evrimini inceleyen tarihsel dilbilimin gelişmesiyle, sözcüklerin anlamlarının da dilin tarihi boyunca değiştiği görülmüştür. Bunun üzerine, söz konusu değişiklikler incelenmeye başlanmıştır. Bu incelemeleri ilk kez Alman dil bilgini Leis, daha sonra Darmesteter başlatmış daha sonra da Michel Bréal sözcüklerin anlamının bilimsel olarak incelenmesiyle ilgili temel ilkeleri ortaya atmıştır.

Essai de sémantique (Anlambilim Denemesi) adlı eseri, ilgi çekici kuramsal görüşler içermesine karşın, temelde tarihsel çözümlemeye dayanır; sözcüklerin niçin ve nasıl anlam değiştirdikleri araştırılır.

Dilin eşzamanlı açıdan incelenmesini ilk olarak öneren Saussure, aynı zamanda sözcüğün anlamının tanımlanması konusunda ortaya çıkan sorunları da ele alan ilk dilbilimcidir.

Uzun zaman dilbilimin "yoksul akrabası" olarak görülen *anlambilim,* 1960 yıllarında sesbilim alanındaki yapısal çözümleme yöntemini örnek alan dilbilimciler, yapısal anlambilim diye adlandırılan çalışmaları başlattılar. Sesbilimciler, bir dildeki *anlatım düzleminin* (gösteren düzlemi) ayırıcı özelliklerinden oluştuğunu kanıtlamışlardır. Anlam boyutuna yönelen araştırmacılar da, anlatım düzlemine paralel olarak *içerik düzleminin* (gösterilen düzlemi) de ayırıcı anlam özellikleri taşıdığını ileri sürerler ve dildeki sözlüksel birimler en küçük anlamlı birimlere (*séme*) ayrıştırmayı denerler. Bu yaklaşımı benimseyen kuramcılar arasında özellikle Weinreich, Pottier, Greimas, Apresyan, Katz ve Fodor sayılabilir. Yapısal anlambilim çalışmaları, anlambilimin yöntem açısından en verimli aşamasını oluşturur. Söz konusu yöntem, özellikle, Greimas'ın çevresinde gelişen araştırmalarla *göstergebilim* (*sémiotique*) kuramının doğmasına yol açmıştır.

Bir sözcük tümcede herşeyden önce onu çevreleyen sözcüklere göre tanımlanır. Örneğin *göstermek* fiilinden önce somut bir isim (*ehliyetini göstermek*) ya da soyut bir isim (*cesaret göstermek*) gelirse fiilin anlamı aynı değildir. Bunun dışında, anlamın belirlenmesinde *karşıtlıklar* da önemli rol oynar.

Bilindiği gibi, Saussure, tek başına bir öğenin değeri olmadığını savunarak "dilde sadece ayrılıkların bulunduğunu" söylemiştir. Karşıtlıkları sezdiğimiz, kavradığımız ölçüde dış dünya bizim için biçimlenir, bir anlam kazanır. Karşıtlık sezmek en az iki terimi beraberce kavramak, düşünebilmektir. İki terimi beraber düşünebilmek için ikisinin ortak bir yanları ve aynı zamanda birini ötekinden ayıran, ayırıcı özellikleri de bulunmalıdır. Böylece, iki terim arasında karşıt iki ilişki vardır. Anlambilimin temel yapısı bu bir eksen üstünde bulunan karşıtlıklardır. Greimas "Dil bir göstergeler topluluğu değil, anlam yaratma yapılarının bütünüdür"* der.

İki terim arasındaki ortak alana *anlambilimsel eksen* denir. Örneğin:

Beyaz siyah arasında anlambilimsel eksen *renkli/renkli olmamak*, */b/ / /p/* arasındaki anlambilimsel eksen tınlı/tınsız.

Tınlı ya da *tınsız* olmak sesbirimin ayırıcı özelliği, türü tek başına bulunamayan, ama sesbirimi kuran özelliklerden biridir. Tınlı ya da tınsız ekseni yalnız *b/p* için değil, *d/t*, *v/f*, *j/ş*, *z/s* gibi başka ilişkiler için de söz konusudur. Birçok karşıtlık için geçerli olan bu eksenin birbirine karşı olan her iki öğesine (burada *tınlı/tınsız*) Greimas anlambirimcik (*séme*) adını verir.

Kız (dişi) / *oğlan* (erkek)

Kız / oğlan arasındaki karşıtlık = cinstir.

Dişilik, *kız* sözcüğünün anlamının bir parçasıdır: *insan* + *genç* + *dişi* vs. anlambirimciklerinin toplamı = *kız*. Birçok an-

* A. J. Greimas, *Sêmantique Structurale*, Paris Larousse, 1966, s. 20.

lambirimciğin toplamı olan *kız* bir anlambirimcik demetidir (*sémème*).

Anlamı anlambirimciklere ayırmak, dil mekanizmasının nasıl işlediğini daha yakından izlemeye olanak sağlar. Göstereni sesbirimlere, sesbirimleri de ayrıcı özelliklerine ayırdığımız gibi, gösterileni de anlambirimciklere ve anlambirimcik demetlerine ayırabiliriz. Dilbilimciye göre, bir anlambirimcik demetinde değişmeyen, her zaman ortada bulunan anlambirimciklerin yanında değişen anlambirimcikler de vardır. *Kırmızı*'da değişmez anlambirimciklerin yanında örneğin *tehlike işareti* olma, *bir politik eğilimi* bildirme bir yananlamdır. Değişmez anlambirimcikler temel anlamı, değişken anlambirimcikler yananlamları meydana getirir. Değişmez anlambirimcikler özgül (*spécifique*) ya da cinsil (*générique*) yani ortak anlambirimciklerdir. Örneğin fransızcada *sabre, cimeterre, arquebuse, mousquet, tromblon, pistolet, escopette, arbalette, glaive, épée* sözcüklerinin tümünde ortak özellikler vardır ve bunlar *saldırı* (saldırıya yarayan silahları) gösterirler. Ama anlamları kendine özgü ayrılıklar da içerir: *ateşli silahlar/kesici silahlar, tek tarafı kesici silahlar/çift tarafı kesici silahlar, uzun namlulu/kısa namlulu* vs. gibi.

	Silah	Saldırı	Ateşli	Taşınabilir	Uzun namlulu	Kısa namlu	Gezli	Gezsiz
Tüfek	+	+	+	+	+	–	+	–
Tabanca	+	+	+	+	–	+	–	+

Ortak anlambirimcikler — Özgül anlambirimcikler

Kuşkusuz, böyle bir çözümleme *tüfek* sözcüğünü oldukça kesin bir biçimde tanımlamasına karşın, *en chien de fusil, changer son fusil d'épaule* vs. gibi deyimleri anlamamıza yardım edemez.

DİLBİLİMİN KOMŞU BİLİM DALLARI NELERDİR?

Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz dilbilim konuları tamamen Saussure'den esinlenmiştir. Bu dilbilim dil yetisini nesne olarak ele alan bilim dallarının tümünü kapsamaz. Bu bilim dallarının bazıları Saussure'ün dilbilimin alanını sınırlamasından (dil/söz karşıtlığı) kaynaklanır, bazıları ise, dilin işin içine girdiği deneyim alanlarına dilbilim modelinin uygulanmalarını gösterirler. Bu bilim dallarını dört ayrı grupta toplamak mümkündür.

Birincisi dillerde ya da dillerin kültürel, toplumsal ve coğrafi düzlemlerdeki değişimlerini inceleyen gruptur. Bir dil içinde, bir ülkede ya da dilin yayıldığı değişik yerlerde, çeşitli faktörlerle meydana gelen değişiklikler ve bir dilin farklı biçimleri, *lehçebilimin* (*dialectologie*) araştırma alanıdır. Dil olayları ve dilin genel nitelikleriyle olduğu kadar, çeşitli yerleşme, kültürel, toplumsal sorunlarıyla da yakından bağlantısı bulunan bu araştırmalar, *lehçe, ağız* gibi dil birliklerinin incelenmesinin yanında *sabir* (Arab, Fransız, İspanyol, İtalyan ve Yunan dilleri karışımından oluşan ve Akdeniz limanlarında konuşulan karma bir dil) *pidgin, kreol* (Afrikalıların kullandığı bozuk fransızca, ingilizce.) gibi karışık diller üzerinde ya da çokdillilik sorunları üzerinde araştırmalar yapılır.

Lehçe Nedir?

Lehçe, bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde, yine aynı dilsel topluluktan kimselerce konuşulan değişik biçimidir. (Çavuşça ve Yakutça türkçenin lehçeleridir.) Bugün Anadolu'da tek bir lehçe konuşulur ki, bu da Türkiye türkçesidir.

Ancak, türkçe Asya'nın ve Avrupa'nın birçok ülkesinde, değişik lehçeler halinde yaşamaktadır. Rusya ve İran'daki Azeri lehçesi, Türkmen lehçesi, Kazak ve Kırgız lehçeleri bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Ağız Nedir?

Aynı lehçe içinde, daha küçük yerleşim bölgelerine özgü olan ve daha küçük ayrılıklara dayanan konuşma biçimidir. Ankara ağzı, Sivas ağzı, vs.

Kreol Nedir?

Kreol sömürgecilik zamanında yerli dilleriyle Avrupa dilleri (fransızca, ingilizce, ispanyolca, portekizce...) arasındaki ilişkilerden doğmuştur. Afrika dışına sürgün edilmiş siyah esirler yavaş yavaş gündelik bildirişimler için efendileri tarafından kullanılan basitleştirilmiş Avrupa dillerinin lehine, kendi dillerini terketmişlerdir. Bu topluluklar biçimbilgisel ve sözdizimsel çerçevesini kendi anadillerinden, sözcükleri egemen Avrupa dilinden alarak yeni diller yaratmışlardır. Bugün bu kreoller Antil, Louisiane'a Guyane, Réunion, Hind Okyanusu adalarında sekiz milyon insanın konuştuğu gerçek ve yaşayan diller olmuşlardır.

Pidgin Nedir?

Yerleşik toplumların anadilleri olan Kreollerin aksine, pidgin'ler gezginler, balıkçılar ya da tüccarların yerli halkla sürekli ilişkileri sonucu kullandıkları karışık dillerdir. Bu tür ağızlar genellikle basit bir biçimbilgisel ve sözdizimsel temele dayanan iki dilden de alınan sözcüklerle oluşturulmuştur. Bu dillerin ancak onbeş yıllık bir ömürleri vardır. Örneğin Akdeniz limanlarında konuşulan *sabir,* Pasifik kıyısındaki yerliler ve ingilizce konuşan avcılar tarafından XIX. yüzyılda konuşulan *chinock,* Rus ve Norveç balıkçıları ara-

sındaki karşılaşmalardan doğmuş *russenorsk* kaybolup gitmiştir. Ama bugün bütün Pasifik Okyanusunda, ingilizce sözcüklerden oluşan çeşitli pidgin'ler hâlâ önemli bir rol oynamaktadır.

Etnolenguistik, dili kendisi için değil, bir kültürün, bir ulusun bir etnik grubun anlatım aracı olarak inceler. Bu bakımdan Humboldt'un *dil* ve *toplum* arasında bulunan bağ konusundaki düşünceleri etnolenguistiği ilgilendirir.

Toplumdilbilim dil ve toplum arasındaki ilişkileri ilgilendiren herşeyi inceler. Toplumdilbilimciyi ilgilendiren dilsel değişim sorunudur; bir başka deyişle, o ortak kod (=dil) ile değil, ayrıntılarla, yani alt-dillerle ilgilenir.

İkinci grup, konuşan birey (=özne) ile bireyin kullandığı dil arasındaki bağıntıları çözmeye çalışır. *Dil psikolojisi,* Saussure ve yapısal dilbilimin bir kenara bıraktığı alanla ilgilenir. Bu da dilin kullanımında ortaya çıkan psişik mekanizmalar alanıdır. *Ruh-dilbilimin* amacı dilin bilimsel betimlemesini yapmak değil, dilin kullanım süreçlerinin betimlemesini yapmaktır. Mesajlar ve bu mesajları aktaran ya da alan bireyi bağlayan ilişkilerle ilgilenir. Bu bilim dalı, böylece, bildirişim sürecini, sözlü çağrışımları, küçük çocukta dilin öğrenilmesi sorununu, düşünce ve dil arasındaki genel bağları inceleyecektir.

Üçüncü grup ise, dilbilimi söylem ya da metin alanlarına uygulayan bilim dallarından oluşur. Bir genel edebiyat kuramı olarak kabul edilen *sanat işlevi (poétique)* Aristo'dan beri vardır, ancak, dilbilimdeki son gelişmeler, yazınsal metinlerin işleyişine tıpkı bir özel dile yaklaşıldığı gibi yaklaşılmasını sağlamıştır. R. Jakobson, dilin özel işlevi olan bu sanat işlevi üzerinde durarak, onu dilbilimin bir parçası yapmıştır. Daha sonra, yazınsal söylemi dilbilimin sınırlarını aşan bir nesne olarak gören bazı dilbilimciler, R. Jakobson'un bu görüşünü sınırlayıcı bularak, edebiyatı gösterge sistemleri arasında kendine özgü bir alan yapan *göstergebilimin* ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.

Dilbilimin yazınsal söylemlere (metinlere) uygulanması

oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır: Bunun dışında, reklam ve siyasal nitelikli metinler de dilbilimden esinlenen yöntemler yardımıyla çözümlenir. 1952 yıllarında Z. S. Harris tümce sınırlarını aşan sözceleri dağılımsal dilbilim yöntemiyle inceleyerek, *söylem çözümlemesi* adı verilen yeni bir alan açmıştır. Bugün söylemin incelenmesi, daha önce de incelediğimiz gibi, sözcelem sorunlarına, yani bildirişim durumlarına ve konuşucuya, özellikle de söylemsel öğelere daha çok önem vermektedir. Sözcelem, bildirişim kuramını ve toplumdilbilimi yakından etkilemiş ve dil edimleri kuramının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Son, yani dördüncü grup *Uygulamalı Dilbilim* adı altında toplanabilir. Uygulamalı dilbilim dil öğretimiyle, aynı zamanda makinalarla gerçekleştirilen çeviri konusunu, anlatım tekniklerini hatta reklama ilişkin sorunları da içine alır.

SONSÖZ

Kuşkusuz, bugün dilbilimin bilimsel ve kültürel düzlemlerde son derece önemli bir yeri vardır. Son kırk yıldır, dilbilim, insan bilimlerindeki araştırmacılara (Budunbilimde Lévi-Strauss, ruhçözümlemesinde J. Lacan, ruhbilimde Mucchielli) esin kaynağı olmuş; doğa bilimlerine yöntembilimsel bazı araçlar sağlamış; göstergebilimin (R. Barthes, G. Mounin, J. Martinet, L. Prieto, vb.) gelişmesine öncülük etmiş; günümüz yazınsal göstergebiliminin (*sémiotique*) gelişmesiyle de anlam değişmelerinin incelenmesine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Öte yandan, dilbilim dil öğretimine yeni yollar göstermiştir. Saussure otuz yıllık bir gecikmeyle keşfedilerek, her dilin bir sistem oluşturduğu kabul edilmiş ve bu sistemin işleyiş biçiminin incelenmesi öncelik kazanmıştır.

Batıda artık, dilbilim öteki insan bilimleri gibi, genel kültürden sayılmaya başlanmıştır. Kuşkusuz, bütün bu söylenenlerden sonra, insanın aklına, kısa bir zamanda kendini bir bilim dalı olarak kabul ettiren dilbilimin yararı nedir, diye bir soru takılabilir. Biz buna Saussure'den aldığımız bir

alıntıyla cevap vermeye çalışalım: "Son olarak da dilbilimin ne işe yaradığını soralım. Bu konuda pek az kimsenin açık seçik görüşleri vardır. Şimdi bunları belirlemenin sırası değil. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki dil sorunları filologlar, tarihçiler vb. gibi metinlerle alışverişi olan herkesi ilgilendirir. Bu açık bir gerçektir. Genel bilgi bakımından dilbilimin önemi daha da açıktır. Bireylerin ve toplumların yaşamında dil en önemli faktördür. Onun için, dili inceleme işi yalnızca birkaç uzmana bırakılamaz. Gerçekte, herkes az çok dille uğraşır. Ama başka hangi alanda bu kadar saçma sapan düşünce, önyargı, boş ve uydurma görüş boy atabilmiştir? Bu konunun uyandırdığı ilginin şaşırtıcı bir sonucudur. Psikolojik açıdan bu yanılgılar hiç de yabana atılır türden değildir. Ama dilbilimcinin görevi her şeyden önce bunları gözler önüne sermek ve elinden geldiğince düzeltmektir".*

Kısacası, dilbilimin amacı, herşeyden önce bildirişim aracı olan dili bütün özellikleriyle tanımak ve tanıtmaktır. Bir başka deyişle, dilbilim "*Dil nedir*?" ve "*Dil nasıl işler*?" temel soruları yanında, "*İnsan dilini hayvan dilinden ayıran özellikler nelerdir*?", "*Bir çocuk konuşmasını nasıl öğrenir*?", "*Dil neden değişir*?" gibi sorulara da cevap vermeye çalışır. Kuşkusuz, dilin bilimsel incelemesinin sağladığı pratik yararlar hiçbir zaman tartışılmaz. Ama en önemlisi, bütün öteki bilim dalları gibi, dilbilimin insanın bu dünyayı daha iyi anlamak için duyduğu bilgi susuzluğunu gidermeye çalışmasıdır.

Dilin zaman içindeki evrimine bir göz attığımızda, insanın 2500 yıldan beri kendi dili üzerinde düşündüğünü ve bir takım varsayımlar ileri sürdüğünü gözlemleriz. Ama, yine de dil en az bildiğimiz doğal olgulardan biridir. Dilbilim her an kullandığımız, buna karşın en az tanıdığımız dili, bu uçup giden nesneyi kavramak için bir girişimdir. Dilbilimin en büyük özelliği bu uçup giden nesneyi tıpkı somut bir nesne gibi incelemeyi denemesidir.

* Saussure, *age* , s. 21-22.

DİLBİLİM AKIMLARI

Yapısal dilbilim, geleneksel dilbilgisi yöntemlerinin betikbilimsel (filolojik) ve tarihsel bakış açılı incelemelerine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Yapısal dilbilim kendi özgüleştirisini yaparak, günümüz insan bilimleri içinde bir pilot bilim durumuna gelmiştir. Öte yandan, üretici-dönüşümsel dilbilgisi yapısalcılığın en belirgin yetersizliklerine çare bulmak amacıyla geleneksel düşünceyle, yani felsefeyle yeniden barışmıştır. Dilin iç yapısını, bir başka deyişle, dilin işleyişini ve sonsuz sayıda cümlenin üretimini inceleyen yapısal dilbilim ve üretici-dönüşümsel dilbilgisini bütünleyici olarak, dilin dış yapısıyla ilgilenen ve sözceleri sözdizimsel çözümleme dışında metin bağlamını ve dil-dışı çevreyi gözönüne alan üçüncü bir dilbilim, sözcelem ve edimbilim, ortaya çıkmıştır. Bu üçüncü dilbilim kuramında Aristo'dan beri bir çıkıp bir kaybolan konuşan, üreten özne, dilsel etkinlikte söylem boyutunda yerini alır.

Bu inceleme insana ilişkin bilgilerin kazanılmasında dilbilimin oynadığı belirleyici rol konusunda açık ve kesin bir görüş sahibi olmak isteyenlere yardımcı olmayı amaçlıyor.